

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
VI-VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ, ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐ

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

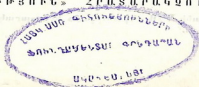
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ VI—VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻՆ ՆԱԽՈՐԴՈՂ ԵՎ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ)

A II
83821

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՋՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1996

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱԱ պատմության և արևելագիտության
ինստիտուտների գիտական խորհուրդների որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմ. գիտ. բեկ. վ. Ա. Տեր-Ղևնդյան
Իրիբրե հրատարակության և Երաշխավորել գրախոսների՝ ԳԱԱ ակադեմի-
կոս Հ. Մ. ԲԱՐԹԵՅԱՆԸ և պատմ. գիտ. դոկտոր վ. Մ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ

Տեր-Ղևնդյան Ա. Ն.

S 457 Հայաստանի VI—VIII դարերում (Արարական նը-
վաճումներին նախորդող և տիրապետության հաստատ-
ման առաջին շրջանում) / [Պատ. խմբ.՝ վ. Ա. Տեր-
Ղևնդյան], ՀՀ ԳԱԱ պատմ., արևելագիտ. ին-տներ:
— Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996, 192 էջ,
1 նկ.:

Աշխատությունը նվիրված է Հայաստանի VI—VIII դարերի
պատմությանը: Տարբեր սկզբնաղբյուրների հիման վրա շարադր-
ված է Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը արարական
նվաճումներին նախորդող ժամանակաշրջանում, պարսկա-բյուզան-
դական մրցակցությունը, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը,
նաև Հայաստանի վերջնական նվաճումը արաբների կողմից: Նկա-
րադրված է Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական ծանր կա-
ցությունը, խալիֆայության քաղաքականությունը Հայաստանում:

Նախատեսված է բնօրրոգող լայն շրջանների համար:

0503020913
S 703(02)-96

ԳՄԳ 63.3(22) 42

ISBN 5-8080-0328-8

ԱՐԱՄ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ
(1928—1988)

Մեզանից անժամանակ հեռացած ՀՀ ԳԱԱ պատմության և արևելագիտության ինստիտուտների բազմամյա աշխատակից հայագետ-արաբագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը ծնվել է Կահիրեում 1928 թվականին: 1948 թ. ներգաղթել է Հայաստան: 1954-ին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, աշակերտելով մեծանուն հայագետ-լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանին և այլ անվանի հայագետների: 1958-ին նա ավարտեց ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրան, ուսումնառությունն անցկացնելով Լենինգրադում, ակադ. Հովսեփ Օրբելու ղեկավարությամբ:

Արամ Տեր-Ղևոնդյանը արևելյան և եվրոպական մեկ տասնյակ լեզուների իմացությամբ ու պատմաբան-բանասերի խոր գիտելիքներով զինված, թողել է գիտական պատկանելի ժառանգություն: Մի ամբողջ երեսնամյակի ընթացքում նա իր հիմնարար աշխատություններով նոր մակարդակի բարձրացրեց Հայաստանի պատմության մի մեծ ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունը:

Թե՛ իբրև անձ, թե՛ իբրև քաղաքացի և գիտնական Արամ Տեր-Ղևոնդյանը այսօր էլ հիշվում է որպես ինքնատիպ մի դեմք: Նա կարողացել էր լավագույնս չլուրացնել այն ամեն օգտակարը, որ տվել էր Կահիրեի միջնակարգ դպրոցը, Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը և Լենինգրադի արևելագիտական դասական դպրոցը: Նրա աշխատությունները, որ ընդգրկում են Դ—Ժ դարերը, վե-

բարեբրում են պատմությանն ու բանասիրությանը, աղբյուրագիտությանն ու վիժագրությանը (ընդհանուր առմամբ՝ 7 դիրք և հարյուրից ավելի գիտական հոդվածներ՝ գրված անհրաժեշտ խորությամբ և գիտական մեծ բարեխղճությամբ):

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը բացառիկ կարեւորություն էր տալիս սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությանը՝ իրրեւ պատմագիտության հիմք: Այս բնագավառում նա շարունակեց ու զարգացրեց անվանի արաբագետ Հ. Նալբանդյանի ստեղծած ավանդույթները: Փաստորեն, այս երկու գիտնականների շրնորհիվ է, որ արաբական աղբյուրների թարգմանությունն ու ուսումնասիրությունը մեղանում գրվեց գիտական լուրջ հիմքերի վրա: Դրա արտահայտությունը եղավ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» արժեքավոր մատենաշարի «Իրն ալ-Ասիր» (Երևան, 1981) հատորը: Դեռևս անտիպ են Ա. Տեր-Ղևոնդյանի գրեթե երկու հատոր կազմող թարգմանությունները՝ քաղված Թ—Ժ դարերի արաբ պատմիչների և աշխարհագիրների երկերից:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանի անխնշ ջանքերի շնորհիվ է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում ստեղծվել Արևելյան աղբյուրագիտության բաժինը, որի հիմնադիր-վարիչը եղավ ինքը, այս պաշտոնը վարելով մինչև իր կյանքի վերջը:

Դեռևս 60-ական թվականներից սկսած, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը լրջորեն հետազոտում էր Հայոց պատմության մի կարևոր ժամանակաշրջան՝ Հայաստանը և նրա հարաբերությունները արաբական աշխարհի հետ միջին դարերում («Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում», 1965): Նա աստիճանաբար մոտենում էր իր դիսավոր նպատակին՝ աղբյուրագիտական հարուստ հիմքի վրա, հայ և օտար հեղինակների նորագույն աշխատությունների օգտագործմամբ, Հայաստանի և Արաբական խալիֆայության փոխհարաբերությունների պատմության կերտմանը: Այս աշխատանքը հանգիստացավ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի գոկտորական թեզը՝ «Հայաստանը և Արաբական խալիֆայությունը» (1977, ռուսերեն) խորագրով: Այստեղ նորովի է արբ-

վում դարաշրջանի բազմաթիվ բարդ ու խրթին հարցերի պատմությունը, Հայաստանի կիսանկախ վիճակը է դարի 40—90-ական թվականներին: Հստակեցված է Հայաստանի, իբրև Արաբական խալիֆայության մաս կազմող մի երկրի կարգավիճակը Ը—Թ դարերում, նրա տեղը «Արմինիա» կուսակալության մեջ, Հայաստանի պաշտպանած ներքին ինքնավարության տարրերը: Ամենայն խորությամբ բացահայտված է «Հայոց իշխան» պաշտոնի էությունը և դրա զարգացումը դարերի ընթացքում, քննության առարկա են դարձել խալիֆայության և հայ ազնվականության փոխհարաբերությունները, հայերի ապստամբությունները արաբական տիրապետության դեմ, Հայաստանում ստեղծված արաբական ամիրայությունները, զրանց թողած հետքերը Հայաստանի ներքին կյանքում: Ա. Տեր-Ղևոնդյանի այս աշխատության հիմնադրույթները տարիներ անց սեղ գտան նաև «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակի երկրորդ հատորում, ամբողջացնելով Հայոց պատմության ավելի քան երկդարյա մի փուլ:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանի գիտական վաստակի մի կարևոր բաժինը հայ մատենագիրների երկերի աշխարհաբար թարգմանությունն ու ուսումնասիրությունն է, առաջին հերթին երկու մեծ պատմիչների՝ Ագաթանգեղոսի և Ղևոնդի: Սա հենց այն աշխատանքն էր, որ կարող էր իրականացնել հայագետ-արաբագետը: Բացի Ագաթանգեղոսի նշանավոր «Հայոց պատմության» զրարարից աշխարհաբար թարգմանությունից (1977, ամբողջականը՝ 1983 թ.), Ա. Տեր-Ղևոնդյանը հայտնաբերեց ու հրապարակեց Ագաթանգեղոսի պատմության արաբական թարգմանության լիակատար բնագիրը, ուսումնասիրեց նրա մինչ այդ անհայտ հատվածն ու իրականացրեց դրա գիտական հրատարակությունը (1968): Վերջապես, 1987-ին լույս ընծայեց Ղևոնդի պատմության իր աշխարհաբար թարգմանությունը:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանի շատ հոգվածներ հրապարակվեցին Մոսկվայի և Լենինգրադի գիտական պարբերականներում,

ինչպես նաև «Revue des Etudes Arméniennes» հանդեսում։
Գիտական հետազոտություններին զուգահեռ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը երկար տարիներ դասավանդում էր Նրևանի պետական համալսարանում, պատրաստելով արևելագետների նոր սերունդ, օգնելով նրանց գիտական առաջին փորձերին։

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Տեր-Ղևոնդյանը արևելագիտության մեջ ունեցած իր մեծ ավանդի համար բարձր գնահատականի էր արժանացել նաև հորհրդային Միության և արտասահմանի գիտական խոշոր կենտրոնների կողմից։ 1973 թ. անվանի հայագետ-բյուզանդագետ Նինա Գարսոյանի անգլերեն թարգմանությամբ Լիսաբոնում հրատարակվեց նրա «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում» աշխատությունը։ Նա ընտրված էր Հայկպի գիտության պատմության ինստիտուտի պատվավոր անդամ, իսկ 1986 թվականին՝ Հոռմի «Տիրերինա» ակադեմիայի թղթակից անդամ։

Իր կյանքի վաթսուներորդ տարում հանկարծամահ եղած գիտնականը թողել է նաև անտիպ աշխատություններ։ Բացի արաբ մատենագիրների երկերի թարգմանություններից, Ա. Տեր-Ղևոնդյանն սկսել էր «Հայաստանը և արաբական աշխարհը է—ԺԶ դարերում» մեծածավալ աշխատության շարադրանքը, մի գործ, որ պիտի հանդիսանար հեղինակի տասնամյակների հետազոտությունների ամբողջացումը։ Աշխատանքը պետք է ընդգրկեր մարզպանական շրջանից մինչև օսմանյան տիրապետության հաստատումը Հայաստանում, ներառելով ոչ միայն արաբական տիրապետության շրջանը, այլև Բագրատունյաց Հայաստանը, Զաքարյան իշխանապետությունը, Կիլիկյան Հայաստանը և այլն։ Ընդ որում, հեղինակը նպատակ ուներ անդրադառնալու հայ-արաբական թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական և թե՛ մշակութային բազմազան հարաբերություններին այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում։

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը հասցրեց շարադրել նախատեսված աշխատության առաջին հինգ գլուխները միայն, շարադր-

րանքը հասցնելով մինչև Ը դարի 40-ական թվականները:

Ներկա աշխատանքը, ի տարբերություն «Հայաստանը և Արարական խալիֆայությունը» գրքի, շարադրված է միանգամայն այլ մոտեցումով: Այստեղ զուգահեռաբար ներկայացվում է Հայաստանի և խալիֆայության, հայերի և արաբների պատմությունը, առավել մանրամասնորեն է անդրադառնում այս երկուսի շփման կետերին, փոխհարաբերություններին: Չնայած երկու աշխատությունները գրվել են մոտավորապես 10—15 տարվա տարբերությամբ, խնդրո առարկա ուսումնասիրությունում շրջանառության մեջ են դրված մի շարք նոր աղբյուրներ և ուսումնասիրություններ: Քանի որ աշխատության այս հատվածը բավականաչափ ամբողջական է, նպատակահարմար գտանք, հաշվի առնելով նրա գիտական արժեքը, այն հրատարակել այնպես, ինչպես որ թողել էր հեղինակը:

ՀՀ ԳԱՍ. պատմության ինստիտուտ,
առևելագիտության ինստիտուտ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻՆ ՆԱԽՈՐԴՈՂ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ (Գ—Է ԴԱՐԵՐ)

Սասանյան Պարսկաստանի (Դ դարի վերջին տասնամյակներին) գրոհը զեպի Հայաստան և հարակից երկրներ արմատապես փոխեց քաղաքական իրադրությունն այդ երկրներում: 387 թ. կնքված հռոմեա-պարսկական պայմանագրով նա ստացավ Մեծ Հայքի թագավորության մեծ մասը: Մեծ Հայքից խլվեցին ու հարակից երկրներին միացվեցին որոշ նահանգներ¹, իսկ 428 թ. վերացավ հայոց Արշակունյաց թագավորությունը²: Դ դարի վերջերին Վիրքը դարձավ Պարսկաստանին հարկատու հպատակ երկիր, ուր թագավորի կողքին նստում էր բզեշխը (պիտիաշխ), որը հսկում էր նրան³: 523 թ. Վիրքը դարձավ մարզպանություն⁴: 387-ից Աղվանքն ընկավ Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ և հիմնականում կառավարվում էր պարսիկ մարզպանի կողմից, որը նախ նստում էր Կապադակում (Ոստանի մարզպան), ապա 462-ից՝ Պարտավում⁵: Ըստ էության 462 թվականից, բայց վերջնականապես 510-ին վերջ տրվեց Աղվանից թագավորների ձեական իշխանությանը: Այս ընթացքում վերացավ նաև Մաղքթաց Արշակունիների թագավորությունը մերձկասպյան շրջաններում⁶:

Մեծ Հայքի մեկ հինգերորդը զիջելով Հռոմեական կայսրությանը, Սասանյան Պարսկաստանն իր ձեռքում պահեց

Մեծ Հայքի շորս հինգերորդ մասը⁷, ամբողջ Վիրքը, Աղվանքը, մերձկասպյան շրջանները՝ Ճորա պահակով ու Դարբանդով միասին: Հոռմի (հետագայում՝ Բյուզանդիայի) ձեռքում, բացի Մեծ Հայքի մեկ հինգերորդից, մնաց նաև Լազիկան:

Մերձկասպյան շրջանները գտնվում էին ուղղակի Տիգրոնի հսկողության տակ: Կալատ և հատկապես Խոսրով Ա Անուշիրվան արքաների օրոք ամբողջունների մի ամբողջ շարք կառուցվեց Դարբանդում: Փայտակարանում կենտրոնացած էին Սասանյանների հիմնական ռազմական ուժերը: Սակայն այս ամբողջ ռազմական համակարգի հսկողությունը իբրականացվում էր Սյունյաց կամ Սինականի իշխանների կողմից: Սասանյանները Սյունյաց իշխաններին էին հանձնել նաև հայկական Արցախ նահանգի կառավարումը, որն այդ ժամանակից կոչվեց Փոքր Սյունիք կամ Սիսականի Կոտակ⁸:

Հայաստանը մարզպանության շրջանում միշտ էլ պահպանել է իր ներքին ինքնավարությունը, ի հեճուկս Սասանյան արքաների, որոնք փորձեցին այն վերացնել: Հազկերտ Բ-ի հաջոց ինքնավարությունը վերացնելու փորձը հանդիպեց Վարդանանց ապստամբությանը, որը թեև հաջողություն չունեցավ, սակայն Վահան Մամիկոնյանի ապստամբությունը պսակվեց հաղթանակով՝ նվաքսակի պայմանագրով (484)⁹, ուր սրբագործվեց Հայաստանի ինքնավարության սկզբունքը: 428-ից մինչև 572 թ. Հայաստանն ունեցել էր թե՛ պարսիկ, թե՛ հայ մարզպաններ, ինչպես Ե դարում՝ Վասակ Սյունին¹⁰, Սահակ Բագրատունին¹¹, Վահան Մամիկոնյանը¹², Զ դարում՝ Վարդ Մամիկոնյանը¹³ (պատրիկ) և Մեծ Գնունին¹⁴:

Սակայն Հայաստանի բյուզանդական մասում Հուստինիանոս Ա կայսրը իր մի քանի հրովարտականերով վերացրեց ներքսագույն Հայքի (Բարձր Հայք) և հատկապես սատրապությունների (Մոփք) ներքին ինքնավարությունը¹⁵, և հայ նախարարական աները քայքայվեցին: Այս քաղաքականության հետևանքով Զ դարում հայ նախարարներն ու եկեղեցին որոշ չափով հակվեցին դեպի Սասանյան Պարսկաստանը¹⁶:

Հայաստանը միշտ էլ (Արտաշեսյան թագավորության ժամանակաշրջանից մինչև ԺԱ դարը) գերիշխող դիրք ուներ Վիրքի, Աղվանքի և մերձկասպյան շրջանների նկատմամբ և հատկապես հայ եկեղեցին (վաղ միջնադարում), որին ենթակա էին այդ երկրների եկեղեցիները:

Ձ դարի ասորի պատմիչ Ջաբարիա հռետորը վկայում է. «Հյուսիսային շրջանում կան հինգ հավատացյալ ժողովուրդներ, որոնք ունեն քանչորս եպիսկոպոս և իրենց կաթողիկոսը Դվինում է՝ Պարսկական Հայաստանի գլխավոր քաղաքում: Իրենց (առաջին) կաթողիկոսի անունը Գրիգոր էր, արդար և հայտնի մի մարդ:

Ապա Գուրգանը (Վիրք), Հայաստանում մի երկիր և իր լեզուն հունարենի նման է և ունի քրիստոնյա թագավոր, որը ենթարկվում է Պարսկաստանի արքային:

Ապա Առան երկիրը Հայաստան աշխարհում. իր լեզվով, հավատացյալ ու մկրտված մի ժողովուրդ և ունի իր թագավորը, որը հպատակ է Պարսկաստանի արքային:

Ապա Սիսական երկիրը իր լեզվով, հավատացյալ մի ժողովուրդ, բայց այնտեղ ապրում են նաև հեթանոսներ:

Բազգուն (Բաղասական) երկիրն իր լեզվով, որը միանում է ծովին և տարածվում մինչև Կասպից դարպասները հոնների երկրում»¹⁷:

Հայաստանի գերակշիռ դերը շեշտվում էր նաև նրանով, որ Սասանյան Պարսկաստանի գեմ ապստամբությունների (451, 481—484, 572 թթ.) ժամանակ Հայաստանն էր այն հիմնական ուժը, որի շուրջն էին համախմբվում վրացիներն ու աղվանները:

Հայ եկեղեցու հեղինակությունն ու գերակայությունը հարևան երկրների եկեղեցու նկատմամբ պայմանավորված էր այն բանով, որ դեռ Գ դարի սկզբներին Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության շնորհիվ և Տրդատ Գ թագավորի հրամանով Հայաստանում քրիստոնեությունը դարձավ պետական կրոն, և Հայաստանը դարձավ այն օջախը, որտեղից նոր կրոնը ներթափանցեց Վիրք¹⁸, Աղվանք¹⁹ և մերձկասպյան շրջաններ²⁰:

Իր ժամանակին անգնահատելի ծառայություն մատուցեց նաև Մեսրոպ Մաշտոցը: Հայ պետականության հոգև-վարքի պայմաններում (387—428) ստեղծելով և հիմք դնելով զարգացած հայ մատենագրությունը, նա միաժամանակ օժանդակեց վրաց²¹ ու աղվանից²² գրերի ստեղծմանը:

Կ. Կեկելիձեի վկայությամբ վրաց մատենագրությունը Ե—Ը դարերում հայ մատենագրության ազդեցության տակ է զարգացել, նույնիսկ 607 թ. եկեղեցական խզումից հետո²³: Կ. Տրեվերի կարծիքով է դարում արգեն աղվանից եկեղեցին, որ ենթակա էր հայ եկեղեցուն, հայերենն էր օգտագործում իբրև ժամասացության լեզու, և անհետացան աղվանից գրերը²⁴: Ուստի հայերենը եկեղեցական ու գրական լեզուն էր Աղվանքում:

Շուտով առաջացան դավանաբանական վեճերը, և Հայաստանն ու հայ եկեղեցին կրկին գլխավոր շարժիչ ուժերն էին այս երկրամասում:

Քաղկեդոնում 451 թ. տեղի ունեցած չորրորդ տիեզերական ժողովում ընդունվեց, թե Քրիստոսը մարդնություն տալիս էր ինքնին ունեք երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային, որն ընդունեց հունաց եկեղեցին²⁵: Սակայն առաջացավ երկարնակ ուսմունքի գեմ մի ընդդիմադիր հոսանք՝ միաբնակները, որոնք ընդունեցին Քրիստոսի միայն աստվածային բնությունը. այն որդեգրեցին Եգիպտոսի ղպտի եկեղեցին, ասորի միաբնակ հակոբիկ եկեղեցին և հայոց եկեղեցին՝ իրեն ենթակա միայն և աղվանից եկեղեցիներով:

Բաբելոն Ա Ոթմսեցի կաթողիկոսի օրոք 506 թ. Վրաց ու Աղվանից կաթողիկոսների մասնակցությամբ Դվինի Ա ժողովը մերժեց քաղկեդոնականությունը²⁶: Այսպիսով, հայոց եկեղեցին ավելի սահմանադատվեց Բյուզանդիայի պաշտոնական եկեղեցուց (373 թ. Հայոց նորոնտի կաթողիկոսներին ձեռնադրվելու համար Կեսարիա չուղարկելուց հետո), և շեշտվեց նրա ազգային ինքնուրույնությունը. դա առավել ընդգծվեց 556-ին Ներսես Բ Բագրևանդեցու օրոք գումարված Դվինի Գ ժողովում, ուր հայ եկեղեցին ասորի միաբնակներին

հետ մեկտեղ դատապարտեց քաղկեղոնականութիւնը²⁷։

Սակայն քաղկեղոնականութեան դեմ պայքարից առաջելի հրատապ էր հայ եկեղեցու դիմադրութիւնը ասորի նեստորական եկեղեցու ռանձգութիւններին։

Հենվելով Սասանյան Պարսկաստանի հովանաւորութեան վրա, ասորի նեստորական եկեղեցիին ձգտում էր իր գաղափարական ազդեցութիւնը տարածել Հայաստանում և Վիրքում, որը, սակայն, շեղոքացրեց հայ եկեղեցին իր համառ պայքարով։ Այդ գոտեմարտը սկսվեց Ե դարի 30-ական թրվականներին, ընդգրկեց ամբողջ Զ դարը և թուլացավ ու մարեց միայն Է դարի սկզբին²⁸։ Դրանից հետո, Զ դարի վերջին և Է դարում, սրվեց հայոց եկեղեցու պայքարը քաղկեղոնականութեան դեմ, որը շատ երկար տևեց։

Այս հանգամանքը, երբ Հայաստանը քաղաքական, եկեղեցական ու մշակութային անպարեզնեւում գերակշռութիւն ունէր իր անմիջական հարեանների նկատմամբ, իր արտահայտութիւնը գտավ նաև արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում։

2. ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

387 թ. ստեղծված քաղաքական իրադրութիւնը Հայաստանում և հարակից երկրներում արժատապէս փոխվեց 572—591 թթ. բյուզանդա-պարսկական պատերազմի հետեանքով, որի առիթը 571—572 թթ. հայերի ապստամբութիւնն էր Սասանյան Պարսկաստանի դեմ։

Դեռևս 560-ական թվականներին Սասանյաններն սկսել էին կրօնական անհանգուրժողութիւն ցուցաբերել և հարկերը բարձրացնել Հայաստանում։ 571-ին ապստամբական տրամադրութիւններ կային Հայաստանում, և հայ նախարարներն ու եկեղեցին սկսեցին բանակցութիւններ բյուզանդիայի Հուստինոս Բ կայսեր հետ։ 572-ին Խոսրով Ա Անուշիրվանը զորք ուղարկեց Հայաստան, սակայն հայ ապրս-

տամբնների զորքը Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, հաղթեց պարսիկներին, և սպանվեց Սուրեն մարզպանը²⁹։ Մակայն անխուսափելի պարսկական նոր ներխուժման պայմաններում Վարդան Մամիկոնյանը, Հովհաննես Բ Գաբեղենացի կաթողիկոսը և մի խումբ նախարարների Կոստանդնուպոլսում, Հուստինոս կալսեր ստիպմամբ, ինչպես և օգնություն ստանալու հույսով, ընդունեցին քաղկեդոնակություն³⁰։

572 թ. Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև սկսվեց պատերազմը, որը փոխնիփոխ հաջողություններով շարունակվեց երկար ժամանակ։ Բյուզանդական զորքի կազմում Վարդան Մամիկոնյանը շորս տարի կռվեց պարսիկների դեմ։ Մակայն 590 թվականին պարսիկ զորավար Վահրամ Չուբինի (Որմիզդ Դ արքայի դեմ) ապստամբության հետևանքով Բյուզանդիան գերակշռություն ստացավ³¹։ Սպանված Որմիզդի դեռատի որդի խոսքով Բ-ը օգնություն խնդրեց Մամիկոնիոս կալսրից, և բյուզանդական զորքը, որի կազմում էր նաև Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած հայկական զորքը, 591 թ. պարտության մատնեց Վահրամ Չուբինին³²։ Նույն տարում կնքվեց պայմանագիր, ըստ որի Հայաստանի մեծագույն մասը (մինչև Դվինի մոտ գտնվող Աղատ գետը) անցավ Բյուզանդիային։ Պատերազմից հետո Մուշեղ Մամիկոնյանից Կոստանդնուպոլսում կալսրը պահանջեց ընդունել երկաբընակ ուսմունքը, սակայն նա մերժեց³³։

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Հայաստանի Տուրուբերան, Տալք նահանգներն ամբողջովին և Այրարատի մեծ մասը կցվեցին կալսրությանը։ Կազմավորվեցին նոր վարչական միավորներ։ Պոնտոսը Տրապիզոն կենտրոնով կոչվեց «Մասն Մեծ Հայոց», նախկին Ներքին Հայքը (Բարձր Հայք), որը Կարնո նահանգն էր, «Մեծ մասն Մեծ Հայոց»։ Տուրուբերանը (Բասենից մինչև Ասորեստանի՝ Վերին Միջագետքի սահմանը) կոչվեց «Մեծ Հայք»։ Այրարատի բյուզանդական մասը՝ «Ներքսագոյն Հայք, իսկ Տալքը՝ «Խոռապոյն Հայք»։ Փոքր Հայքի հարավային մասը Մե-

լիտինե կենտրոնով կոչվեց Առաջին Հայք, Փոքր Հայքի Հյուսիսային մասը Սերաստիա կենտրոնով՝ Երկրորդ Հայք, Կապադոկիան Կեսարիա կենտրոնով՝ Երրորդ Հայք³⁴։ Զորքերը Հայքը Մարտիրոսյուխ (Նփրկերտ) կենտրոնով մրնաց անփոփոխ։

Բյուզանդիան իրեն միացրեց Վիրքի մեծ մասը, սակայն Տփղիսը մի փոքր տարածքով մնաց Սասանյան Պարսկաստանի կազմում։

Մավրիկիոսը, ելնելով մոլեռանդ քաղկեդոնականության դիրքերից, բացասական վերաբերմունք ուներ Հայաստանի նկատմամբ։ Թեև հայկական զորքը նախ Վարդան Մամիկոնյանի, ապա Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ կրգվել էր Պարսկաստանի դեմ, և հայերը որոշ հույսեր ունեին, բայց նա հույն կառավարիչներ³⁵ նշանակեց Բյուզանդական Հայաստանում, որոնց նստավայրն էր Կարին-Թեոդոսուպոլիսը։ Մավրիկիոսը փորձեց ճնշում գործադրել Դվինում նստող Մովսես Բ Նղիվարդեցու վրա՝ պահանջելով քնդունել երկարնակ ուսմունքը, սակայն, երբ վերջինս մնաց անզրդվելի, պարսկա-բյուզանդական սահմանի մոտ՝ Ալվանում, հաստատեց հակաթոռ քաղկեդոնական աթոռ, ուր նրանց Հովհաննես Բագարանցին³⁶ (509—610)։

Ինչ վերաբերում է Վիրքին, ապա Մավրիկիոսը վրաց իշխան (էրիսթավար) ճանաչեց Գուարամին³⁷, որը խոսրովյան տոհմի ժառանգական իշխանության հիմնադիրը դարձավ Վիրքում։ Այստեղ արդեն կային հայ եկեղեցու շենքեր և թաղամասեր, որոնք, անկասկած, քաջալերվում էին Բյուզանդիայի կողմից։ Հետագայում, 607-ին, վերջնական խզում տեղի ունեցավ հայ և վրաց եկեղեցիների միջև³⁸։ Կյուրթոնը դարձավ հայ եկեղեցուց անկախ վրաց կաթողիկոս։

Մավրիկիոսի հակամիարձակ քաղաքականությունից տուժեցին նաև ասորիները։ Նգեսիա քաղաքում, կայսեր հրամանով, տեղի բյուզանդական զորավարը 400 ասորի վանա-

կանների գցեց քաղաքից դուրս գտնվող մի փոսի մեջ, ուր բոլորը մահացան: Նրանք պատժվեցին միայն այն բանի համար, որ հրաժարվեցին ընդունել Քաղկեդոնի ուսմունքը³⁹:

Մավրիկիոսի՝ հայ նախարարական տները քայքայելու և Հայաստանը ռազմիկ տարրից զրկելու քաղաքականությունն իր արտահայտությունն է գտել այն նամակում, որ, ըստ Սեբեոսի, նա ուղարկել էր Պարսից խոսքով արքային. «Մի խոտոր և անհնազանդ ազգ կա մեր մեջ և պղտորում է: Բայց եկ ես իմը ժողովեմ և Թրակիա գումարեմ (հավաքեմ), իսկ դու քոնը ժողովիր և հրամայիր Արևելք տանել: Եթե մեռնեն, ապա մեր թշնամիները մեռած կլինեն և, եթե սպանեն, մեր թշնամիներին կսպանեն և մենք խաղաղությամբ կապրենք, քանզի, եթե դրանք իրենց երկրում մնան, մենք հանգիստ չենք լինի»⁴⁰:

Մավրիկիոսի այս քաղաքականության դեմ ընդվզեցին հայ նախարարները և որոշեցին ապստամբել ու վերականգնել Հայոց թագավորությունը. «Ապա դարձյալ միաբանեցին Հայոց մնացյալ նախարարները և որոշեցին հունաց թագավորի ծառայությունից դուրս գալ և իրենց համար թագավոր նստեցնել, որ այլևս իրենց չվիճակվի մեռնել Թրակացվոց կողմերում, այլ ապրել ու մեռնել իրենց աշխարհում»⁴¹:

Այսպիսով, Մարզպանական Հայաստանը վերջնականապես սեղմվեց Վասպուրականի և Այրարատի Ոստան գավառի սահմաններով: Բանն այն է, որ Սյունյաց իշխան Վահանը, դեռևս 571-ի ապստամբության նախօրեին, խոսքով Բ-ի թույլտվությամբ Սյունիքը (Արցախով միասին) բաժանեց Դվինի դիվանից և իբրև առանձին շահր ենթակա դարձավ Ատրպատականի շահրմարին (սպահապետին)⁴²: Ուստի Պարսկական Հայաստանում գրոթյան տեղ մնացին Բագրատունիները: Հայոց մարզպան դարձավ Սմբատ Բագմահաղթ Բագրատունին (591—600)⁴³, որը Սասանյանների արքունիքում մեծ հեղինակություն ուներ և զբաղվում էր նաև հայկական, նույնիսկ եկեղեցական գործերով: Ենթադրվում է, որ 601-ից մինչև 620-ական թվականները Հայոց մարզպանն էր Դավիթ Սահառունին⁴⁴:

Այսպիսով, Զ դարի վերջին և է դարի սկզբին Հայաստանի ներքին քաղաքական կյանքում մեծ փոփոխություններ կատարվեցին: Ե—Զ դարերում Մամիկոնյան և Սյունյաց նախարարական տոհմերի կատաղի մրցակցության փոխարեն սկսվեց Մամիկոնյանների և Բագրատունիների քաղաքական խմբավորումների ուժեղ մրցակցությունը, որը է դարում վերջացավ Բագրատունիների հաղթանակով:

Հայաստանում և Վերքում կատարված փոփոխություններից զուգահեռ, 590-ական թվականներին Աղվանքում ևս կատարվեցին որոշ տեղաշարժեր: Հայ նախարարական «Գարգմանա տեր» տոհմը, որը հիշված է Գահնամակում, Զ դարի վերջին հանդես եկավ Միհրական (հետագայում՝ Միհրանյան) անվամբ և սկսեց տիրել Աղվանքում: Նբանցից առաջինը, որ Երանշահիկ (Առանշահիկ) տիտղոսն էր կրքում՝ Վարադ-Տրդատն էր (591—636), որի նստավայրը Պարտավն էր, պարսիկ մարզպանի և Աղվանից կաթողիկոսի կողքին⁴⁵:

Երբ 602 թվականին սպանվեց Մամրիկիոսը և կայսր դարձավ Փոկասը, նորից բոբրոքվեց պարսկա-բյուզանդական պատերազմը: Խոսքով Բ-ը, իբր թե Մամրիկիոսի սպանության վրեժը լուծելու համար, 604 թ. գրոհեց զեպի արևմուտք: Գրավելով Հայաստանի բյուզանդական մասը և առաջ խաղալով, պարսից զորքը 619 թ. մի կողմից Եգիպտոս, մյուս կողմից՝ Քաղկեդոն, Մարմարայի ափը հասավ: Հերակլ կայսրը (610—641) կազմեց ընտիր բյուզանդական զորք և 622-ից սկսեց հակահարված տալ թշնամուն. Փոքր Ասիայի ու Հայաստանի վրայով մտնելով Վերին Միջագետք, 627-ին Նինվեի մոտ ջախջախեց Խոսրովի զորքը⁴⁶: 628-ին Խոսրով Բ-ը պալատական դավադրության զոհ գնաց, և որդին՝ Շերոյեն 629 թ. Հերակլի հետ կնքեց պայմանագիր, որով հիմնականում կրկնվեցին 591 թ. պայմանները:

Սակայն քաղաքական պայմանները նույնը չէին 629 թվականին, քանզի այս պատերազմում, թեև հաղթող, Բյուզանդիան լրիվ հյուծվել էր, և Հերակլը, խոհեմաբար, ի տար-

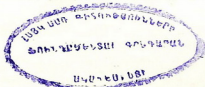
բերություն Մալրիկիոսի, ճանաչեց Հայաստանի ինքնավարությունը, Բյուզանդական Հայաստանում նշանակելով հայ կառավարիչ՝ Մժեժ Գնունուն⁴⁷, որը Հայոց իշխան էր կոչվում:

Մժեժ Գնունին Հերակլի դեմ կազմակերպված դավադրության առթիվ մեղադրելով նաև զորավար Դավիթ Սահառունուն, ձերբակալեց նրան և ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Սակայն Դավիթը, սպանելով իրեն հսկող պահապաններին, փախավ Հայաստան և սիրաշահելով հայոց զորքը, հարձակվեց Մժեժի վրա, սպանեց նրան ու դարձավ սպարապետ: Հայ նախարարների խնդրանքով կայսրը նրան նշանակեց «իշխան ի վերայ ամենայն աշխարհաց»⁴⁸, այսինքն՝ Հայոց իշխան, շնորհելով նաև կուրապաղատ տիտղոսը: Նա հիշվում է Մրենի 639 թ. արձանագրության մեջ. «իշխանութեան Դաւթի ամենագով պատրկի կուրապաղատի և սպարապետի հայոց և ասորւոց»⁴⁹:

Պարսկաստանի դեմ պատերազմելու ժամանակ, երբ 627-ին բյուզանդական և թյուրքյուտ-խազարական զորքերը պաշարել էին Տփղիսը⁵⁰, պարսիկների հետ քաղաքը պաշտպանող Ստեփանոս Ա-ը (600—627) սպանվեց, և կայսրը նրա փոխարեն նշանակեց Ատրնեսոս⁵¹ (Ադարնարոս) Ա-ին (627—639): 629 թ. պայմանագրով Վիրքը ամբողջությամբ (Տփղիսով) անցավ Բյուզանդիային: Երբ Հերակլը 627-ին հասավ Աղվանք, նրա հետ լավ հարաբերություններ հաստատելու համար, Աղվանից իշխան Վարազ Գրիգորը քաղկեդոնական ծեսով մկրտվեց⁵¹: Թեև Մովսես Կաղանկատվացին վկայում է, որ նա մկրտվեց Աղվանից Վիրո կաթողիկոսից⁵², և այս դեպքում խոսքը քրիստոնյա դառնալու մասին է: Բանն այն է, որ դրանից առաջ Աղվանքին անձանոթ չէր քրիստոնեությունը, գուցե և հավանական համարենք առաջին տեսակետը:

Հերակլը կամեցավ կրոնական հարցերում ևս լեզու գրտնել Արևելքի միաբնակ եկեղեցիների հետ: Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքը, Հերակլի օժանդակությամբ, 638 թ.

11
83821

առաջարկեց միակամութիւնը⁵³։ Հաշտեցնելու համար երկա-
րնակներին ու միաբնակներին։ Ըստ նոր ուսմունքի՝ Քրիս-
տոսն ուներ երկու բնութիւն, բայց մեկ կամք։ Այդ ուսմուն-
քը առաջարկվեց նաև հայ եկեղեցուն և մոտավորապես
633-ին Նզր կաթողիկոսը, Մժեժ Գնունու ստիպումով, Թեո-
դոսուպոլսում բնգունեց միակամութիւնը⁵⁴։ Սակայն Հայաս-
տանում դա բնգունվեց որպէս երկաբնակութիւն՝ դավանում,
և պայքար սկսվեց Նզրի դեմ, որը գլխավորում էր Հովհան
Մայրավանեցին (Մայրագոմեցի)⁵⁵։

Ավելի նպաստավոր էր գրութիւնը Պարսկական Հա-
յաստանում։ Սասանյան պետութիւնը, խոսքով Բ Ապրուեզի
սպանութիւնից հետո, շորս տարում (428—432) ունեցավ
10 արքաներ, իսկ գեոտտի Հազկերտ Գ-ը, երբ արքա հրո-
շակվեց, հազիվ ինքն տարեկան էր։ Պետութիւն մեջ գերիշ-
խող էին կենտրոնախույս ձգտումները և նահանգները ինք-
նուրույնութիւն ունեին⁵⁶։ Նման պայմաններում Կալատ Բ
Շերոյեն Սմբատ Բազմահաղթի որդուն՝ Վարազտիրոցին նը-
շանակեց մարզպան⁵⁷, որը շատ լայն ինքնավարութիւն վա-
յելեց իր իշխանութիւն շրջանում։ Հայոց սպարապետն էր
Թեոդորոս Ռշտունին։ Ըստ երևույթին, որոշ հակասութիւն-
ներ կային այս երկուսի միջև, քանզի, երբ Թեոդորոս Ռշ-
տունու միջնորդութեամբ կաթողիկոս ընտրվեց Քրիստափոր
Ա Ապահունին (628—630), Վարազտիրոց Բագրատունին բա-
տիպեց նրան հրաժարվել⁵⁸, որովհետև իր համաձայնութեամբ
չէր ընտրվել։

Վարազտիրոց Բագրատունին և Ատրպատականի մարզ-
պան խոռոհ Որմիզդը թշնամական հարաբերութիւնների
մեջ էին։ Վերջինիս օգնում և Վարազտիրոցի դեմ լարում էր
Մժեժ Գնունին։ Դավադրութիւն կազմակերպվեց Վարազտի-
րոցի դեմ, և վերջինս, ղգուշացված լինելով, մոտավորապես
633-ին հեռացավ Տարոն, ուր բանակցութիւններ վարելով
Հերակլի հետ, գնաց Կոստանդնուպոլիս և ստացավ պատրիկ
տիտղոսը⁵⁹։

Այսպիսով, Հայաստանի երկու հատվածները 628 թվա-

կանից ստացան ինքնավարութիւն, ընդ որում Պարսկական Հայաստանն ուներ լայն, իսկ Բյուզանդական Հայաստանը՝ համեմատաբար նեղ շրջանակներով, որը հոգ նախապատրաստեց երկրում նոր իրադարձութիւնների ծավալմանը:

Երբ 639 թ. հայոց զորքն ընդվզեց Դավիթ Սահառունու դեմ ու հետացրեց նրան, երկրում անորոշ դրութիւն ստեղծվեց: Սերեոսն այսպես է պատկերում Հայաստանի վիճակը. «Եվ բոլոր ազատներն անմիաբան լինելով Հայոց երկիրը կորստյան մատնեցին: Բայց միայն Ռշտունյաց գավառի աստվածասեր և քաջ իշխան Թեոդորոսն անզաղար իր երկրի զորքերը կազմակերպում էր և օր ու գիշեր իր հզոր իմաստութեան շնորհիվ պահպանում էր (երկիրը) և ոչ քիչ վնասներ էր պատճառում թշնամիներին»⁶⁰:

Պարսից Հայաստանի սպարապետ և իրական մարզպան Թեոդորոս Ռշտունին ամբողջութեամբ նվիրվեց Հայաստանում կայունութիւն հաստատելու գործին: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Բյուզանդիան, Յարմուքի ճակատամարտում (636) ջախջախիչ պարտութիւն կրելուց հետո նույն-իսկ չփորձեց որևէ դիմադրութիւն ցույց տալ Արաբական խալիֆայութեանը, թողնելով, որ նվաճվեն իր բոլոր արեւելյան նահանգները, իսկ Սասանյան Պարսկաստանը 637-ին Կադիսիայի պարտութիւնից հետո միայն անվանապես գոյութիւն ուներ, Թեոդորոս Ռշտունին, հավանաբար նախաբարների և եկեղեցու համաձայնութեամբ, իր իշխանութեան տակ վերցրեց նաև անորոշ վիճակում գտնվող Բյուզանդական Հայաստանը, և այսպիսով միավորվեց Հայաստանը: Դա պատմական մեծ իրադարձութիւն էր Հայոց վաղ միջնադարի պատմութեան մեջ:

Արշակունյաց թագավորութեան (Մեծ Հայքի) 387 թ. երկփեղկվելուց և 591 ու 629 թվականների բաժանումներից հետո, առաջին անգամ Հայաստանի երկու մասերը դարձան մեկ ամբողջութիւն, որը պետք է կոչել Հայոց իշխանապետութիւն: Հետագայում կտեսնենք, որ 640-ի արաբական առաջին արշավանքի նկարագրութեան ժամանակ Սերեոսը

Թեոդորոսին կոչում է «իշխանն Հայոց Ռշտունեաց տէրն»⁶¹, երբ դեռ Բյուզանդիայի կայսրը նրան սպարապետի ու պատրիկի պատիվը չէր տվել: Ուստի աներկբայորեն կարելի է շեշտել, որ հենց 639 թվականին, երբ նա միավորեց Հայաստանի երկու մասերը, հայ նախարարները և եզր Ա Փարածնակերտացի կաթողիկոսը նրան ճանաչել էին «իշխան Հայոց» և քնականաբար՝ սպարապետ:

Այսպիսով, Հայաստանում ստեղծվեց յուրահատուկ քաղաքական իրադրություն, երբ միացյալ Հայոց աշխարհը, որը վայելում էր լայն ինքնավարություն, դարձավ մի կիսանկախ և անկախ իշխանապետություն: Հետագայում, 640-ի արաբական արշավանքի ժամանակ, Հայաստանում չկար ո՛չ բյուզանդական, ո՛չ էլ պարսկական կայազոր, քանզի Յարմուքի և Կադիսիայի խայտառակ պարտություններից առաջացած խուճապի ազդեցության տակ Հայաստանից հեռացել էին թե՛ բյուզանդական, թե՛ պարսկական կայազորները: Ուստի 639 թ. Հայաստանում չի եղել ոչ մի օտար կայազոր:

Պետք է ավելացնել, որ 639 թվականին ոչ միայն Հայաստանը Թեոդորոս Ռշտունու ջանքերով միացավ ու քաղաքական ինքնուրույնություն ձեռք բերեց, այլև Վիրքը իշխան (էրիսմթավար) Ստեփանոս Բ-ի⁶² (639—663), Աղվանքը Զուանշիր իշխանի⁶³ (637—669) օրոք ազատվեցին Բյուզանդիայից ու Սասանյան Պարսկաստանից ունեցած կախվածությունից:

Հայաստանը շրջապատող երկրներում է դարում արմատական փոփոխություններ կատարվեցին: Անհետացած Սասանյան Պարսկաստանի և թուլացած Բյուզանդիայի փոխարեն հանդես եկան նոր ժողովուրդներ, նոր պետություններ, որոնք փոխեցին քաղաքական փոխհարաբերությունները: Հարավում հանդես եկան արաբները (633-ին), հյուսիսում՝ Կովկասում, հայտնվեցին խազարները⁶⁴ (է դարի կեսին), որոնք ունեցան իրենց պետությունը: Բալկաններում հաստատվեցին Բյուզանդիային թշնամի սլավոնները, ապա 660—

670-ական թվականներին ասպարեզ իջան բուլղար-թյուրքերը և կազմեցին Բուլղար-սլավոնական պետություն⁶⁵։

Սակայն այս ամենի մեջ Հայաստանի քաղաքական ճակատագրի վրա առավել մեծ ազդեցություն ունեցավ արաբների և Արաբական խալիֆայության հանդեպ գալը։

ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԱՆԳԵՍ ԳԱԼԸ

1. ՀԵԹԱՆՈՍ ԱՐԱՐԻԱՆ

Արարների և Արարական խալիֆայության հանդես գալը ամբողջովին փոխեց քաղաքական իրադրությունը Մերձավոր և Միջին արևելքում: Խալիֆայության ի հայտ գալը արգասիք էր Արաբիայում դարերի ընթացքում կատարված ներքին փոփոխությունների:

Արարական թերակղզում հնագույն պետությունը ստեղծեց մի ինքնուրույն սեմական ժողովուրդ Եմենում: Մ. թ. ա. թ.—Ը դարերում առաջացավ Սաբա¹ (նույնանուն ցեղի անվամբ) թագավորությունը, որի մայրաքաղաքը ժամանակի ընթացքում դարձավ Մարիբը: Այդ թագավորությունը կարեւոր դեր է կատարել Հնդկաստանի և Հին արևելյան աշխարհի ու հելլենիստական Արևելքի միջև որպես տարանցիկ առևտրի կենտրոն: Մ. թ. ա. Ե դարում ձևավորվեցին վաղ ստրկատիրական Սաբա, Մաին (Մինա), Կաթարան և Հադրամաուտ քաղաքական միավորները: Ավելի ուշ մեծացավ Մուբարրիբ կոչվող թագավորների հեղինակությունը՝ ի հաշիվ ցեղային կարգերի:

Մ. թ. ա. Բ դարում Եմենի մի մասում առաջացավ Հիմյար² (համանուն ցեղի անվամբ) թագավորությունը, որը թեև տարածվեց ի հաշիվ Սաբայի, սակայն, մ. թ. Բ դարի վերջում Սաբայի, Աքսումի (Եթովպիա) և Հադրամաուտի միացյալ ուժերից պարտություն կրեց: Բայց Դ դարում այնքան

ուժեղացաւ, որ ամբողջ Եմենը, ինչպէս նաև բուն Արաբիայի որոշ մասերը նրա տիրապետութեան տակ էին: Մայրաքաղաքն էր Զաֆարը:

Հին Եմենի սեմական ժողովուրդը ինքնուրույն էր իր լեզվով (կոշվում է հարավարաբերեն), գիր և գրականութեամբ (արձանագրութեաններ), մշակույթով ու կրօնով:

Մոտավորապէս 525-ին Եթովպիայի Աքսում թագավորութեանը³ նվաճեց Հիմյար երկիրը՝ վերացնելով նրա պետականութեանը: Մոտ 575-ին Սասանյան Պարսկաստանը գրավեց Եմենը⁴:

Այդ ժամանակներում արդեն սկսվել էր արաբ վաշկատուն ցեղերի ներթափանցումը Եմեն⁵, և այս ժողովրդի մըշակույթը որոշ չափով ազդեց նաև աշխարհից մեկուսացած արաբ ցեղերի վրա⁶:

Մահմեդականութեան երևան գալով Եմենը ներգրավեց նորակազմ խալիֆայութեան մեջ: Արաբերենի տարածումը ետ մղեց Հին Եմենի լեզուն, որը թեև մի քանի դար դիմադրեց: Ավելի շուտ նահանջեց Եմենի հեթանոսական կրօնը:

Բուն արաբ ցեղերը հիշված են դեռևս ասորեստանյան ու բաբելական արձանագրութեաններում (Թ—Ձ դդ. մ. թ. ա.) և Աստվածաշնչում⁷: Նրանց հիշում են նաև հին հունական մատենագիրները: Սակայն այդ ցեղերը դարեր շարունակ մեկուսացած են եղել Հին արեւելքի դարգացած երկրներից:

Չոր անապատի վաշկատուն արաբը դեռ հնագույն դարերից ձգտել է դեպի հյուսիսի բարեբեր երկրները (Ագորիք, Միջագետք), քանզի մյուս երեք կողմերից ծովով էր շրջապատված: Այս ձգտումը հստակորեն արտահայտվեց հելլենիստական ժամանակաշրջանում (Գ դ. մ. թ. ա.—Գ դ. մ. թ.), երբ արտագաղթի հետևանքով կազմավորվեցին մի շարք մանր քաղաքական միավորներ, որոնց բնակչութեանն արաբական ծագում ունեւր, սակայն տիրապետող լեզուն արամեական բարբառներն էին, իսկ մշակույթը՝ հիմնականում հելլենիստական:

Հենց Արաբիայի հշուսիսարևմտյան մասում (այժմյան Հորդանանի հարավում) մ.թ.ա. Գ դարում առաջացավ նաբաթեական թագավորությունը, որի մայրաքաղաք Պետրան⁸ աչքի էր ընկնում ժայռափոր շենքերով: Այս թագավորությունը 106 թ. (մ. թ.) վերածվեց հռոմեական նահանգի:

Այժմյան Լիբանանի արևելյան (Բեկաա) և Ասորիքի որոշ մասերում (Կելեսիրիա) ձևավորվել էր Իսուրեական թագավորությունը՝ Քադկիս⁹ (այժմյան հայկական Այնճար գյուղի մոտ) մայրաքաղաքով, որը մ. թ. ա. Բ դարից մինչև 63 թվականը հպատակ էր Հռոմին:

Գամասկոսից դեպի արևելք, մ. թ. ա. Բ հազարամյակում, անապատի մեջտեղում, առաջացավ Պալմիրա¹⁰ (Արամ Թագմոր) քաղաքը: Սակայն նույն հազարամյակի վերջին էլ կործանվեց Ասորեստանի կողմից, ապա վերականգնվեց Իսուրայելի Սողոմոն թագավորի ջանքերով՝ մ. թ. ա. Ժ դարում: Որպես միջազգային տարանցիկ առևտրի կենտրոն, ծաղկման գագաթնակետին հասավ մ. թ. Ա—Գ դարերին, երբ ինքնավար նահանգ էր Հռոմեական կայսրության կազմում: Գ դարի 60-ականներին դարձավ անկախ պետություն, Օդենաթ թագավորի օրոք, իսկ նրա հաջորդ՝ Զենոբիա թագուհու տարիներին (266—272) Պալմիրան տիրեց ամբողջ Առաջավոր Ասիային և Եգիպտոսին: Սակայն 272 թ. պարսիկացի Հռոմից, իսկ 273 թ. ապստամբությունից հետո հիմնովին կործանեցին հռոմեացիները:

Մեծ Հայքի հարավ արևմուտքում Եդեսիա մայրաքաղաքով ստեղծվեց ասորական Օսրոյենե¹¹ թագավորությունը, որ տիրապետող տոհմը սերում էր արաբական Օրույի ցեղից: Սա գոյատևեց մ. թ. ա. 132 թ. մինչև մ. թ. 216 թվականը, կործանեցին հռոմայեցիք:

Մեծ Հայքին հարավից հարակից Միզդոնիա¹² (Արվաստան, ասոր. Բեթ Արաբայե) նահանգում, որը մ. թ. ա. 88 թ. մինչև մ. թ. 37 թ. գտնվել է Մեծ Հայքի կազմում, ապրել են արաբական ցեղեր: Ըստ երևույթին այս ժամանակից են սկիզբ առնում հայ-արաբական առաջին հարաբերություն-

ները և, հալմանարար, Միգդոնիայի արարներն էին, որ (ըստ Պլուտարքոսի) Տիգրանակերտի ճակատամարտում կոլում էին Մեծն Տիգրան Բ-ի զորքի կազմում¹³: Ակներեորեն սրանց է, որ ճանաչում են Ե դարի հայ մատենագիրները տաճիկ անվամբ, իսկ երկիրը կոչում Տաճկաստան¹⁴:

Արարներ կային նաև Տիգրիսից արևմուտք ընկած Հատրա¹⁵ քաղաքում և Հատրենե փոքր թագավորության մեջ, որը մտնում էր Մեծն Տիգրանի կայսրության մեջ: Այս քաղաքը գոյատևեց մինչև Դ դարը (մ. թ.): Այստեղ մշակույթը հելլենիստականի և պարթևական իրանականի խառնուրդ էր:

Այս բոլոր իշխանությունները (թագավորությունները), որոնք հելլենիստական ժամանակաշրջանում այս կամ այն չափով բնակեցված էին արարներով, նրանց լեզուն արամեերենն էր և հետագայում ձուլվեցին արամեական զանգվածի մեջ: Ուստի Արարիայի մշակութային մակարդակի վերա մեծ ազդեցություն չունեցան, բացի Նաբաթեական թագավորությունից, որի (արամեական գրից ծագած) այբուբենը հիմք դարձավ արաբական գրի հնագույն ձևի առաջացման¹⁶:

Արար ցեղերի արտահոսքը շարունակվեց նաև Գ—է դարերում, սակայն վերջիններս պահպանեցին իրենց լեզուն, թեև գտնվում էին ասորական մշակույթի ազդեցության տակ:

Մոտավորապես Գ դարի վերջին Ասորիքի հարավ արևելքում գտնվող Հատրան շրջանում հաստատվեց Ղասսան¹⁷ ցեղը, որն ընկավ այստեղ հաստատված Սալիհ ցեղի (որը մոտ մեկ հարյուրամյակ իշխեց) տիրապետության տակ: Հալմանարար Դ դարում Ղասսան ցեղը տապալեց Սալիհիներին և դարձավ իշխող: Այս ցեղի արարները, թեև յուրացրին ասորերենը, սակայն պահպանեցին արաբերենը: Նրանք ընդունեցին նաև քրիստոնեությունը՝ հետևելով ասորիների միաբնակ ուսմունքին: Ե դարի վերջին Բյուզանդիան ճանաչեց Ղասսան ցեղում տիրապետող Ջաֆն տոհմի իշխանությունը: Այս վարչաքաղաքական միավորը սահմանային բրդեշխության դեր է կատարում՝ Բյուզանդիայի սահմանները

պաշտպանելով Սասանյան Պարսկաստանի հարձակումներին:

Ղասսանիների ուժեղացման շրջանում հայտնի դարձավ Հարիս Բ իրն Ջաբալան (529—569), որը Հուստինիանոս Ա-ի կողմից նշանակվել էր Ասորիքի բոլոր արաբ ցեղերի ֆիլարքոս և պատրիկ, որովհետև աչքի էր ընկել Բյուզանդիայի սահմանների պաշտպանության համար մղված մարտերում: Նրա որդին՝ Մունզիր Գ-ը (569—581), թեև պայքարեց Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, սակայն, մեղադրվելով դավադրության մեջ, 581-ին ձերբակալվեց և արտոմեց: Մինչև է դարի սկիզբը Ղասսանիներին ենթակա էին մի քանի օվասիսներ և ցեղեր: Ժամանակի ընթացքում Ջաֆինիների նրստավայրը դարձել էր Ջաբխան: Ղասսան ցեղի քրիստոնյա արաբները ասորի միաբնակ հակօրիկ համայնքի մաս կազմելով, հայ-ասորական-ղպտական ընդհանուր ճակատի մեջ էին դառնում բյուզանդական պաշտոնական երկաբնակ կկեղեցու ռաժդոթյունների դեմ մղված պայքարում:

Սասանյանների իշխանությունը զավթելու հետ (226) միաժամանակ Տաննուխ ցեղը հաստատվեց Միջագետքի հարավարևմտյան կողմերում՝ կենտրոն ունենալով Հիրա քաղաքը¹⁸, որը ենթակա էր Սասանյան Պարսկաստանին՝ կատարելով սահմանային բզեշխության դերը: Տաննուխ ցեղի արաբները, տիրապետող կախմ տոհմի գլխավորությամբ, պատերազմներ մղեցին կենտրոնական Արաբիայի Քինդի թագավորների և Բյուզանդիայի դեմ: Կախմ տոհմից Մունզիր Գ-ը (505—554) 544-ին հաղթեց Բյուզանդիային ենթակա Ղասսանիներին, սակայն տասը տարի անց պարտվեց նրանցից: Նրա որդի Ամր իբն Հինդը հայտնի էր որպես արաբ հեթանոս բանաստեղծների մեկինաս: Թեև Տաննուխ ցեղի անդամներն ընդունել էին նեստորական դավանանքը, այնուհանդերձ կախմ տոհմը Սասանյանների վախից մնացել էր հեթանոս: Երբ նրանց իշխան Նուման Գ-ը (580—602) բացահայտորեն դավանեց քրիստոնեությունը, զրկվեց իշխանությունից և Հիրայում պարսիկ մարզպան նշանակվեց:

Այս երկու իշխանութիւնների արարները հավատարիմ մնալով մայրենի լեզվին և սերտորեն կապված լինելով բուն Արաբիային, նպաստեցին բյուզանդական, հունական և պարսկական մշակութային ավանդների Արաբիա ներթափանցմանը¹⁹։ Նրանց երկուսի արքունիքներն էլ հեթանոս արաբ բանաստեղծների ժամագրավայր-հավաքավայրերն էին և դա նպաստեց արաբ բանավոր բանաստեղծական արվեստի զարգացմանը։

Ե դարից մինչև է դարի սկիզբը բուն Արաբիայում որոշ տեղաշարժեր կատարվեցին. արաբական ցեղերի մեջ շերտավորում առաջացավ։ Յեղի վերնախավը իր կենցաղով տարբերվում էր հասարակ անդամներից։ Տեղի ունեցավ ցեղային կարգերի քայքայում։ Ստրուկներին օգտագործում էին անասնապահութիւն մեջ։

Հատկանշական երևույթ էր Ե դարում Քինդա²⁰ թագավորութիւնի ծնունդը Կենտրոնական Արաբիայում, որը ենթակա էր Եմենի Հիմյար թագավորութիւնը։ Նրա հիմնադիրն էր Հուշրը, որն ազգական էր Հիմյար թագավորական տոհմին։ Նրա թոռ Հարիսի օրոք (489—529) այս թագավորութիւնը հզորացավ։ 529 թ. նա գրավեց Լախմիների մայրաքաղաք Հիրան, սակայն նույն տարում էլ պարտվելով Մունզիր Գ-ից, սպանվեց։ Հարիսի որդիների օրոք պետութիւնը բաժան-բաժան եղավ, և Զ դարի կեսին Քինդան իր տիրույթների մեծ մասը կորցրեց։ Այս տոհմի ներկայացուցիչներից հեթանոսական շրջանի հայտնի բանաստեղծ Իմրու ալ-Կասր փորձեց Բյուզանդիայի Հուստինիանոս Ա կայսեր օգնութիւնը վերականգնել կորած թագավորութիւնը, սակայն թունավորվեց կայսեր կողմից։ Քինդայի տիրակալները կոչվում էին մալիք (թագավոր), որն արաբներն ընդհանրապէս օգտագործում էին օտար թագավորների դեպքում։

Արաբիայում, Եմենի Հիմյարական թագավորութիւնի վերացումից (525) և Քինդայի քայքայումից (Զ դարի կես) հետո, առավել ևս բարձրացավ Հիշազի դերը քաղաքական կյանքում²¹։

Բանն այն է, որ Արաբիայում երկրագործությունը ցածր մակարդակի վրա էր: Այն զարգացած էր միայն Եմենում, որը հայտնի էր Մարիբի ջրամբարով: Արաբի հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն էր: Արհեստները նախնական աստիճանի վրա էին. զարգացած էին միայն Եմենում: Սակայն առևտուրը որոշակի զարգացում ապրեց ոչ միայն Հին Եմենում, այլև Հիջազի քաղաքներում և հատկապես Մեքքայում է դարի սկզբին:

Հիջազի երեք քաղաքները՝ Մեքքան, Յասրիբը (Մադինա) և Թաիֆը²² գտնվում էին զարգացման տարրեր մակարդակների վրա:

Մեքքան, որի շրջակայքը չոր ու քարքարոտ էր, իր զարգացմամբ պարտական էր այն բանին, որ գտնվում էր տարանջիկ առևտրի ճանապարհի վրա²³: Մեքքայի վաճառականները ձմեռը քարավաններ էին տանում դեպի հարավ՝ Եմեն, իսկ ամառը դեպի հյուսիս՝ Պաղեստին, Ասորիք, Եգիպտոս և նույնիսկ Միջագետք: Արաբ պատմիչների վկայությամբ Մեքքայի բնակիչների համար առևտուրը բարեկեցության միակ աղբյուրն էր: Իսկ Թ դարի արաբ պատմիչ Վալիդին Կուրայշը կոչում է «վաճառականների ցեղ»²⁴:

Առևտրի մեջ օգտագործվում էին բյուզանդական ոսկեդրամը, սասանյան արծաթը և Եմենի հիմնարական դրամը: Մեքքայում զարգացած էր վաշխառությունը:

Կուրայշի վերնախավը կազմող Ումայյա (Օմայյան) տոհմը, որի անդամները հայտնի վաճառականներ ու վաշխառուներ էին, միաժամանակ ղեկավարում էին բոլոր մեծ առևտրական քարավանները: Նրանք, բացի առևտրի շնորհիվ ձեռք բերած հարստությունից, ունեին մեծ թվով ըստրուկներ և մեծաքանակ անասուններ: Ոչ մի արաբ ցեղի վերնախավ այդքան հզոր ու հարուստ չէր:

Հիջազում Կուրայշի հակառակորդն էր Յասրիբը (Մադինա), ուր ապրում էին Աուս և Խազրաջ ցեղերը, որոնք սակայն, իրար մեջ ունեցած վեճերի պատճառով ի վիճակի չէին որևէ կերպ թուլացնելու Կուրայշի հեղինակությունը:

Սաւկայն ալ էին Մեքքայից հարավ գտնուել թաիֆ քաղաքի տեր Սաւկիֆ ցեղի վերնախավի տրամագրությունները, քանզի, մասնակցելով Մեքքայի առևտրական գործառնություններին, Կուրայշի հետ հաշվի էր նստում։ Թաիֆը Հիշաղի միակ քաղաքն էր, որ շրջապատված էր ալգիներով ու քանջարանոցներով²⁵։

Մեքքայի հեղինակութունը տարածվում էր ամբողջ Արաբիայի վրա, որովհետև նրա սրբավայր Փաաբան (Սև քարը) բոլոր արաբների ուխտավայրն էր։ Արաբիայում տարածված բազմաստվածութան²⁶ մեջ գլխավոր աստվածը Ալլահն էր, որը Հիշաղի աստվածն էր իր երեք դիցուհի դուստրերով՝ ալ-Ուզզան (ամենակարող) Մեքքայի դիցուհին էր, ալ-Լատը (աստվածուհի, սեմական էլատը)՝ Թաիֆի և Մանատը (ճակատագիր)՝ Յասրիբի դիցուհին։

Մեքքան ժամագրավայրն էր նաև արաբ բանաստեղծների, որոնք ամեն տարի հավաքվում էին Ուքադի (Մեքքայի մոտ) տոնավաճառին և մրցում իրար հետ²⁷։

Արաբիայում, բացի հեթանոսական կրոնից, տարածված էին նաև հրեական կրոնը (հուդայականությունը) և քրիստոնեությունը։ Յասրիբում կային հրեա երեք ցեղեր, որոնք հարուստ էին և աղղեցիկ²⁸։ Հրեաներ կային նաև հյուսիսում՝ Խալրար, Տարուք, Մակնա վայրերում։ Սաւկայն այս կրոնը մեծ տարածում գտավ հատկապես Եմենում, ուր հրեաները հաստատվել էին դեռևս մեր թվականության առաջին դարերին։ Աստիճանաբար Եմենի ժողովրդի ոճ վերնախավի մի մասն ընդունեց հուդայականությունը²⁹։ Զ դարի առաջին քառորդում Եմենի Հիմյար թագավորության վերջին տիրակալ Զու Նուվասը, ընդունելով հուդայականությունը որպես պաշտոնական կրոն, նաջրանում հալածեց քրիստոնյաներին, որն առիթ դարձավ Եթովպիայի կողմից Եմենի գրավմանը 525 թ., Բյուզանդիայի զորմամբ։

Քրիստոնեությունը, բացի վերոհիշյալ Ղասսանիների և Հիրայի արաբական իշխանությունների մեջ տարածված լինելուց, ընդունվել էր նաև Եմենում։ 356-ին արիոսական

Կոստանդինոս կայսրը եմեն էր ուղարկել Թեոփիլոս Ինդոսին, որը եկեղեցիներ կառուցեց Ադենում և այլուր: Սա, բայց երեւելովին, Պարսկաստանի հետ մրցակցության պայմաններում եմենում ազդեցության գոտի ստեղծելու ձգտման արտահայտություն էր: Եմենի նաջրան քաղաքում Ե դարում քրիստոնեությունը տարածեցին միարնակ ասորիները: Այստեղ կային նաև նեստորականներ: 525-ին Եթովպիայի կողմից եմենի նվաճմամբ թուլացավ հուդայականությունը, ուժեղացավ քրիստոնեությունը և հատկապես միարնակությունը³⁰: Բուն Արաբիայում կային քրիստոնյա ցեղեր, ինչպիսիք էին Բաբբը և Տազիբը:

575 թ. Սասանյան Պարսկաստանի կողմից եմենի նվաճմամբ զրադաշտականությունը որոշ չափով տարածում գտավ այնտեղ³¹:

Հետաքրքրական է, որ արաբական հեթանոսական կրոնից ծագեց մի կրոնական ուսմունք, որը հրեական և քրիստոնեական միաստվածության ազդեցության տակ միաստվածություն էր դափանում: Դրանք կոչվում էին հանիֆներ³²:

Ե դարի վերջից մինչև է դարի սկիզբը զարգացավ արաբական բանավոր բանաստեղծությունը³³, իսկ Դ դարում՝ սաղմնավորված արաբական գիրը (նաբաթեական գրից ծագած), 2 դարի վերջում այն արդեն կազմավորված էր³⁴:

Այսպիսով, Արաբիայի պատմության հեթանոսական շրջանում (արաբներն այն կոչում են ջահիլիյայի՝ անգիտության շրջան) ստեղծված իրադրությունը կարող էր հիմք դառնալ պատմական անակնկալ երևույթների առաջացման:

2 դարի վերջին և է դարի սկիզբին Արաբիայում ձևավորված հասարակարգը պայմանականորեն բնորոշվում է որպես նախնական ստրկատիրական հարաբերություններ³⁵:

Ստեղծվել է այնպիսի իրադրություն, որ այդ նախնական աստիճանի հետամնաց, ցեղային կարգերից դեռ լրիվ չաղատված հարաբերություններն այլևս չէին կարող հարատևել զարգացած հասարակական հարաբերություններ ունե-

ցող Առաջավոր Ասիայի երկրների անմիջական հարեանությամբ:

2. ՄԱԼՄԵԳԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽԱՆՁԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Նման պայմաններում Արաբիայում ծնունդ առավ մի նոր կրոն, որը միավորեց արաբական ցեղերին՝ ստեղծելով մի ռազմատենչ պետություն, որը հետագայում կոչվեց Խալիֆայություն:

Նոր կրոնի առաջացմանը նպաստեցին մի քանի նախադրյալներ: Ինչպես տեսանք, Զ դարի վերջին և է դարի սկզբին Արաբիայում տեղի ունեցան ցեղերի ներքին հասարակական խմորումներ: Շատ կարևոր էր, ինչպես ասվեց, Հին Եմենի և Ղասսանի ու Հիրայի ազդեցությունը³⁶: Կուրայջ ցեղի վերնախավը ձգտում էր գերիշխանության ոչ միայն Հիջազում, այլև ամբողջ թերակղզում: Այդ ժամանակ տուժեց Ասորիքից ու Պաղեստինից եմեն հասնող քարավանային մայրուղիով տարանցիկ առևտուրը, քանզի Սասանյան Պարսկաստանը գրավելով Եմենը, մոտավորապես 575-ին Հընդկաստանից հարավային ճանապարհով ընթացող առևտրական ուղին շեղեց դեպի Պարսկաստան³⁷: Առևտրական Կուրայջ ցեղը պետք է հլր գտներ դուրս գալու այդ ճգնաժամից:

Մահմեդականության առաջացմանը նպաստեց նաև այն պարագան, որ եթե դարեր շարունակ Արաբիան մնացել էր անձեռնմխելի (նույնիսկ մ. թ. ա. 24 թվականին էլիոս Գալլոսի գլխավորությամբ հռոմեական զորամասի Արաբիա ներթափանցելու փորձը ձախողվել էր)³⁸, ապա Եմենի իրար հետևից եթովպիայի գրավումը 525-ին և Սասանյան Պարսկաստանի նվաճումը 575-ին, պետք է որ անհանգստացնեին արաբական ցեղերին և ստիպեին միավորվելու՝ արտաքին ներխուժումից պաշտպանվելու նպատակով:

Ի վերջո, կարևոր գեր կատարեց նաև կրոնական գործոնը: Հուդայականությունը (հրեական կրոնը) և քրիստո-

նեութունը տարածվելով Արաբիայի որոշ վայրերում, թեև շրնդունվեցին բոլորի կողմից, սակայն զրանց ազդեցության տակ, նաև հակադրվելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել մի նոր արաբական կրոն:

Այսպիսով, մահմեդականության առաջացումը հրատապ պահանջ էր արաբական ցեղերի համար:

Ինչպես արդեն ասվեց, նախքան նոր կրոնի հանդես գալը, Արաբիայում առաջացել էր հանրիֆների աղանդը, որը կողմնակից էր միաստվածության և զեմ էր հեթանոսական բազմաստվածության:

Մահմեդականության մարդարև Մուհամմադը³⁹ ծնվել է մոտ 570 թվականին: Նա Կուրայշ ցեղի Հաշիմի համեստ տոհմից էր: 25 տարեկանում ամուսնացել էր 50-ամյա այրի Խադիջայի հետ: Երիտասարդ հասակում առևտրական գործերով շատ էր ճանապարհորդել և ծանոթացել քրիստոնյա վանականների հետ, որի ապացույցը Բահիրա վանականի հետ հանդիպելու զրույցն է⁴⁰: 610 թվականին, երբ 40 տարեկան էր, ըստ նրա կենսագրի, մի ձայն էր լսել, որը նրան ներշնչել էր քարոզել: Նա սկսեց իր գործունեությունը՝ քարոզելով վրեժխնդրի ալլահին անվերապահորեն հնազանդվելու կրոնը՝ իսլամը (նշանակում է հնազանդություն) և նրա առաքյալին (ռասուլ) ճանաչելու պահանջը: Սակայն Կուրայշ ցեղում իշխող Օմայան տոհմը Աբու Մուֆիանի գլխավորությամբ հալածեց նրան ու նրա հետևորդներին, որոնց մեջ էին նաև ապագա խալիֆաներ Աբու Բաքրը (նրա աները), Օմար իբն ալ-Խաթթաբը, Օսման իբն Աֆֆանը (նրա փեսան) և Ալին (հորեղբորորդին ու փեսան): Ի վերջո, 622-ին, մոտավորապես 200 հետևորդներով հեռացավ, գաղթեց Յաթիբ (Մադինա), ուր իշխող Աուս և Խազրաջ ցեղերը՝ Կուրայշի թշնամիները, սիրով ընդունեցին նրան, քանզի նախապես համաձայնության էին եկել: Այս գաղթը (արաբ. հիջրա) հետագայում մահմեդական թվականության սկիզբը դարձավ⁴¹:

Մուհամմադը Յաթիբում դարձավ քաղաքապետ, հիմնեց մահմեդական համայնք, որի մեջ մտնում էին

Մեքքայից գաղթածներն ու Յասրիբի նորահասակները և պայքարեց Մեքքայի դեմ: 624-ին Մուհամմադի զինված ջոկատները Բազր վայրում հարձակվեցին Ասորիքից Մեքքա վերադարձող քարավանի վրա և հաղթեցին մեքքացիներին: Թեև 625-ին Ուհուդում մահմեդականները պարտվեցին, այսուհանդերձ 627 թ. մեքքացիների տասը հազարանոց զորքը (գաշնակիցների հետ միասին), երբ պաշարեց Յասրիբը, մահմեդականները հաղթեցին:

Այստեղ Մուհամմադը, հակասությունների մեջ լինելով հրեական Յ ցեղերի հետ և կասկածելով, որ նրանք կապ ունեն Մեքքայի հետ, մեկ-մեկ հեռացրեց կամ ոչնչացրեց նրանց: Մուհամմադի հայտնությունները (որոնք հետագայում դարձան Ղուրանի հիմքը) արդեն ոչ թե զուտ կրոնական (ինչպես Մեքքայում էր), այլև տարբեր բնույթի հարցեր էին շոշափում: Աստիճանաբար կարգավորվեցին նաև հավատացյալների կրոնական պարտավորությունները (ազոթք, ծոմ, ուխտագնացություն Մեքքայի քաարան և այլն):

628 թ. Մուհամմադը (1400 հետևորդներով) Մեքքայում Օմայան Աբու Սուֆիանի հետ պայմանագիր կնքեց, ըստ որի նոր կրոնը հավասար իրավունքներ ունեցավ հեթանոսականի հետ: Իսկ 630 թ. Մուհամմադն իր (10 հազարանոց զինված կողմնակիցներով) մտավ Մեքքա, կործանեց հեթանոսական կուրքերը և դարձավ Արաբիայի տերը, քանզի շուտով թերակղզու տարբեր մասերը նրան հպատակություն հայտնեցին: Մուհամմադը իրեն ենթարկեց նաև Թաիֆ քաղաքը: Ապա պայմանագիր կնքեց Նաջրանի քրիստոնյա համայնքի⁴², Ալլայի (Կարմիր ծովի ափին) քրիստոնյա իշխան Յուհաննայի (Հովհաննես)⁴³, ինչպես նաև հրեաներով բնակեցված վայրերի հետ⁴⁴, երաշխավորելով նրանց հավատքի ազատությունը՝ գլխահարկի ու բնահարկի դիմաց: Պայմանագիր կնքեց նաև Պարսից ծոցի վրա գտնվող Հաջարի զբոսայգի տեղանքների հետ⁴⁵:

Մուհամմադը մեռավ 632 թ., սակայն նրա հիմնած պետությունը երկար գոյատևեց: Նա թողեց թե՛ Մեքքայում, թե՛ Մադինայում հաղորդած իր հայտնությունները (որոնք,

բատ նրա, ի վերուստ էին իջեցված), որոնք հետագայում ամբողջութեամբ (Օսման խալիֆայի օրոք, 644—656) դրի առնվեցին⁴⁶ և այն կոչվեց Ղուրան՝ բաղկացած 114 սուրաներից (գրություններ): Ղուրանում տեղ են գտել Հին Կտակարանի (Ադամ, Նոյ, Աբրահամ, Իսահակ, Հակոբ, Հովսեփ և այլն) և Նոր Կտակարանի (Հովհաննես Մկրտիչ, Մարիամ, Հիսուս) գործող անձինքը: Նոր կրոնը շատ բան ժառանգեց արաբական հեթանոսական կրոնից, բավական է հիշել, որ հեթանոս գլխավոր աստված ալլահը դարձավ նոր կրոնի միակ աստվածը: Բացի այդ, հեթանոսական ուխտավայր Մեքքայի քաաբան մնաց նոր կրոնի ուխտավայրը:

Մահմեդականությունը⁴⁷ հավատացյալից պահանջում է հիմնականում հինգ, բայց իրականում վեց պարտավորություններ՝ վկայություն (չկա աստված, բացի ալլահից և Մուհամմադը նրա առաքյալն է), աղոթք, ծոմ (աամադան ամսին), ուխտագնացություն Մեքքա և դաքատ կոչված բարեգործական հարկի վճարում: Սակայն ամենակարևորը վեցերորդն է՝ պայքարը անհավատների, բաղմաստվածյանների (մուշրիկուն) դեմ, որի մեջ մտնում են քրիստոնյաները (մինչև մահմեդականության վերջնական հաղթանակն ամբողջ աշխարհում): Ղուրանում մի ամբողջ գլուխ այդ մասին է (Ձղջման սուրա, Թ): Այս պայքարը ստացավ ջիհադ⁴⁸ անունը: Աշխարհը բաժանված է երկու մասի՝ Դար ալ-իսլամ, այսինքն՝ իսլամի երկիր և Դար ալ-հարբ՝ պատերազմի երկիր (ոչ մահմեդական երկրներ), որ պետք է հարկատու դառնան կամ ոչնչացվեն: Այս կրոնական պարտականությունը կատարող մուսուլմանությունը համակեց արաբ ռազմիկներին, որոնք աստվածությամբ էին լցված ոչ մահմեդականների նկատմամբ:

Հենց Մուհամմադի անմիջական հաջորդ Աբու Բաբրի օրոք (632—634) արաբական զորքերը 633-ին դուրս եկան նվաճելու և անհավատալի արագությամբ կազմավորվեց մի լայնածավալ պետություն: Խալիֆա (հաջորդ, Մուհամմադի հաջորդ) անվանումից, որը կրեց Աբու Բաբրը, այս պետությունը կոչվեց Խալիֆայություն:

Բանն այն է, որ այս արագընթաց նվաճումներին օժանդակող շափաղանց նպաստավոր պայմաններ կային, որոնք կարելի է բաժանել ներքին և արտաքին բարենպաստ ազդակների:

Ներքին ազդակներից առաջինն էր մահմեդականության հանդես գալը և նրա դրոշի ներքո արաբական ցեղերի միավորումով միաձուլվ, մարտունակ արաբական պետության գոյացումը 630-ին⁴⁹:

Երկրորդը կրոնական մոլեռանդությունն ու խանդավառությունն էր, որն առավել ևս բորբոքվում էր՝ հանուն կրոնի «անհավատների» դեմ սրբազան պայքարի (ջիհադ) գաղափարի⁵⁰:

Ապա պետք է նշել արաբական զորքի արտակարգ շարժությունը և արագաշարժությունը: Նա բյուզանդական ու պարսկական զորքերի նման ծանր գումակներ չէր տանում⁵¹:

Վերջապես արաբի համար նվաճումը գաղթի մի նոր ձև էր: Մոտավորապես մեկ հազարամյակ (մ. թ. ա. Գ դարից մինչև մ. թ. է դարի սկիզբ) արաբը իր ազքատիկ թերակըզզուց գաղթել էր, ինչպես տեսանք, հարմարվելով տվյալ երկրի պայմաններին: Այժմ նա պետք է նվաճեր ու գաղթեր՝ հաստատվելով նվաճված երկրում որպես տեր:

Սակայն շատ ավելի կարևոր և վճռական էին արտաքին նպաստավոր պայմանները.

Նախ բյուզանդա-պարսկական երկարատև պատերազմները (572—591, 602—628, մոտ 45 տարի) լրիվ արյունաքամ էին արել երկու հզոր պետությունները⁵², որոնց ուժասպառ և խանդավառությունից զուրկ զորքերը բացարձակապես ի վիճակի չէին դիմադրելու 633-ին մի կողմից Պաղեստին ու Ասորիք և մյուս կողմից՝ Միջագետք ներխուժած արաբներին:

Բացի այդ, Բյուզանդիան ներսից լրիվ քայքայված էր⁵³: Բյուզանդական կայսրությունը և եկեղեցին, որոնք ընդունել էին Քաղկեդոնի ժողովի երկաթնակ ուսմունքը⁵⁴, հալածում

էին (Հատկապէս Հուստինոս Ա. և Հուստինիանոս Ա. կայսրերի օրոք և հետո) միաբնակ ուսմունքը դաժանող ժողովուրդներին՝ Եգիպտոսի զաւորներին, Ասորիքի և Վերին Միջագետքի ասորիներին և հայերին, որոնք ատելութեամբ էին լցված Բյուզանդիայի դեմ: Ղալսիները և ասորիները նույնիսկ օգնում էին արարներին՝ դուրս բերելու ատելի բյուզանդացիներին: Նույն տրամադրութիւններն ունեին նաև Պաղեստինի և այլ վայրերի հրեաներն ու սամարացիները, որոնք խիստ հալածանքների էին ենթարկվել:

Ինչ վերաբերում է Սասանյան Պարսկաստանին, ապա 628-ին Խոսրով Բ-ի սպանութիւնից հետո, չորս տարվա ընթացքում (628—632) տասը անգոր արքաներ իրար էին հաջորդել և երկրում տիրում էր լիակատար մասնատվածութիւնը⁵⁵: 632-ին արքա դարձած Հազկերտ Գ-ը դեռ մանուկ էր և նահանգներում անկախ իշխանները բոլորովին տրամադիր չէին օգնելու նրան սլահանջի գեպրում: Ահա այսպիսի մահամերձ պետութեան դեմ կռիւի ելան արարները:

Անհրաժեշտ է հանուն ճշմարտութեան շանտեսել նաև պատահականութեան դերը արաբական անհավատալի արագութեամբ կատարվող նվաճումների հարցում: Եթե թեկուզ նոր կրօնի գրոշի ներքո միավորված Արաբական պետութիւնը մեկ դար առաջ (օրինակ՝ Հուստինիանոս Ա.-ի և Խոսրով Ա. Անուշիրվանի օրոք) հանդես գար, հազիվ թե ունենար այժմ հաջողութիւնները և խանձարուրի մեջ կխեղդվեր:

3. ԽԱՆՏԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

629 թվականի սեպտեմբերի 14-ին, երբ Պարսկաստանին հաղթող Հերակլ կայսրը պարսիկների կողմից գերի տարված Քրիստոսի խաչափայտը վերականգնում էր Երուսաղեմում, դեռևս Մուհամմադի կենդանութեան օրոք, երեք հազար հոգուց կազմված արաբական մի զորամաս հարձակվեց Բյուզանդիայի սահմանների մոտ գտնվող Մուտա վայրի վրա, սակայն պարտութիւն կրեց⁵⁶: Բյուզանդացիներին թվում էր, թե դա մի սովորական ասպատակութիւն էր

Արաբիայի վաշկատուն ցեղերի կողմից, սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ դա շատ ավելի լուրջ և վտանգավոր երևույթ էր, որն իր խոր հետքն էր թողնելու Արևելքի պատմության վրա:

Մուհամմադի հաջորդ ընտրված Աբու Բաքր խալիֆայի օրոք (632—634), 633-ին արաբներն արշավեցին դեպի Պաղեստին, որը փաստորեն Բյուզանդիայի Արևելք նահանգի (դիոցեզ) հարավային գավառն էր:

Արաբները մտան մի երկիր (Պաղեստին, Փյունիկե-Լիբանան, Սիրիա), որտեղ բյուզանդական տիրապետության վերջին շրջանում հարաբերությունները շափազանց լարված էին. մի կողմից Պաղեստինի հրեա ու սամարացի և Լիբանանի ու Սիրիայի քրիստոնյա բնակչության և մյուս կողմից՝ Բյուզանդիայի միջև: Պաղեստինի հրեաները հաճախակի հալածանքների էին ենթարկվում⁵⁷, իսկ սամարացիք, քանիցս ապստամբելուց հետո, զրկվել էին ինքնավարությունից⁵⁸: Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովից հետո, Սիրիայի ու Լիբանանի քրիստոնյա ժողովուրդն ու հոգևորականությունը հարել էին միաբնակությանը, սակայն Հուստինոս Ա կայսրը 518-ին, կատաղի հալածանքներ սկսելով միաբնակների դեմ, Անտիոքի աթոռին պարտադրեց երկաթնակ պատրիարք⁵⁹: Հարաբերությունները սրվեցին այս աթոռի և ասորի միաբնակ ազգաբնակչության միջև և, ի վերջո, 540—570-ական թվականներին կազմավորվեց ասորի հակորիկ միաբնակ եկեղեցին⁶⁰, որի պատրիարքին թույլ չտրվեց Անտիոքը դարձնել իր աթոռանիստը և նա ստիպված նստում էր այլ վայրերում:

Բյուզանդական կրոնական նեղմիտ քաղաքականությունից զրկված, վերոհիշյալ երկրամասերի բնակչությունը ատեղություններ էր լցված Բյուզանդիայի դեմ: Հենց այդ ատեղությունից էլ օգտվեցին արաբները:

Արաբական ինը հազարանոց զորքը երեք զորավարների հրամանատարությամբ ներխուժեց Պաղեստին: Շուտով հասան նաև օգնական զնդեր: Ուադի Արաբա կոչված վայ-

րում (Մեռյալ ծովից հարավ) արաբները հաղթեցին Պաղեստինի Սերգիոս պատրիկին⁶¹:

Նույն 633 թ. Խալիդ իբն Վալիդ զորավարը մտել էր Սասանյան Պարսկաստանի սահմանները՝ Միջագետք: Սակայն նա հրաման ստացավ անմիջապես անցնել Արևմուտք՝ օգնելու Պաղեստինի արաբական զորքին: Նա մեծ դժվարությամբ ձեռքեց անապատը և 634-ի մարտին հայտնվեց Ասորիքի կողմերում: Աջնադայնի (Մեռյալ ծովից արևմուտք) ճակատամարտում հաղթեց բյուզանդական զորքին⁶² և ապա, վեց ամիս պաշարելուց հետո, քրիստոնյա բնակիչների օգնությամբ 635-ի սեպտեմբերին գրավեց Դամասկոսը: Նա բնակիչներին խոստացավ, որ քաղաքի պարիսպները չեն քանդվի, եկեղեցիներն ու նրանց ունեցվածքը չեն բռնադրավի, պայմանով, որ գլխահարկ (ջիզիա) վճարեն⁶³:

Հերակլ կայսրը եմեսայում զորք հավաքեց, որի հրամանատար նշանակեց եղբորը՝ Թեոդորոսին: Սակայն շուտով ազատեց նրան և հրամանատար նշանակեց հայազգի Վահան ստրատելատին, իսկ նրան օգնական զարծրեց Թեոդորոս Սակելլարիոսին⁶⁴: Սակայն վերջինս, բախվելով արաբների հետ, պարտվեց: Բայց Վահանի զորքը նրան կայսր հռչակեց⁶⁵, գահընկեց համարելով Հերակլին: Հենց այդ ժամանակ էլ տեղի ունեցավ Յարմուքի (Հիբրոմաքս, Հորդանանի վտակ) վճռական ճակատամարտը: Վահանը և Թեոդորոս Սակելլարիոսը ղեկավարում էին բյուզանդական զորքը, որը բաղկացած էր 40 հազար ռազմիկներից⁶⁶: Նույն բանակում կռվում էին Ղասսան ցեղի քրիստոնյա արաբներ և հայկական մի գունդ, որը ըստ Թաբարիի, 12 հազար էր⁶⁷: Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորած արաբական զորքը 25 հազար էր⁶⁸: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 636 թ. օգոստոսի 20-ին: Անապատի խորշակը փչում էր բյուզանդական զորքի դեմքին: Բյուզանդացիք պարտվեցին, երկու զորավարներն էլ սպանվեցին⁶⁹, իսկ զորքը ցրվեց: Պարսկական պատերազմի հերոս Հերակլը հուսահատ հեռացավ Ասորիքից՝ բացականչելով. «Յոեսուսյուն Սիրիա և ինչ հրաշալի երկիր ես դու թշնամու համար»⁷⁰:

Շուտով խալիզը հեռացվեց և արաբական զորքի նոր հրամանատար Աբու Ուբայդա իբն ալ-Ջառահի գլխավորությամբ շարունակվեց Սիրիայի նվաճումը։ Բյուզանդացիք չդիմադրեցին և նահանջեցին մինչև Ամանոս և նույնիսկ Տալրոս լեռները։ Արաբները 638 թ.՝ հեշտովյամբ նվաճեցին Եմեսսան (Հիմս), Հալեպը և Անտիոքը։ Թշնամուն մինչև 638 թ. կարողացավ դիմադրել միայն Երուսաղեմը, իսկ Պաղեստինի Կեսարիան՝ մինչև 640 թ.⁷¹։ Երբ Երուսաղեմն ընկավ, Օմար խալիֆան այնձամբ ինքն ընդունեց քաղաքը հունադավան (քաղկեդոնական) Սոփրոնիոս պատրիարքի ձեռքից⁷²։

Ինչպես նշեցինք, 633-ին արաբական մի զորամաս խալիզ իբն Ալալիդի հրամանատարությամբ ներխուժեց Սասանյան Պարսկաստանի Միջագետք նահանգը, սակայն խալիֆայի հրամանով խալիզը, անսպառը ճեղքելով, անցավ Ասորիք՝ տեղակալ թողնելով Մուսաննա իբն ալ-Հաբիսային⁷³։

636 թ. Օմար խալիֆան Սաադ իբն Աբու Ալակասին որպես հրամանատար⁷⁴ ուղարկեց Միջագետք, սրտեղ և 637-ին ամռանը, Եփրատից արևմուտք (Հիրայից ոչ հեռու), Կադիսիյա վայրում⁷⁵, իրար բախվեցին արաբական և պարսից զորքերը։ Պարսից զորքի հրամանատարն էր սպարապետ Ռուստամը, որի շարքերում կռվում էին Մուշեղ Մամիկոնյանը 3 հազար ռազմիկներով և Գրիգոր Սյունին՝ հազարով⁷⁶։ Թեև պարսից զորքը արաբական զորքի նկատմամբ թվական գերազանցություն ուներ, սակայն պարտվեց, քանի որ զորքի ներսում անհամերաշխությունն էր տիրում։ Զոհվեցին Ռուստամը, հայ հրամանատարները և պարսից պատմական նվիրական գրոշը (Քավեհի գրոշը) արաբների ձեռքն ընկավ։ Ճակատամարտից անմիջապես հետո արաբները մտան Տիզբոն և, գերեվարելով բնակիչներին, հսկայական կողոպուտ ձեռք բերեցին։ Յաժը մականդակի վրա գտնվող վաչկատուն արաբները Սասանյանների արքունի պալատի ընդարձակ գորգը կտոր-կտոր անելով բաժանեցին միմյանց մեջ⁷⁷։ Տիզբոնն ավերվեց։

Հաղկերտ Գ-ը (13 տարեկան)⁷⁸ իր արքունիքով ապաստանել էր Հուլուանում, իսկ արաբական զորքը մի քանի տարի զբաղված էր Միջագետքի բոլոր մասերի նվաճումով: Երբ արաբները հարավից մտան Խուզիստան, Հաղկերտը 640-ին հեռացավ Հուլուանից և գնաց Պարսկաստան⁷⁹: Արաբներն անցան Զազրոս լեռները: 642 թ. տեղի ունեցած Նիհավանդի ճակատամարտում կրկին հաղթելով պարսից զորքին ու այլևս զիմադրության չհանդիպելով, 651 թ. նվաճեցին իրանական բոլոր նահանգները՝ հասնելով մինչև Սիր-դարյա գետը⁸⁰: Նույն տարում էլ սպանվեց Հաղկերտ Գ-ը:

Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի դեմ վրձնական հաղթանակներից հետո (Յարմութ՝ 636, Կադիսիյա՝ 637) արաբները 640-ին ուղղվեցին դեպի Եգիպտոս:

Եգիպտոսում, Քաղկեդոնի ժողովից հետո, ղապի (եգիպտական) եկեղեցին հարել էր միաբնակությանը, և խիստ հակասության մեջ էր Բյուզանդիայի ու նրա եկեղեցու հետ: Հուստինոս Ա-ը հալածանք սկսեց Եգիպտոսի միաբնակ եկեղեցականների դեմ և Ալեքսանդրիայի աթոռին պարտադրեց երկաբնակ պատրիարք⁸¹: Եգիպտոսի ղապի հոգևորականությունն ու ժողովուրդը շնորհունեցին այդ դրածո պատրիարքին: Նրանք բնորեցին առանձին միաբնակ պատրիարք, որը սակայն թաքնված էր մնում:

Որպեսզի ուժեղացնեք Ալեքսանդրիայի երկաբնակ պատրիարքի վտանգված հեղինակությունը, Բյուզանդիան որոշ պատրիարքների կրկնակի իշխանություն էր տալիս՝ հոգևոր (պատրիարք) և վարչական (կառավարիչ): Այգլայիսի իշխանություն էր տրված նաև Ապոլինարիոսին Հուստինիանոս Ա-ի օրոք⁸²: Երբ 622-ին պարսիկները ժամանակավորապես նվաճեցին Եգիպտոսը, ղապիներն բնորեցին միաբնակ Բենիամին պատրիարքին ու նստեցրին Ալեքսանդրիայի աթոռին, սակայն 631-ին վերանվաճելով Եգիպտոսը, Հերակլը նստեցրեց երկաբնակ Կյուրոսին, իսկ Բենիամինը թաքնըվեց: Կյուրոսը նույնպես ստացավ պատրիարքի և կառավարչի պաշտոն⁸³:

Ահա այսպիսի լարված իրադրություն էր, դպտի եկեղեցին ու ժողովուրդը անսահման ատելությամբ էին լցված Բյուզանդիայի և նրա դրածոյի նկատմամբ, երբ արարները մտան Եգիպտոս:

Երբ Օմար խալիֆան գտնվում էր Երուսաղեմում, Ամրուն իրն ալ-Աս զորավարը, որ հեթանոսության շրջանում քաղաքացիներով բազմաթիվ անգամներ եղել էր Եգիպտոսում, փորձեց համոզել Օմարին՝ թույլ տալ նվաճելու Եգիպտոսը, սակայն խալիֆան տատանվեց: Պաղեստինը, Ասորիքը և Միջագետքը արարներին հայտնի էին հնագույն դարերից, բայց Եգիպտոսում երբեք արարներ չէին ապրել: Երկար տատանումից հետո, որոշ վերապահությամբ, Օմարը թույլ տրվեց շարժվել դեպի Եգիպտոս⁸⁴:

Ամրուն (որի գրոշակակիրն էր հալազգի վարդանը) մտնելով Եգիպտոս, պաշարեց Բաբելոն ամրոցը, որը Նեղոսից ոչ հեռու էր գտնվում: Կյուրոսը շտապեց Բաբելոն՝ Թեոդորոս զորավարի գլխավորությամբ 20 հազար զորք տանելով իր հետ, որը Բաբելոնի հինգ հազարի հետ միասին պետք է կռվեր արարների դեմ: Ամրուն իր հետ ունեցած չորս հազարից բացի ստացավ նաև տասը հազար և սկսեց պաշարը ամրոցի դեմ⁸⁵: Նա Այն Շամսում (Հելիոպոլիս) հաղթեց բյուզանդական կայսրորդին, և Թեոդորոսը հեռացավ դեպի Ալեքսանդրիա: Բաբելոնում պաշարված Կյուրոսը կամեցավ լեզու գտնել Ամրուի հետ՝ մեծ գումարներ առաջարկելով: Ամրուն առաջարկեց մահմեդականությանը անցնել, հարկ կամ սուր: Կյուրոսը ստիպված գլխահարկ (շիզիա) վճարելու որոշում ընդունեց և շտապեց Ալեքսանդրիա՝ այս ամենը հաղորդելու Հերակլ կայսրին: Սակայն կայսրը Կյուրոսին զրկելով պատրիարքությունից ու կառավարչի պաշտոնից, աքսորեց:

Բաբելոնը յոթ ամիս պաշարելուց հետո, 641-ի ապրիլին Ամրուն գրավեց այն և օժանդակ զորք ստանալով, 20 հազարով գնաց պաշարելու Ալեքսանդրիան, որն ուներ հզոր պարիսպներ և 50 հազարանոց կայսրորդ: Ոչ մի հաջողու-

թյուն շունենալով, Ամրուն շարժվեց դեպի հարավ՝ նվաճելով Վերին Եգիպտոսը:

Սակայն 641-ին, Հերակլի մահվանից հետո, արքունիքում իշխանություն համար մղվող պաշարի մթնոլորտում⁸⁶, Կլուրոսը վերստացավ իր պաշտոնները Եգիպտոսում: Վերադառնալով անմիջապես բանակցություններ սկսեց Ամրունի հետ: Կնքվեց պայմանագիր, ըստ որի Եգիպտոսը հպատակություն էր հայտնում իսալիֆայությանը՝ պարտավորվելով վճարել գլխահարկ և բնահարկ: 642-ի սեպտեմբերին արարները մտան Ալեքսանդրիա:

Սակայն 644-ին Ալեքսանդրիա վերադարձավ միաբնակ Բենիամին պատրիարքը, որը զստիներին կոչ էր արել չզիմադրել արարներին և պաշտոնապես ճանաչվեց պատրիարք⁸⁷:

Այսպիսով, Աբու Բարր (632—634) և Օմար (634—644) խալիֆաների օրոք, գրեթե մեկ տասնամյակի ընթացքում, Արաբական նորակազմ խալիֆայությունը, օգտվելով Բյուզանդիայի ներքին ծանր և Պարսկաստանի լիակատար քայքայված վիճակից, մեծ նվաճումներ կատարեց և արդեն միտադիր էր գնալ հյուսիս՝ Հայաստան և հարակից երկրներ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Խալիֆայության զորքերը, Միրիան և հատկապես Անտիոքը (638 թ.) նվաճելուց հետո, ուղղվեցին դեպի Վերին Միջագետք և Հայաստան:

Առաջին պատմիչը, որ հիշատակում է արաբների արշավանքը Վերին Միջագետք, Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացին է¹, թեև Սեբեոսը թուուցիկ այդ մասին խոսում է: Թեոփանեսը տալիս է այնպիսի մանրամասնություններ, որոնք կարևոր են արշավանքին նախորդող զեպքերը պարզելու համար: Ըստ նրա, Օմար Խալիֆան Իյադին (Իյադ իբն Ղանմ) ուղարկեց Ասորիք, որպեսզի այդ երկիրը սարակինոսներին (արաբներին) ենթարկի: 638-ին արաբները նպատակ ունեին արշավել Վերին Միջագետք: Օսրոհնի կառավարիչ Հովհաննեսը եկավ Քաղկիս (հետագայում՝ Կիննասերին) Իյադի մոտ և խոստացավ տարեկան տասը բյուր դահեկան վճարել, և այն պայմանով, որ նա շանցնի Եփրատը: Հովհաննեսը վճարեց տարեկան հարկը, սակայն, երբ Հերակլը լսեց այդ մասին, պաշտոնանկ արեց նրան, աքսորեց և նրա փոխարեն նշանակեց ոմն Պտղոմեոս² (Պտղեմեոս) ստրատելատի: Սակայն, ինչպես վկայում է Միքայել Ասորին, նոր կառավարիչը չվճարեց այդ հարկը³ և արաբները 639-ին անցան Եփրատը՝ նվաճելու Վերին Միջագետքը⁴: Թեոփանեսը, Մի-

քայել Ասորին և 1234-ի ասորական անանուն ժամանակագրությունը հակիրճ նկարագրում են այս արշավանքը, իսկ ավելի մանրամասնորեն՝ Բալազուրին:

Անցնելով եփրատը Իյադը (Սաֆուան իրն Մուաթթալ և Հաբիր իրն Մասլամա զորավարների հետ) նախ պաշարեց Կալինիկումը (հետագայում՝ Ռակկա), և պատրիկը համաձայնեց հանձնվել՝ ստանալով Իյադից պայմանագիր՝ վճարելու գլխահարկ և բնահարկ: Ապա Իյադը ուղղվեց Եդեսիա, որի բնակիչները, զիմադրությունից հետո, հաշտություն խնդրեցին: Իյադը քաղաքի եպիսկոպոսի հետ կնքեց պայմանագիր⁶: Երբ Եդեսացիք Պաղոմեոսի և նրա զորքի անվտանգության համար Իյադից երաշխիքներ ստացան, բյուզանդական զորքը հեռացավ Եդեսիայից և բոլոր քաղաքներից⁶: Ըստ երևույթին, նրանք խուսափել էին արաբներին զիմադրելուց: Ըստ Եդեսիայի հետ կնքած պայմանագրի: Իյադը նվաճեց Խառանը, Սամոսատը, Մծրինը, Սինջարը⁷: Թեոփանեսը վկայում է, որ Տելլ Մաուդելաթը (Կոստանդիա) և Դարան անմիջապես չհանձնվեցին և արաբները զբաղվեցին նվաճելով: Թուր Արդինի, Մարդինի և Ամիդի ու Նիքիեի տի նվաճումից հետո, Իյադն ուղղվեց դեպի Հյուսիս՝ Հայաստան:

Ըստ Բալազուրիի, արաբները Վերին Միջագետքը (Ջադիրա) նվաճեցին հիշքի 19 (2 հունվար—20 գեկտեմբեր 640) թվականին⁹, իսկ Հայաստան մտան հիշքի 20 թվականի Մուհառամ ամսին (21 գեկտեմբեր 640—19 հունվար 641): Սակայն մեզ հասած արաբական հնագույն պատմական երկի հեղինակ՝ Խալիֆա իրն Խալլաթը վկայում է, որ Վերին Միջագետքը (Ջադիրա) նվաճվեց հիշքի 18-ին (12 հունվար 631—1 հունվար 640)¹⁰, ուստի և Իյադի Հայաստան մտնելը պետք է զննել հիշքի 19-ին, այսինքն՝ 640-ին¹¹:

Երբ Իյադը Ադանիքի նվաճումով էր զբաղված, նրա մոտ եկավ Անձևացյաց (ալ-Ջավադան) պատրիկը, որի հողերի անձեռնմխելիությունն ապահովեց Իյադը՝ հարկ վճարելու պայմանով¹²: Ապա գրավելով Արզանն ու Բադեշը (արաբ.

Բաղլիս) Իյադն անցավ Ձորա պահակ լեռնանցքը¹³ և մըտավ բուն Հայաստան (Հայոց իշխանապետութուն):

Սակայն Հայաստանում դիմադրող ուժերը քիչ էին: Հովհաննես Գրախանակերտցին, խոսելով այս արշավանքի մասին, գրում է. «Նւ վասն զի նախարարք աշխարհիս մերոյ մամխարանք լեալք և ոչ ոք էր, որ սմա զօրավարէր»¹⁴: Միքայել Ասորին գրում է, թե Հերակլը (Յարմուքի պարտությունից հետո) գրել էր Միջագետքի, Եգիպտոսի և Հայաստանի բոլոր հռոմեացիներին (բյուզանդացիներին), որ այլևս չպայքարեն արարների (թայայե) դեմ, այլ ով կարող է իր դիրքը պահպանել, թող մնա տեղում¹⁵: Ըստ երևույթին Հայաստանում գտնվող բյուզանդական կայազորը, չկարողանալով իր դիրքը պահպանել, հեռացել էր:

Տարոն գավառում, ըստ Հովհան Մամիկոնյանի, Արզնահիմ (Արգ ալ-Ռահման) զորավարը, 18 հազար զորքով առաջ խաղալով, Տիրան Մամիկոնյանից հարկ պահանջեց: Տիրանը, չկարողանալով օժանդակ զորք ստանալ, իր ութ հազարով Գրգուռ լեռան ստորոտի դաշտում հարձակվեց արարների վրա և երբ նրանց փախստյան էր մատնում, Սահուռ Անձեացին անցավ թշնամու կողմը: Տիրանը սպանեց նրան, սակայն ինքն էլ զոհվեց¹⁶: Գուցե սա այն Անձեացյաց պատրիկն էր, որ Իյադին հպատակութուն էր հայտնել և մասնակցում էր նրա արշավանքին: Իսկ Արզնահիմը, որը Մահմեդի (Մուհամմադի) քեռորդին է համարվում, գուցե Իյադի տեղակալն էր և այս ճակատամարտում զխափորում էր արարական զորքը:

Ըստ Բալազուրիի, Իյադը Հայաստան մտնելուց հետո հասավ Խլաթ, որի պատրիկի հետ հաշտության պայմանագիր կնքեց (սուլճ), ապա դիմեց ալ-Այն ալ-Համիդա (Թթուադրյուր, ջուր)¹⁷, որը գուցե Կարնո քաղաքից (Թեոդոսուպոլիս) արևմուտք գտնվող էլեգիա ջերմուկն է¹⁸, ուր եկել էր այդ քաղաքը նվաճելու: Պատմիչն ավելացնում է՝ «որից այն կողմ չգնաց»¹⁹: Արդյոք ի՞նչ էր այս հանկարծակի վերադարձի պատճառը. Կարնո քաղաքին այդքան մոտենալուց հետո: Իյադը եկավ Բաղեշ և նրա տիրոջը (սահիր) պար-

տագրեց երաշխավորել Խլաթի հողահարկի (խարաջ) ու գրլխահարկի (ջամաջիմ) վճարումը և նրա պատրիկի պարտականությունների կատարումը²⁰: Ըստ երևույթին, Բաղեշի տերը, որի ինքնությունը հայտնի չէ, պետք է հսկեր (որպես վստահելի անձ) Հայաստանի ժամանակավորապես «նվաճված» մասերը:

Բալաղուրիի նկարագրությունից երևում է, որ արաբական զորքը Իլադի հետ վերադարձավ հարավ՝ Վերին Միջագետք: Սակայն հայ պատմիչները (Հովհան Մամիկոնյան, Սեբեոս և Ղևոնդ) հստակորեն նշում են, որ արաբական զորքը շարունակեց իր առաջխաղացումը դեպի Հայաստանի խորքերը, հավանաբար Արդ ալ-Ռահմանի գլխավորությամբ: Ըստ Տարոնի պատմության (Հովհան Մամիկոնյան), «Իսկ Աբդուհահիմ անցանէ ի Հարք և ի Բասեան, ի Վիրս և ի Զաւախս և ի Վանանդ, առեալ հարկս դառնայ ի Տաճկաստան»²¹: Այստեղ ինչ-որ անորոշություն կա: Այնի պարզ է գրում Սեբեոսը, ըստ որի արաբները Ասորեստանի կողմից անցնելով Ջորա պահակով Տարոն, «առին զնա և զԲզնունիս և զԱղիովիտ», ապա Բերկրիի ձորով ու Գոգովիտով (Կոգովիտ) մտան Այրարատ²²: Ղևոնդը վկայում է, որ Թեոդորոս Ռշտունին տեղեկանալով, որ թշնամին հարձակվել է, վերցնելով իր զորքը կամեցավ գրավել Ջորա պահակի կիրճերը՝ կանգնեցնելու թշնամուն, որը սակայն «թևավոր օձերի նրման» արագ անցել էր լեռնանցքով²³:

Արաբական զորքը դիմադրության չհանդիպելով առաջ էր շարժվում դեպի Դվին: Սակայն երեք իշխանները՝ Թեոդորոս Վահևունին, Խաչյան Առավելդյանը և Շապուհ Ամատունին, որոնք գնում էին ցրված զորքը հավաքելու (որը երթալին ժողովել զզարն ճապաղական) մտան Դվին, ավերեցին Մեծամորի կամուրջը, իսկ այգեկութի դուրս եկած մարդկանց քշեցին դեպի Դվինի միջնաբերդը²⁴: Այդ ժամանակ Թեոդորոս Ռշտունին հասել էր Նախճավան²⁵:

Թշնամին չկարողացավ անցնել Մեծամորը, սակայն մի դավաճան՝ Մոկաց իշխան Վարդիկը ցույց տալով ծանծա-

դուռը, անցկացրեց նրան: Արարները, գերեվարելով շինականներին, բանակ դրեցին Խոսրովակերտ անտառի եզրին: Հինգերորդ օրը նրանք հարձակվեցին Դվինի վրա, ետ մղղեցին պարսպի պահապաններին, սանդուղքներով բարձրացան պարիսպը ու մտան քաղաք 640 թ. հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ օրը (աւր Ի էր Տրէ մամոյն, յաւուրն ուրբաթի): Քաղաքում մեծ կոտորած սարքեցին ու կողոպտեցին նրա ունեցվածքը²⁶: Ըստ Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացու, հունաց 952 (640—641) թվականին արարները պաշարեցին ու գրավեցին Դվին (Աղաբին) քաղաքը, և 12 հազար հայեր կոտորվեցին²⁷:

Մի քանի օրից արաբական զորքը, իր հետ 35 հազար զերիններ տանելով, հեռացավ: Թեոդորոս Ռշտունին, դարանակալ սպասելով Գոգովիտ դավառում, փորձեց փրկել զերյալներին, սակայն պարտութուն կրեց: Իսկ արաբները նորից վերադարձան Վերին Միջագետք²⁸, քանի որ ասպատակության նպատակով էին եկել:

Ի դեպ, Թաբարին հիշրի 19 (640) թվականի տակ Իյադ իրն Ղանմի Ջադիրա կատարած արշավանքը հիշելուց հետո, նշում է, որ «(Իյադը) Օսման իրն Արդուլ-լ-Ասին առաքեց Չորրորդ Հայաստան, ուր կատարված որոշ ընդհարումների ժամանակ սպանվեց նահատակ Սաֆուան իրն Մուաթթալ ալ-Սուլամին: Ապա Օսման իրն Աբու-լ-Ասը բնակիչների հետ հաշտութուն կնքեց՝ գլխահարկ վճարելու պայմանով՝ ամեն մի ծխից մեկ դինար (ոսկեդրամ)»²⁹:

Ըստ երևույթին այս ժամանակներում էր, որ բյուզանդական զորքը Ջադիրայում արաբական զորքերին հակահարված տալու մի փորձ կատարեց: Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացին վկայում է, որ «հունաց 955 (643—644) տարում հռոմ զորավար Վաղենտինոս պատրիկը³⁰ եկավ կովելու արարների դեմ: Ահաբեկված նրանց ներկայութունից, նա փախավ՝ թողնելով իր հետ եղած բոլոր հարստութունները, որոնց արարները տիրացան»³¹: Հետագայի ասորի պատմիչները՝ Միքայել Ասորին և 1234-ի Անանունը, ավելի ընդարձակ տեղեկութուններ են հաղորդում: Ըստ Միքայել Ասորու,

միաժամանակ հարձակվեցին երկու զորավարներ՝ Դավիթը³² (ըստ 1234-ի ասորական անանուն ժամանակագրության (հայազգի Դավիթ)³³ հարձակվեց կայսերական քաղաքից³⁴ (ըստ 1234-ի Անանունի՝ իր երկրից³⁵, այսինքն՝ Հայաստանից)՝ մեծաթիվ զորքով, իսկ Վաղենտինոսը՝ արեմուտքից՝ նրանք համաձայնել էին ինչ-որ տեղում հանդիպել իրար, որ միասին զուրս գան արաբների դեմ։ Վերջիններս, իմանալով այդ մասին, շտապեցին Վաղենտինոսի դեմ և ուղնշացրին նրա զորամասը։ Այս Դավիթը ի՞նչ հայկական զորամասով գալով (հավանաբար Տարոնից) տեսավ, որ Վերին Միջագետքում արաբներ չկան, բանակ դրեց Բեյթ Մաադա կոչված վայրում։ Ըստ երկու ասորի պատմիչների, Դավթի զորամասը վատ վերաբերվեց տեղական բնակչության հետ³⁶։ Իյադը լսելով, որ ուրտայեցի (Զորորոզ Հայքի հայ բնակիչ) Դավթը հարձակվել է, Դամասկոսից եկավ նգեսիա։ Դավթը իր զորամասով ասորի զորավար Տիտոսի հետ գնաց նգեսիա։ Դավթը իր զինվորներին հարձակվելու հրաման տվեց։ Սակայն Իյադը նախ փորձեց հարձակվել Տիտոսի զորամասի վրա, բայց տեսնելով զինվորների քաջությունը, հարձակվեց Դավթի վրա։ Դավթը օգնության կանչեց Տիտոսին, բայց նա մերժեց՝ պատճառաբանելով, որ Դավթի զորամասը վատ էր վերաբերվել ասորի բնակչության հետ։ Դավթը մենակ կռվեց, սակայն սպանվեց և նրա զորամասից շատերը կոտորվեցին։ Քանզի, ավելացնում է Միքայիլ Ասուրին, «արաբները միայն նրան էին հետապնդում»³⁷, Տիտոսը փրկվեց ու գնաց Ամիդ։

Այստեղ անհասկանալի է, թե Իյադի զորքը վախեցավ Տիտոսի «քաջարի» զինվորներից և վերջում նրանց զորավարին թողեցին, որ հանգիստ հեռանա։ Պարզ է, Տիտոսը, նախքան հարձակումը, հավանաբար բանակցել էր արաբների հետ, և դավաճանելով Դավթին, լեզու էր գտել Իյադի հետ, որն էլ թողեց նրան, որ հանգիստ հեռանա։ Երկու ասորի պատմիչների մոտ էլ անաշատությունը պակասում է։

Այս դեպքերի ժամանակը ճշտելու համար չենք կարող հենվել Դիոնիսիոսի տեղեկության վրա (643/644 թթ.)³⁸։

որը շատ անհավանական է: Միքայել Ասորու³⁹ և 1234-ի Անանունի⁴⁰ վկայությունը, թե Իյազը եկավ նրանց դեմ կովելու, հիմք է տալիս ընդունելու 640—644 թվականը, քանի որ, ըստ Բալազուրիի, Իյազը մեռավ հիշքի 20 (640/641)⁴¹ թվականին: Բացի այդ, 1234-ի Անանունը, Իյազի կողմից Միջագետքի նվաճումը (639/640) նկարագրելուց հետո, հաջորդ գլուխը (երկու զորավարների հարձակման մասին) ըսկըսում է «Այդ ժամանակ» խոսքերով⁴²:

640-ի արարական հետախուզական ասպատակությունը ցույց տվեց, թե ինչքան թույլ և անմիաբան էր Հայաստանը⁴³: Ներսես Գ Տալեցին (641—661) դառնալով կաթողիկոս, հավանաբար որոշ նախարարների համաձայնությամբ դիմեց Բյուզանդիայի Կոստանդ Բ (641—668) կայսրին՝ պաշտոնապես ճանաչելու Թեոդորոս Ռշտունու իշխանությունը, որպեսզի կայուն վիճակ ստեղծվեր երկրում: Կայսրը Թեոդորոսին ճանաչեց որպես սպարապետ և պատրիկ (Հայոց իշխան)⁴⁴: Հավանաբար այդ ժամանակ էր, որ Պրոկոպիոս զորավարի գլխավորությամբ բյուզանդական զորք ուղարկվեց Հայաստան: Զորքի անհրաժեշտությունը կար. Վաղենատինոս և Դավիթ զորավարների կրած պարտության դիմաց պետք էր թշնամուն հակահարված տալ:

Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացին հունաց 955 (643/644) թրվականի տակ նշում է. «Պրոկոպիոսը և Թեոդորոսը մի խիստ ուժեղ հարձակում կատարեցին և հասան մինչև Բատնա-Սարուգ: Նրանք ավերեցին ու կողոպտեցին այդ քաղաքը, վերցրին ինչ ցանկանում էին և վերադարձան իրենց երկիրը»⁴⁵:

Ասորի պատմիչը նույն թվականի տակ, ինչպես տեսանք, հիշել էր նաև Վաղենատինոս զորավարի անհաջող արշավանքը, որը պետք է եղած լիներ 641 թ.: Ուստի Պրոկոպիոսի և Թեոդորոս Ռշտունու արշավանքը 642-ից այն կողմ չենք կարող տանել⁴⁶:

Հավանաբար այս հակահարվածի ազդեցության տակ արարները մեկ տասնամյակից ավելի այլևս Ասորիքի կողմից ասպատակություններ չկատարեցին:

Հաջորդ ասպատակութիւնը դեպի Հայաստան կատար-
վեց Ատրպատականի կողմից: Արաբները Նիհավանդի ճա-
կատամարտից հետո նվաճեցին Ատրպատականը: Ըստ Բա-
լազուրիի, մոտավորապէս 642-ին, Քուֆայի կառավարի:
Մուղիրա իբն Շուբան Ատրպատական ուղարկեց Հուզայֆա
իբն Յամանին, որը բախմելով Ատրպատականի մարզպա-
նի զորքի հետ՝ հաղթեց: Մարզպանը համաձայնեց ամբողջ
երկրի համար տարեկան վճարել 800 հազար դիրհեմ (ար-
ծաթ) գլխահարկ (ջիզիա): Ապա Օմար խալիֆան Ատրպա-
տականում կառավարիչ նշանակեց Ուտբա իբն Ֆարկա-
դին⁴⁷: Ըստ Թարբարիի, հիշքի 22 (642/643) թվականին Ուտ-
բա իբն Ֆարկադը հաղթելով Իսֆանդիադ իբն Ֆառուխզա-
դին, նրա հետ պայմանագիր կնքեց, որի բնագիրը Թարբարին
մեջ է բերում: Ըստ դրա, Ատրպատականի զրադաշտական
ազգաբնակչութիւնը, որն իրանական ժողովուրդ էր, պար-
տավոր էր գլխահարկ վճարել ըստ կարողութեան, պարտա-
վորութիւններ ստանձնել մահմեդականների նկատմամբ:
Այդ զեպքում երաշխավորվում էին նրանց անձը, ունեցված-
քը, կրոնն ու ծեսերը⁴⁸:

Ապա հիշքի 22 (642/643) թվականին Օմար խալիֆան
Սուրակա իբն Ամրիին ուղարկեց Դարբանդը (ալ-Բաբ) գրա-
վելու նրա առաջապահի հրամանատարն էր Աբդ ալ-Ռահ-
ման իբն Ռաբիան, որը հասավ Դարբանդ և նրա տերը (թա-
գավորը)՝ պարսիկ Շահրբարադը, հպատակութիւն հայտ-
նեց: Սակայն հրամարվելով գլխահարկ վճարելուց, պարտա-
վորվեց զինվորական ուժ տրամադրել իր բնակիչներից: Թա-
րարին նշում է, որ այս երկրում, որը լեռնային է, ամեն մի
բլրի վրա թե՛ բնիկ, թե՛ եկվոր հայեր էին ապրում: Հավա-
նաբար այս վայրը Ուտիքի կողմերում էր գտնվում, որը մոտ
էր Դարբանդին, թեև Դարբանդում հայ ազգաբնակչութիւն
կար: Սուրական Շահրբարադին տվեց հետեւյալ պայմանա-
գիրը.

«Սա է երաշխավորագիրը (աման), որ տվել է հավա-
տացելոց իշխան Օմար իբն ալ-Խաթթթարի կառավարիչը (ա-

միլ) Սուրակա իբն Ամրուն Շահբարազին և Հայաստանի (Արմինիա) բնակիչներին ու հայերին՝ երաշխավորելով նրանց անձը, ունեցվածքն ու կրոնը (միլլատ): Նա հավաստում է, որ ոչ մի վնաս չի հասցնի և չի խախտի պայմանագիրը: Սրա դիմաց Հայաստանի (Արմինիա) ու Գարբանդի բնակիչները (ժողովուրդը)՝ թե՛ բնիկներ, թե՛ եկվորներ և իրենց շրջակայքի (բնակչությունը) պարտավոր են մասնակցելու (օգնություն հասնելու) ամեն մի թշնամու հարձակման ժամանակ և հնազանդվելու ամեն մի նաբի (տեղակալ), իսկ եթե նաբ չլինի՝ կառավարչին (վալի): Ով այս պայմանագիրն ընդունի, կազատվի գլխահարկից, բայց ոչ զինվորական ծառայությունից (հաշր), քանզի զինվորական ծառայությունը փոխարինում է գլխահարկին (ջիզիա), իսկ ով որ հրաժարվի դրանից (զինվորական ծառայությունից) և մնա (տեղում), ապա նա պարտավոր է կատարել Ատրպատականի ժողովրդի հանձն առած պարտականությունները՝ գլխահարկ (վճարել), (մահմեդականին) ճանապարհ ցույց տալ, մեկ ամբողջ օր նրան հյուրընկալել: Եթե զինվորական ծառայություն կատարեն, այս ամենից կազատվեն, իսկ եթե թողնեն (զինվորությունը), իրենց վրա կվերցնեն այս (բեռը):

Վկա են Աբդ ալ-Ռահման իբն Ռաբիան, Սալման իբն Ռաբիան, Բուքայր իբն Աբդալլահը: Գրել ու վկայել է Մարդի իբն Մուկարրինը»⁴⁹:

Գրանից հետո Սուրական Բուքայր իբն Աբդալլահին, Հաբիր իբն Մասլամային, Հուզայֆա իբն Ուսայդին և Սալման իբն Ռաբիային ուղարկեց Հայաստանի շրջակա լեռների ժողովրդին (ահլ) նվաճելու: Բուքայրին ուղարկեց Մուղան (Մուկան), Հաբիրին՝ Տփղիս (Տաֆլիս), Հուզայֆա իբն Ուսայդին՝ նրանց մոտ, որոնք Ալանաց լեռներում էին (ապրում), իսկ Սալմանին՝ (լեռներից) այն կողմ⁵⁰:

Հավանաբար այս արշավանքի շարունակությունն էր 642—643 թթ. Հայաստան կատարված ասպատակությունը: Վերոհիշյալ ենթադրությունը հաստատում է նաև Դեռեդը: Նա նշում է, թե ինչպես կործանվեց Պարսից թագավորու-

թյունը և թե ինչպես արարները (իսմայելացիք) ավարառելով երկիրը՝ իրանական նահանգները, կողոպտեցին նաև արքունի գանձերը: Հետո անմիջապես ավելացնում է. «Եւ մեծ մասն զօրուն հառեալ»⁵¹ (զորքի մի մեծ հատված բաժանվելով): Ումի՞ց բաժանվելով: Պարզ է. Ատրպատականը, մերձկասպյան շրջաններն ու Դարբանդը նվաճող արարական զորքից:

Հենց այս զորքից բաժանված զորամասը Պարսից կողմից (Ատրպատականից) 642—643-ին ասպատակեց Հայոց աշխարհը, գերեզմարելով Մարաց ավանները, Գողթն գավառը և Նախճավան գաստակերտը: Ապա զորքի մի մասը գերջայների հետ անցնելով Երասխը, վերադարձավ իր երկիրը: Իսկ մի գունդ էլ առանձնանալով և շարունակելով առաջխաղացումը, ասպատակեց Արտազ գավառը ու հարձակվեց Պրոկոպիոս զորավարի վրա, որը բանակ էր դրել Գոգովիտ գավառում, Բազունձորի և Մարգուցայքի սահմանի վրա:

Պետք էր ուժեղ հակահարված տալ թշնամուն, սակայն Պրոկոպիոսն անտարբեր էր: Իսկ Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունուն անհանգստացնում էր այդ անտարբերությանը և նա գնաց զորավարի մոտ՝ համոզելու, սակայն Պրոկոպիոսը վիրավորանք հասցրեց նրան: Զայրացած Թեոդորոս Ռշտունին հրամայեց իր զորքին՝ կռվի ելնել արարների դեմ: Հայերը դարանամուտ լինելով հարմար վայրում և բռնելով այն կիրճը, որտեղից թշնամին պետք է անցներ, հարձակում գործեցին, հաղթեցին և թողնելով Պրոկոպիոսին, հեռացան Վասպուրականի Գառնի գավառը:

Ականատես լինելով Ռշտունու հաղթանակին, Պրոկոպիոսը ևս իր զորքին հրամայեց հարձակվել թշնամու վրա: Սակայն կռվում բյուզանդացիք պարտվեցին և, ըստ Ղևոնդի, բյուզանդացիների 60 հազարանոց զորքի մեծ մասը կոտորվեց: Արարների զորքը, ըստ նրա, մոտ տասը հազար էր: Հաջորդ օրը արարները, հավաքելով ավարը, վերադարձան Ատրպատական⁵²:

Ղևոնդը վկայում է, որ սա կատարվեց Իսմայելի իշխան-

ների՝ հիշրի քսաներկուերորդ տարում, այսինքն՝ 642—643-ին:

Սերեոսը 652 թվականի դեպքերի մասին պատմելիս հիշատակում է նաև, որ բյուզանդացիք մեղադրում էին Թեոդորոս Ռշտունուն, որը պատճառ դարձավ Մարզոցների (Մարզուցայք) աղետի. «Եւ ամբաստանութիւն ամենայն զաւրացն Հոռոմէիս և տրտունջք զՌշտունեաց տեսնէն լինելին և զՀայոց՝ առաջի թագաւորին իւրեանց վասն հարուածոց՝ որ եղեն ի Մարզոցէան: Զի ասացին, թէ «Միաբանեցան ընդ իսմայէլացիսն զմեզ վստահեցուցին և զզաւրն ճապաղել ետուն յատպատակ յԱտրպատական և զնոսա ածին ի վերայ մեր յանկարծակի և հարկանել ետուն զմեզ և մեր ամենայն ինչ անդ անկաւ, բայց թող երթամք ի Հայս և մեր իրացն խնդիր առնեմք»⁵³:

Այս ընթացքում Ատրպատականի կողմերում դեպքերը զարգանում էին. Թարբարին հիշրի նույն 22 (642/643) թվականի տակ նշում է, որ Հայաստանի (Արմինիա) ժողովուրդը Մուսավիայի (փոխարքայության) օրոք զրժել էր իր խոսքը (քաֆարա)⁵⁴: Նման դեպքերում, երբ 640-ական թվականներին կամ ավելի ուշ հիշվում է Հայաստանը որպես հպատակ երկիր, որն ասպատակվել է, ապա դա պետք է հասկանալ, որ խոսքը հետագայի Արմինիա ընդարձակ նահանգի մասին է, որի մեջ էին մտնում մերձկասպյան շրջանները (հետագայում՝ Շիրվան) և Դարբանդը:

Երբ Մուսավիան Հաբիր իրն Մասլամային կամենում էր նշանակել Դարբանդի կառավարիչ, վերջինս Վիրքում նախ բանակցություններ վարեց Տփղիսի ու այդ լեռների ժողովրդի հետ, ապա պատերազմեց և կարողացավ ընդունել տալ իր պայմանները: Նա Վիրքի (Ջուրդան) Տփղիս քաղաքին մի պայմանագիր տվեց, որը մեջ է բերված Թարբարի մոտ⁵⁵:

Թարբարի այն տեղեկությունը, թե Հաբիրը այդ տարում Դարբանդից Վիրք եկավ, չի համապատասխանում Բալազուրիի տվյալներին: Բալազուրին գտնում է, որ Հաբիրը Հայաս-

տանից գնաց Վիրք⁵⁶, սակայն դեռ Վիրք չհասած, նրան ընդառաջ եկավ Վիրքի պատրիկի պատգամավորը, որին թե՛ Բալազուրին, թե՛ Թաթարին իրենց հիշած պայմանադրերում կոչում են Նիկուլա:

Ապա հիշրի 24 (7 նոյեմբեր 644—27 հոկտեմբեր 645) տարում հիշվում է, որ Ուալիդ իրն Ուկբան արշավեց Ատրբպատական և Հայաստան, քանզի նրանց ժողովուրդը դրժել էր այն պայմանները, որոնք կնքվել էին Օմար խալիֆայի օրոք⁵⁷: Սակայն այստեղ ևս հարցը բուն Հայաստանին չի վերաբերում:

Սակայն նույն տարվա մեջ հիշվում է նաև, որ Ուալիդ իրն Ուկբան Սալման իրն Ռաբիային Հայաստան ուղարկեց. 12 հազար զորքով: Մտնելով հայկական հող (արդ՝ Արմինիա), կոտորեց, գերեզմարեց, ավարառեց և ապա վերադարձավ Ատրպատական⁵⁸: Այստեղ արդեն բուն Հայաստանը պետք է հասկանալ (բայց հայտնի չէ ո՞ր մասը): Երբ նա Ուալիդի մոտ եկավ հարուստ ավարով, վերջինս ուրախացավ, որ վերջապես հասել է նպատակին: Արդյո՞ք այդ նպատակը սոսկ ավարն էր, թե այլ մտադրություններ ուներ Հայաստանի նկատմամբ:

Շուտով Հաբիրը տեղափոխվեց Ասորիք, որտեղ նորից սկսեց մասնակցել Բյուզանդիայի դեմ մղված պատերազմին:

2. ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆՖԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԹԵՈՒՈՐՈՍ ՌԵՏՈՒՆՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարզուցայքի խայտառակ պարտությունից հետո հարաբերություններն աստիճանաբար սրվեցին Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Թեև Սերեոսի Մարզուցայքի մասին տված տեղեկություններից⁵⁹ կարելի է եզրակացնել, որ բյուզանդացիք այդ անբաստանությունները Թեոդորոսի և հայերի նկատմամբ անում էին Կոստանդ Բ-ի 653 թ. Հայաստան կատարելիք արշավանքի նախօրեին, համենայնդեպս այդ ամբաստանությունները ծագել էին հենց պարտությունից հետո և երկար ժամանակ կրկնվել:

Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները մեծապես ազդվում էին արաբա-բյուզանդական քաղաքական առնչություններից ու պատերազմներից:

638-ին Անտիոք⁶⁰ հասնելուց հետո արաբները թեև կանգ առան Ամանոս (Սև) լեռների մոտ, սակայն սկսեցին ասպատակության ընդլսթ կրող արշավանքներ կատարել դեպի Փոքր Ասիա:

Ըստ Յակուբիի, հիշրի 20 (640/641) թվականին Օմար խալիֆան արաբական առաջին զորամասն ուղարկեց Ռումի (Բյուզանդիա) դեմ՝ Մասաբա իրն Մասրուկ զորավարի գլխավորությամբ⁶¹: Մեկ այլ արշավանք հաջորդեց դրան՝ Հաբիր իրն Մասլամայի հրամանատարությամբ⁶²: Սակայն Օմարը շատ էր կամենում, որ լեռնանցքը (զարբ, հավանաբար՝ Ամանոսի Բաղրաս լեռնանցքը) սահման լինի խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև⁶³: Համենայնդեպս, մի ծովային արշավանք ևս ձեռնարկվեց, սակայն բոլոր նավերն էլ խորտակվեցին⁶⁴ (մոտ 20 նավ), և Օմարը որոշեց ծովի վրա ոչ մի ընդհարում չունենալ բյուզանդացիների հետ:

Այսուհանդերձ, ըստ Բալազուրիի, Օմարի օրոք Հաբիր իրն Մասլաման զրավեց Եփրատացիք նահանգում գտնվող Ադատան (արաբ. Հադաս), իսկ դրանից առաջ խալիդ իրն ալ-Վալիդը նվաճել էր Գերմանիկեն (արաբ. Մարաշ)⁶⁵: Հաբիրը շուտով գրավեց Արշամաշատը (Շիմշաթ) Գ Հայքում և Մելիտանեն ու Սոգոսպետրան՝ Գ Հայքում⁶⁶: Նա փորձեց գրավել Եփրատի ափին գտնվող Կամախը, սակայն անհաջողության մատնվեց⁶⁷: Ըստ Թաբարիի, Մուավիան հիշրի 23 (643—644) թվականին ներխուժեց Փոքր Ասիա՝ հասնելով մինչև Ամորիոն⁶⁸:

Հիշրի 24 (644/645) թվականին բյուզանդացիք մեծ զորքով հարձակվեցին արաբների վրա և նոր խալիֆան՝ Օսմանը (644—656), զորք ուղարկեց Սալման իրն Ռաբիայի և Հաբիր իրն Մասլամայի հրամանատարությամբ, որը հաղթելով, շատ բերդեր գրավեց⁶⁹: 640-ական թվականներին Հաբիր իրն Մասլաման զրավեց Մելիտանեն և այնտեղ կայա-

զոր (ուարիթա) ու կառավարիչ նշանակեց⁷⁰: Ըստ Իբն ալ Ասիրի, Մուավիան հիշրի 25 (645—646) թվականին արշավեց ու հասավ Ամորիոն: Ճանապարհին, Անտիոքի ու Տարսոսի միջև գտնվող բերդերը լքված էին, և վերադարձին նա այդ ամենը քանդել տվեց⁷¹: Բանն այն է, որ բյուզանդացիք գրեթե լրիվ լքել էին Կիլիկիան, իսկ արաբները զեռ շէին գրավել այն:

Մուավորապես հունաց 969 (իսկ փրկչական 647/648) թվականին Միքայել Ասորին նկարագրում է Մուավիայի այս արշավանքը:

Մուավիան իր զորքը երկու մասի բաժանեց, որից մեկի հրամանատար նշանակեց Հաբիրին՝ «չաբ սիրիացուն» և հոկտեմբերին (տեղորին) ուղնրկեց Հայաստան: Երբ նրա զորախմբերը տեղ հասան, ահա, որ երկիրը ձյունով է ծածկված: Նրանք հնարամտությամբ (խորամանկությամբ) կովեր բերեցին և իրենց առջևից քշելով՝ ճանապարհը հարթեցին և կարողացան առաջ շարժվել: Հայերը, որ նման բանի չէին սպասում, հանկարծակիի եկան: Արաբներն սկսեցին ասպատակել ու կոզոպտել: Նրանք բնակչությանը զերեվարեցին, գյուղերը հրկիզեցին և վերադարձան իրենց երկիրը:

Այս ասպատակությունը, համանարար, Հայաստանի արևմտյան նահանգների մի փոքր մասում էր կատարվել, քանի որ պատմիչը ոչ մի բազաք չի հիշատակում:

Մյուս զորամասը, որը Մուավիայի ձեռքում էր, ներխուժեց Կապադովկիայի Կեսարիայի շրջանը: Հարուստ ավար վերցնելուց հետո, Մուավիան տասը օր պաշարեց Կեսարիան, սակայն չկարողացավ գրավել և ամբողջ դավառն ասպատակելուց հետո հեռացավ: Մի քանի օր անց կրկին եկավ: Երկար պաշարումից հետո բնակիչները նրա հետ բանակցությունների մեջ մտան՝ պարտավորվելով հարկ վճարել իրենց կյանքը երաշխավորելու դիմաց: Մտնելով այդ փարթամ բազաքը, արաբները վերցրեցին ինչ-որ կամեցան: Ապա շարժվեցին դեպի Ամորիոն, սակայն չկարողացան գրավել

այն: Առաջարկեցին հաշտութեամբ հանձնել, սակայն բնակիչներին մերժումից հետո ամբողջ շրջակայքը ասպատակեցին ու վերադարձան իրենց երկիրը⁷²:

Երեք պատմիչների տեղեկութիւններից երեւում է, որ Մուավիան հասավ Ամորիոն հիշքի 23 (19 նոյեմբեր 643—6 նոյեմբեր 644), այսինքն՝ 644-ին, հիշքի 25 (28 հոկտեմբեր 645—16 հոկտեմբեր 646), այսինքն՝ 646-ին և 647—648-ին: Բյուզանդիայի պատմութեանը նվիրված մենագրութիւններում⁷³ Մուավիայի կողմից Կեսարիայի գրավումը և Ամորիոնի պաշարումը դրվում է 647 թվականին:

Հետո մի քանի տարի դադարեցին արաբ-բյուզանդական պատերազմները:

Հայաստանն այդ ընթացքում թեև որոշ ասպատակութիւնների էր ենթարկվում, սակայն, համեմատաբար, գտնւում է բնականոն վիճակում:

645 թ. գումարվեց Դվինի Ե ժողովը, որը շատ կարևոր որոշումներ ընդունեց եկեղեցական հոգատիրութեան և այլ հարցերի վերաբերյալ⁷⁴:

Փոքր Ասիա կատարված վերոհիշյալ արշավանքների ժամանակ, երբ արաբները հարձակվում էին, իսկ բյուզանդացիք՝ պաշտպանվում, Կոստանդ Բ-ի համար պարզ դարձավ, որ անհրաժեշտ է ամրապնդել Բյուզանդիայի դիրքերը Հայաստանում, որ հնարավոր լինի թիկունքից սպառնալ Փոքր և Ասիա ներխուժող արաբական զորքերին: Սակայն իր դիրքերն ամրապնդելու համար Բյուզանդիան զիմեց լուրջադաքական սազրանքների և քաղկեդոնականութիւնը պարտադրելու միջոցների, որոնք, ինչպես կտեսնենք, նպաստեցին հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնների սրմանը:

Թեոփանեսը նշում է, որ (645 թվականին) Վաղենտինոսը (որը հայ էր և համարվում էր Արշակունի), ապստամբեց Կոստանդ Բ-ի դեմ, սակայն բռնվեց ու մահապատժի ենթարկվեց⁷⁵: Իսկ Սերեոսը⁷⁶ նույնին ավելացնում է նաև, որ կայսրը նրա փոխարեն իր զորքերի զորավար (զաւրաց իւրոց զաւրավար) նշանակեց Թեոդորոսին, որը Հունաց կողմից

Հայաստանի հավատարիմ իշխաններից էր: Որոշ ժամանակ անց Թեոդորոսը կայսրին խնդրեց, որպեսզի ազատ արձակի Աֆրիկա (Ափրիկե) արքայի մահից հետո հայ նախարարներին և հատկապես Խոսրով Շում անունով Սմբատ Բագմահաղթի որդի Վարազդատիցին: Նա Հերակլի դեմ Աթալարիկոսի ապրքատմբույթյան ժամանակ կասկածի տակ ընկնելով, ձերբակալվել ու արքայից էր⁷⁷: Կայսրը համաձայնեց, ետ բերեց նրանց ու սիրալիք ընդունեց: Վարազդատիցի որդի Սրմբատին նա տվեց «սպաթար ի մէջ ամենայն սպաթարացն և կանտիտատ» տիտղոսները և իր թագավորության հինգերորդ տարում (646) նրան նշանակեց իր թագավորության առաջին կարգում⁷⁸:

Սակայն Կոստանդ Բ-ը Հայաստան ուղարկեց Թումա (Թովմաս) կոչվող մի պաշտոնյայի, որը եկավ, որպեսզի հաստատի այն ուխտը, որ կար կայսրի ու Մարաց իշխանի միջև: Մարաց իշխան արտահայտությունը պետք է նշանակի Ատրպատականի արաբ կառավարիչ (այդ ժամանակ՝ Վալիտ իբն Ուկբա), սակայն հայտնի չէ, թե դա ինչ ուխտ էր և եղել են արդյո՞ք հարաբերություններ Ատրպատականի կառավարչի և Բյուզանդիայի միջև: Նա գնաց Մարաց իշխանի մոտ և խոսեց խաղաղության մասին, նրանից բազում ընծաներ ընդունեց և երգմամբ խոստացավ Հայոց իշխան և սպարապետ Թեոդորոսին կապանքներով տանել Կոստանդնուպոլսի արքունիք (սպաղատն)⁷⁹: Ուրեմն Բյուզանդիայի և Ատրպատականի արաբական իշխանությունների կողմից դավադրություն էր պատրաստվում Թեոդորոս Ռշտունու դեմ: Թումայի Ատրպատականում գտնվելու մասին է վկայում այն փաստը, որ նա, մտնելով Հայաստան, իր ջոկատով հանկարծակի հարձակվեց Կոտայք (Կոտէից) գավառում (որը մոտ է Ատրպատականին) գտնվող Թեոդորոսի վրա, ձերբակալեց և կապանքներով տարավ կայսեր մոտ:

Ըստ Աբեհոսի կայսրը, իբր «յոյժ խռովեցաւ», քանզի կապելու հրաման չէր տվել (նշանակում է՝ առնվազն հրամայել էր Թեոդորոսին բերել իր մոտ), հրամայեց քանդել

կապերը և նրան ընդունեց իշխանական պատվով: Թեոդորոս Ռշտունին արդարացիեց, իսկ Թուման պատվից (պաշտոնից) զրկվեց: Դժվար է ենթադրել, թե ինչ նպատակներով էր Կոստանդ Բ-ը հրամայել Թեոդորոսին բերել (թեպետ ոչ կապանքներով) Կոստանդնուպոլիս և ինչ-ինչ նկատառումներով մայրաքաղաքում Հայոց իշխանի նկատմամբ փոխվեց նրա վերաբերմունքը:

Այստեղ իրար հանդիպեցին Թեոդորոս Ռշտունին և Վարազդիրոց Բագրատունի ասպետը, հիշեցին իրենց անցյալը, երբ պարսից արքա խոսրովի արքունիքում սննդակից էին:

Սակայն Վարազդիրոցը, չհանդուրժելով Բյուզանդիայի իշխանությունը (ու կարաց նուաճել ընդ իշխանութեամբ Յունաց) մտքում մի խորամանկ քայլ (ըստ Սեբեոսի՝ նենգութիւն) հղացավ: Նա կայսրից խնդրեց, որ իր ընտանիքից չորս հոգու թույլ տա գնալ Հայաստան, որպեսզի իր ունեցվածքը տանեն: Երբ արտոնությունն ստացավ, ինքը ծպտվեց և երեք հոգու հետ կայսերական հրամանով նալ նրստեց ու հասավ Սև ծովի ափին գտնվող Տալք նահանգը ու ամրացավ⁸⁰:

Երբ կայսրը տեղեկացավ կատարվածի մասին, հրաման արձակեց «Հայոց զորավարին» (առ զաւրաւարն Հայոց) հրսկել ճանապարհները, խուզարկել ամրոցները: Հայտնի դարձավ, որ Վարազդիրոցն ամրացել է Հայաստանում՝ Տալքում (ի Հայս ի Տայս): Այս վերոհիշյալ հայ նախարար Թեոդորոսը (Հունաց զորավար), որը միջնորդել էր Վարազդիրոցին աքսորից վերադարձնելու համար, և, ըստ Մանանգյանի⁸¹, գտնվում էր Հայաստանում, հրամայեց ներսևս կաթողիկոսին, զորքի իշխաններին ու նախարարներին՝ գնալ Վարազդիրոցի մոտ, համոզել նրան, հավատարմության երդում տալ կայսրին և փոխարենը նրանից խնդրել, որ Վարազդիրոցը ստանձնի Հայոց իշխանի (զիշխանութիւն աշխարհին) պաշտոնը: Սա Թեոդորոս Ռշտունու զեմ ուղղված մի քայլ էր: Վարազդիրոցը կայսրին ուղղված նամակում բացատրում էր, որ ոմանք զգուշացրել էին իրեն, թե կարող է կրկին աք-

սորեն և ինքը վախենալով, փախել է Կոստանդնուպոլսից։
Սակայն պատրաստ է հավատարմորեն ծառայել կայսրին։
Վերջինս նրան տվեց կուրապաղատ տիտղոսը, պատվո թագ
(պսակ) և Հայոց իշխանի պաշտոնը, ինչպես նաև արծաթե
զազ (զազոյք)։ Կայսրը ազատ արձակեց նաև նրա կնոջն ու
որդիներին։

Սակայն հագիվ էր հրովարտակը հասել, երբ նա՝ վա-
րադաշտը, բատ Սերեոսի, հանկարծակի հիվանդացավ ու
մեռավ⁸²։ Սա շատ կասկածելի մահ էր, և պետք է ենթա-
դրել, որ բյուզանդական արքունիքը մեղսակից էր այդ մահ-
վան մեջ։

Դրանից հետո Կոստանդ Բ-ը վարադաշտից ավագ որ-
դուն՝ Սմբատին, «կարգեաց արքայ ի պատիւ հաւր իւրոյ,
տուեալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրութեան և ա-
րար զնա դրունգար զաւրաց իւրոց»⁸³։ Այս արտահայտու-
թյունից շատերը (Մ. Չամչյան, Մ. Ղազարյան, Ժ. Լորան և
այլք) եզրակացրել են, թե Սմբատը ստացել է Հայոց իշ-
խանի պաշտոնը։ Հ. Մանանդյանը⁸⁴ ցույց է տալիս, որ պա-
տիվը ոչ թե Հայոց իշխանին կամ կուրապաղատությանն է
վերաբերում, այլ Բագրատունյաց տանուտէրությանը։ Դեռ
ավելին. Սմբատը ստացել էր դրունգարի (զնդապետի) պաշ-
տոն, որը զինվորական հասարակ պաշտոն էր։ Ապա Սերեո-
սին ավելացնում է, որ կայսրը Սմբատին իր զորքն ուղար-
կեց։

Դրանից հետո կայսրը Թեոդորս Ռշտունուն ուղարկեց
Հայաստան մեծ պատվով և տվեց նրան «զնոյն իշխանու-
թիւն զաւրավարութեան»։ Սրանից չպետք է եզրակացնել, թե
Թեոդորոսը միայն սպարապետ էր, քանի որ մի փոքր ներ-
քե ավելացնում է. «եւ եկն կարգեցաւ ի նոյն իշխանութեա-
նը», այսինքն նույն՝ Հայոց իշխանի և սպարապետության
պաշտոնները վերստացավ։ Հետաքրքրական է Սերեոսի
այն արտահայտությունը, թե կայսրը նշանակեց Թեոդորո-
սին, «եթէ կամիցին իշխանքն Հայոց և եթէ ոչ կամիցին»
(եթե կամենան Հայոց իշխանները կամ չկամենան)⁸⁵։ Այս-

տեղից պարզ երևում է, որ նախարարների մեծամասնությունը ներսես կաթողիկոսի գլխավորությամբ չէր կամենում Թեոդորոս Ռշտունուն, այլ ցանկանում էին Վարազտիբոց ասպետ Բագրատունուն:

Համենայնդեպս, Թեոդորոս Ռշտունին, որպես լուրջ քաղաքագետ, ամեն ինչ անում էր, որ բյուզանդական սաղ-րանքների և նախարարների շկամության միջնորդությամբ կարողանար պահպանել հավասարակշռությունը Հայաստանի քաղաքական կյանքում:

Սակայն հետագա դեպքերը բեկում առաջացրին այդ տրամադրությունների մեջ: Դրանք էին. կայսեր ձգտումը՝ պարտադրելու հայերին քաղկեդոնականությունը և 650-ի արաբական ասպատակությունը:

649-ին Կոստանդ կայսրը որոշեց պարտադրել հայերին՝ ընդունելու քաղկեդոնականությունը և, ինչպես Սերեոսն է արտահայտվում՝ ապստամբ վիշապը նպատակ ուներ Հայոց աշխարհի եկեղեցու դեմ հալածանք սկսել⁸⁶: Նրա օգնականըն էր Հայաստանում գտնվող բյուզանդական կայազորը, որը հավատում էր, թե հայերն անարգանք են համարում Քաղկեդոնի ժողովը և նդովում⁸⁷: Կայսրը հրովարտակ գրեց հայերին՝ թելադրելով, որ անպայման ընդունեն Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները և այն ուղարկեց Դավիթ Բագրեվանդացու միջոցով, որը Կոստանդնուպոլսում փրկիսոփայություն էր ուսումնասիրում:

Այս տարօրինակ առաջարկը որոշ չափով իրար մոտեցրեց երկու (Թեոդորոս Ռշտունու և Ներսես կաթողիկոսի) իրար հակառակ քաղաքական խմբավորումները և գումարվեց Դվինի Զ ժողովը, որին նախադառնում էին Ներսես Տալեցին և Թեոդորոս Ռշտունին: Ժողովին մասնակցում էին «ամենայն եպիսկոպոսունքն ու նախարարքն Հայոց»: Ժողովականները բացարձակ մերժեցին այդ առաջարկը՝ հիշեցնելով, որ նույնիսկ զրադաշտական Սասանյան արքաներն ավելի լայնախոհ էին կրոնադավանաբանական հարցերում⁸⁸, Ենթադրվում է, որ Ներսես Տալեցի կաթողիկոսը այս նամակը չի ուղարկել կայսրին⁸⁹:

Այդ ժամանակ կրկին պատերազմ բորբորվեց խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև: 649-ին Ասորիքի կուսակալ Մուավիան (1700 նավերով) գրավեց Կիպրոս կղզին⁹⁰, ապա 650-ին՝ Արագոս կղզին, որը լրիվ ավերեց⁹¹:

Համանարար նկատի ունենալով, որ 649-ին Հայաստանում գտնվել է բյուզանդական կայազորը, արաբները որոշեցին թիկունքից՝ Ատրպատականի կողմից, կրկին հարվածել: Այս ասպատակության թվականը շատերի մոտ վիճելի է եղել: Սակայն Հ. Մանանդյանը⁹² նկատի ունի Ղևոնդի այն վկայությունը, որ դա տեղի է ունեցել առաջին հարձակումից (640) տասը տարի անց: Բացի այդ, Սերեոսն այս ասպատակությունը հիշելուց հետո անմիջապես խոսում է Պրոկոպիոսի Մուավիայի հետ վարած բանակցությունների մասին⁹³, որը Թեոփանեսը⁹⁴ դնում է արարչագործության 6142 թվականին (650—651): Ուստի, անկասկած, այս ներխուժումը կատարվել է 650-ին:

Արաբական զորքը հարձակվելով Ատրպատականից, բաժանվեց երեք մասի: Ըստ Սերեոսի, մի խումբը մտավ Սյունիք, մյուսը շարժվեց սեպհական գնդի կողմերը (Վասպուրական), երրորդը՝ դեպի Ադվանք⁹⁵: Սակայն, ըստ Ղևոնդի⁹⁶, երեք խմբերից մեկը գնաց Վասպուրականի կողմը, գրավեց ավաններ, ամրոցներ, որոնք ձգվում էին մինչև Նախճավան քաղաքը, մյուսը ուղղվեց Տարոնի կողմը և մի խումբ էլ հասավ Գոգովիտ ու պաշարեց Արծափ ամրոցը: Որպես ժամանակակից ականատես, Սերեոսը, բնականաբար, ավելի վրստահելի է: Սերեոսը վկայում է, որ սեպհական գնդի կողմը գնացող զորամասը կոտորելով, գերեվարելով և ավարտելով եկավ հասավ Արծափ ամրոցը, որի թիկունքում էր Կախանակաուց լեռը: Արծափի պաշտպանները գիմեցին Դարուչնք (Դարաւնիք) բերդը՝ օգնություն խնդրելով Վարազ Սահակի որդի Սմբատ Բագրատունի իշխանից, որը 40 ռազմիկներով: Նրանք գիշերով մտան Արծափ և առանց զգուշանալու թշնամուց, որ կարող է իրենց նկատեն, մտան գաղտնուղին: Մինչդեռ արաբները, հետևելով նրանց, նկատել էին

թյունից անմիջապես հետո, ավելացնում է, որ արաբները Պաղեստինում նավատորմիդ կազմեցին և հասան «Կոստանդնուպոլիս», սակայն նրանց նավերը խորտակվեցին⁹⁹:

Սակայն այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսի վրա արաբների հարձակման վերաբերյալ որևէ տեղեկություն չկա արար, բյուզանդացի կամ ասորի պատմիչների մոտ և Սերեոսի այս հատվածում գրչական բացահայտ աղավաղում կա: Պ. Պետերսը¹⁰⁰ իրավացիորեն ենթադրում է, որ Սերեոսի մոտ խոսքը գնում է Կիպրոսի Կոստանդիա քաղաքի վրա արաբների 649 թվականի հարձակման մասին, որը վկայված է Թեոփանեսի մոտ: Հ. Հյուբշմանի մոտ ևս մի հեռավոր աղբյուր կա, թե գուցե Սերեոսի հիշած արշավանքը Մուավիայի Կիպրոսի վրա հարձակումն է¹⁰¹:

Հետաքրքրական է այստեղ մեջբերել Միքայել Ասորու վկայությունը՝ արաբների հարձակման և Մուավիայի հետ պայմանագիր կնքելու մասին, որի առաջին տողն է՝ «երբ արաբները նորից պատրաստվում էին արշավել Կոստանդնուպոլիս...»¹⁰²: Նշանակում է, որ այդ ժամանակ եղել են տեղեկություններ, թե արաբները նպատակ ունեն արշավել Կոստանդնուպոլսի վրա:

Լսելով այդ արշավանքի մասին, Կոստանդ Բ կայսրը, «զարհուրելով», որոշեց արաբներին զխահարկ (սակ) վրձարել և հաշտություն կնքել: Այդ նպատակով Պրոկոպիոսը գնաց Դամասկոս, Մուավիայի (Մախաս) մոտ, ուր որոշվեց տարեկան հարկի շափր, հաշտություն կնքվեց և Պրոկոպիոսը ետ վերադարձավ¹⁰³:

Ըստ Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացու, հունաց 964 (652/653) թվականին Հարիրը նվաճեց Միջագետքը, և Պրոկոպիոսը եկավ հաշտություն կնքելու արաբների հետ¹⁰⁴:

Թեոփանեսը աշխարհի արարչագործության 6142 (650/651) տարում հիշում է, որ զորահրամանատար Բուսուրը (Բիսր իբն Աբու Արթատ) արշավեց դեպի Իսավրիա, ոչ միայն կոտորեց, այլև 5 հազար գերիներով վերադարձավ: Կոստաս (Կոստանդ Բ) կայսրը ոմն Պրոկոպիոսի ուղարկեց

Նման բարդ իրադրություն մեջ Հայոց իշխան և սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին վճռական քայլ կատարեց: Կապերը խզելով նենդ կայսրության հետ, բանակցություններ սկսեց Մուսվիաչի հետ (հավանաբար մի հայ նախարարի ուղարկելով Դամասկոս) և, Սերեոսի արտահայտությամբ, «դաշինս կռեցին Թեոդորոս Ռշտունեաց տէր ամենայն իշխանաւրն Հայոց»: Ինչպես տեսնում ենք, քաղաքական դեպքերի ազդեցության տակ, Թեոդորոս Ռշտունուն հակառակորդ քաղաքական խմբավորման մեջ գտնվող հայ նախարարներն արդեն լրիվ անցել էին նրա կողմը: Այսպիսին էր պայմանագրի բնագիրը.

«Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ՝ որչափ ամաց և դուք կամիջիք և ոչ առնում ի ձէնջ սակ զերեւմ մի. ապա յայնժամ տաջիք երգմամբ, որչափ և դուք կամիցիք: Եւ հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժե՛հ հազար և հաց յաշխարհէն տուք և ես ի սակն արքունի անդարեմ և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլ ուր և հրամայեմ՝ պատրաստ լիցին ի գործ և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս և ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թշնամի մի մտցէ ի Հայս և եթէ դայ Հռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յազնականութիւն՝ որչափ և դուք կամիջիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած եթէ ոչ ստեմ»¹⁰⁸:

Այս պայմանագրում որոշված է է դարի Հայոց ինքնութայն իշխանապետության քաղաքական գոյավիճակը: Հայաստանը տարեկան շնչին հարկի դիմաց պահպանում էր իր լայն ինքնավարությունը որպես կիսանկախ պետություն: Կարևոր է այն պարագան, որ հայոց այրուծին չպետք է մասնակցեր Ասորիքի կողմերում (և Փոքր Ասիայում) մղվող արաբա-բյուզանդական պատերազմներին, բայց այլուր կառող էր տարվել:

Թեև հայ նախարարներն այս հարցում համերաշխ էին Թեոդորոս Ռշտունու հետ, սակայն եկեղեցու վերաբերմունքն այլ էր, որի արտահայտիչ Սերեոս եպիսկոպոսը այսպես է բնորոշում այդ պայմանագիրը. «եղին ուխտ ընդ մահու և

դուցայքի աղետը, շարունակեցին այն ամբաստանությունները Քեոզորոս Ռշտունու գեմ¹¹⁷, որոնց հետևանքը եղել էր իր ժամանակին նրա խորհրդավոր ձերբակալությունը և տարվելը Կոստանդնուպոլիս։ Այս գեպքում ամբաստանությունները, թե Քեոզորոսը և հայերը 642—643-ին զաշնակցել էին արաբների հետ՝ ընդգեմ Բյուզանդիայի, արդեն շոշափելի փաստ էր մեղադրողների համար և զորականները կոշ արեցին կալսրին՝ զնալ Հայաստան և վրեժ լուծել հայերից։ Կալսրը համաձայնեց կատարել նրանց կամքը և 100 հազար զորքով շարժվեց դեպի Հայաստան¹¹⁸։

Անդրադառնալով հայ-արաբական պայմանագրին ու Կոստանդ Բ կալսեր հարձակման ժամանակին, Բ. Առաքելյանը գտնում է, որ պայմանագիրը կնքվել է 652-ի ամռանը։ Իսկ կալսրը հարձակվել է աշնանը, բայց ձմեռել է և 653-ի գարնանը հեռացել Հայաստանից¹¹⁹։ Անկասկած, Կոստանդ Բ-ի արշավանքը տեղի է ունեցել 652-ի աշնանը։

Այստեղ, իմիջիայլոց, պետք է նշել, որ ըստ Քեոփանեսի, կալսրը, լսելով Քեոզորոսի Մուսվիհայի հետ կնքած դաշինքի մասին, «եկավ մինչև Կապադովկիայի Կեսարիան, բայց Հայաստանից հույսը կտրած վերադարձավ»։ Այսուհանգերձ զեպքերին ժամանակակից Սերեոսի՝ Կոստանդ Բ կալսեր Հայաստան կատարած արշավանքի մանրակրկիտ նկարագրությունը կասկած չի թողնում, որ կալսրը Կեսարիա հասնելուց հետո ճանապարհը շարունակեց դեպի Հայաստան։ Սրան համաձայն են է դարի Բյուզանդիայի պատմության ուսումնասիրողները՝ Յ. Կուլակովսկին¹²⁰ և Ա. Ստրատոսը¹²¹, նշելով, որ կալսրը 652—653-ին հասավ Կարին ու Դվին, բռնի քաղկեդոնականություն պարտադրելով հայերին։

Այսպիսով, Կոստանդ Բ-ը զիմեց Հայաստան և, երբ հասավ Դերջան, եկան Խալիֆայության (Մուսվիհայի) պատվիրակները և գրավոր թուղթ ներկայացրին, ուր նշված էր, թե՛ Հայաստանը մերն է, այնտեղ մի զնացեք և սպառնալիքներ տվեցին, սակայն կալսրը, կարևորություն չտալով, առաջ անցավ և հասավ Կարնո քաղաքը (Քեոզոսուպոլիս) իր

Քաղալորության (641—668) ժԲ տարում¹²², այսինքն՝ 652 թվականին:

Կոստանդ Բ-ի Հայաստան մուտքը զորքով պառակտում մտքեց հայ նախարարների շարքերում, թեև հայ-արաբական պայմանագրի կնքման ժամանակ նրանք լիովին համաձայն էին Թեոդորոս Ռշտունու հետ: Կայսեր մոտ եկան Դ Հայքի, Սպերացի, Բագրատունի, Մանազաք (Մանանազաք), Դարանազաք, Եկեղյաց, Կարնացի, Տալեցի, Բասենացի, Վանանդի, Շիրակացի, Խորխոռունի, Դիմաքսյան, Անդեղյան, Առանյան, Վարաժնունի, Գնթունի և Սպանդունի նախարարները: Ներկայացան նաև Մուշեղ Մամիկոնյանը և ներսև կաթողիկոսը: Նրանք հայանեցին կայսրին, թե Թեոդորոս Ռշտունին ապստամբել է և լավ հարաբերության մեջ է արաբների հետ: Կայսրն ու նրա զորքը նդովեցին Հայոց է իշխանին և զրկեցին նրան իշխանությունից: (լուծին զնա ի իշխանիս և զրկեցին նրան իշխանութունից: (լուծին զնա ի պատուոյ իշխանութեանն): փոխարենը ուրիշին նշանակեցին և քառասուն հոգով ուղարկեցին: Սակայն Թեոդորոս Ռշտունին ձերբակալեց նրանց, մի մասին ուղարկեց Բաղեշի բերդը, մյուս մասին պահեց Վանա (Բզնունյաց) լճի կղզիներում:

Թեոդորոսը պատրաստվեց պաշտպանություն: Նա ամրացավ Ախթամար կղզում, իսկ զորքը՝ դավաճներում: Նրա հետ համերաշխ էին ոչ միայն Սյունիքը, այլև Վիրքն ու Աղվանքը:

Թեոդորոսի կողմնակիցներն էին Թեոդորոս Վահունին, որի որդին՝ Գրիգորը, Թեոդորոս Ռշտունու փեսան, էր: Նրանք ամրացան Արփայք բերդում, իսկ Դաշակարանի տեղ վարող Ներսեսը, որ ձեռք էր բերել Երկրի բոլոր գանձերը՝ մի բաց տեղում¹²³:

Լսելով այս պատրաստությունների մասին, կայսրը ըստ պառնայ՝ Հայաստանը մեջտեղից վերացնել, սակայն անստանով ներսև կաթողիկոսի, Մուշեղ Մամիկոնյանի ու նախարարների խնդրանքին, հրաժարվեց այդ քայլից և 100 հազարանոց զորքը արձակելով, միայն 20 հազարով շարժվեց դեպի Այրարատ, հաստատվելով Դվինի կաթողիկոսական պալատում:

Կոստանդ Բ-ը սպարապետ (Իշխան Հայոց հեծելոցն) նշանակեց Մուշեղ Մամիկոնյանին՝ նրան ուղարկելով Վասպուրականի (ի կողմն սեպհական գնդին) դեմ երեք հազար զորքով: Զորք ուղարկեց նաև Սյունիքի, Վիրքի ու Աղվանքի դեմ: Պաշարվեց նաև Արփաշք բերդը: Վիրքը շուտով հնազանդություն հասնեց, իսկ Սյունիքը, Վասպուրականը և Աղվանքը դիմադրեցին և կայսեր զորքը ավարով հա վերադարձավ¹²⁴:

Վերջապես կայսրը որոշեց պարտադրել հայերին քաղկեդոնական դավանանքը և նրա հրամանով Դվինի Ս. Գրիգոր մայր տաճարում պատարագը կատարվեց հունական ծեսով, հունարեն (հոռոմերեն) և հույն (հոռոմ) երեցի կողմից: Ներսես կաթողիկոսը և բոլոր եպիսկոպոսները կայսեր հետ հաղորդվեցին: Միայն մի եպիսկոպոս բնդդիմացավ, սակայն, ի վերջո, համաձայնեց¹²⁵:

Շուտով Կոստանդ Բ-ին կանչեցին Կոստանդնուպոլիս և նա հեռացավ Դվինից՝ Հայաստանի կառավարիչ (Իշխանն Հայոց) նշանակելով հույն զորավար Մավրիանոսին (Մորիանոս), որին հանձնված էր մի զորամաս: Կոստանդ Բ-ի հեռանալուց անմիջապես հետո, Դվինից հայրենի Տաշք փոխադրվեց նաև Ներսես կաթողիկոսը, բանզի Թեոդորոս Ռշտունին ու համակիր նախարարները զայրացած էին նրա դեմ¹²⁶: Ներսեսի հեռանալով կիսավարտ մնաց Զվարթնոց տաճարի և հայրապետական պալատի շինարարությունը, որը, հավանաբար, շարունակեց նրա տեղապահ Անաստաս Ակոսեցին¹²⁷:

Թեոդորոս Ռշտունին, ամրանալով Ախթամար կղզում, իր փեսա Համադասով Մամիկոնյանի հետ, օգնական զորք խընդրեց Մուավիալից: Ստանալով յոթ հազարանոց արաբական զորամաս, նրանց տեղավորեց Աղիովիտ ու Բզնունիք գավառներում և աշտպես անցկացրեց 652—653-ի ձմեռը: Ըստ երևույթին քաղաքական անորոշ դրությունը նրան խանգարեց դիմելու վճռական քայլերի:

Սակայն ձմեռն անցնելուց հետո (իրեն անցին ատուրք ձմերաչնոյն), գարնանը, զատկի ժամանակներում, Թեոդո-

վային արշավանք կատարեց, հասնելով Կոստանդնուպոլսի նեղուցը, մեծ տարածքներ նվաճեց¹³³։ Նույն թվականին Քաբարին վկայում է, որ «Մուավիա իրն Աբու Սուֆիանը արշավեց նեղուցը՝ Կոստանդնուպոլսի նեղուցը, իր հետ ունենալով կնոջը... Ասվում է նաև՝ քրոջը»¹³⁴։

Հավանաբար, նույն 653-ի աշնանը (բառ Քաբարիի՝ հիշրի 33 (2 օգոստոս 653—21 հուլիս 654) Մուավիան Մալաթիայի կողմից արշավեց զեպի Հիսն ալ-Մարաս (Կնոքերդը)¹³⁵։ Խալիֆա իրն Խալլաթը նույն թվականին հիշում է այդ արշավանքը հետևյալ ձևով. «Մուավիա իրն Աբու Սուֆիանը արշավանք կատարեց Մալաթիա և Աբրիկ (Տերիկ)։ Արշավեց նաև Հիսն ալ-Մարաս, որը Ռումի երկրում է»¹³⁶։

Արաբները արշավեցին նաև խազարների դեմ։ Այդ մասին պատմում է Մերեսը, նախ հաղորդելով, որ Ատրպատականի ժողովուրդը (Մարք), ծանր հարկապահանջությունից զժգոհ լինելով, ապստամբեց արաբների դեմ, սակայն պարտվեց ու ապաստանեց Գեղը (Գեղան, Գիլան) և Գելը (Գելումը, Դալամ) գավառները։ Արաբները հետապնդեցին նրանց, սակայն քաջ լեռնականների կողմից լեռնային այդ անմատչելի վայրերում անհաջողությամբ մատնվեցին։ Նրանք շարժվեցին զեպի Շորա պահակը (Կապան Շորայ), ուր ամեն ինչ ավերեցին։ Սակայն նրանց դեմ դուրս եկավ խազարաց զորքը (զօրն թխալաց), որը ջախջախեց արաբներին և սրանք, մաղապուրծ, ճողոպրեցին զեպի հարավ¹³⁷։

Քաբարին հիշրի 32 (12 օգոստոս 652—1 օգոստոս 653) թվականին նշում է, որ Օսման խալիֆան խազարների դեմ պատերազմի համար արաբական զորքի հրամանատար նշանակեց Սաիդ իրն ալ-Ասիին, որը հավանաբար, մնալով Ատրպատականում, հրամայեց Դարբանդում գտնվող Արդ ալ-Ռահման իրն Ռաբիային, որ նա հարձակվի Բալանջար քաղաքի վրա։ Վերջինս հասավ Բալանջար, սակայն սպանվեց խազարների ձեռքով և արաբական ջախջախված զորքի մի մասը ապաստանեց նրա եղբոր՝ Սալման իրն Ռաբիայի մոտ, որը գտնվում էր Դարբանդում, իսկ ոմանք հասան Գիլան ու Դալամ¹³⁸։

Ինչ վերաբերում է Սերեոսի այն վկայությանը, թե արար-
ները հարձակվեցին Գիլանի ու Դալլամի վրա և անհաջողու-
թյան մատնվեցին, ապա այդ արշավանքը, հավանաբար,
կատարվել էր Սաիդ իբն ալ-Ասիի կողմից, որը դեռ հիշքի
30 (650/651) թվականին ասպատակել էր Թարաբիստան լեռ-
նային նահանգը¹³⁹, որը հարակից էր Գիլան-Դալլամին: Բա-
լազուրին¹⁴⁰, առանց թվական նշելու (650-ական թվական-
ներին), հիշում է Սաիդ իբն ալ-Ասիի մի արշավանքը Դալ-
լամի դեմ, որը գուցե կատարվել էր 652—653-ին:

Այսպիսով, 653-ին արարները գարնանը արշավեցին
դեպի Կոստանդնուպոլիս, իսկ աշնանը՝ ամրանալով Մալա-
թիայի շրջանում, փորձում էին ամրապնդել իրենց դիրքերը
Ատրպատականում, մերձկասպյան շրջաններում և Դարբան-
դում, իսկ Հայաստանում Թեոդորոս Ռշտունին արաբական,
գուցե նաև հայկական զորքով հալածեց Մավրիանոսին:

Սակայն բոտ Սերեոսի վկայության, արարներն այդ տա-
րում արշավեցին դեպի Հայաստան, որը կատարվեց, ինչպես
երևում է 653-ի ուշ աշնանը¹⁴¹: Մուավիայի՝ Կոստանդնու-
պոլիսի վրա կատարված ծովային արշավանքի անհաջողու-
թյունը և արարների փախուստը նկարագրելուց հետո, նա ա-
թյունը և արարների փախուստը նկարագրելուց հետո, նա ա-
վելացնում է. «Եվ մյուս զորքը, որ նստած էր Կասպագոլ-
վելացնում է. «Եվ մյուս զորքը, որ նստած էր Կասպագոլ-
վելայի (Կասպուականցովոյ) կողմերում, պատերազմեց հունաց
կիայի (Կասպուականցովոյ) կողմերում, և արարները փա-
ղորքի դեմ. հույները նրանց հաղթեցին, և արարները փա-
խան Արմաստանի (Միդգոնիա) կողմերը՝ ճանապարհին Չոր-
րորդ Հայքը կողոպտելուց հետո:

Պատահեց, որ աշնանային ժամանակն անցնելուց, երբ
մոտենում էր ձմեռը, եկավ արաբաց զորքը և կանգ առավ
Դվինում ու մտածում էր զնալ հարվածել վիրքը: Արարների
հրամանատարը նրանց հետ սպառնալի պատգամով խոսեց.
որ գան հպատակվեն կամ թողնեն երկիրը ու դնան, իսկ նը-
րանք չհամաձայնեցին, այլ նրանց դեմ պատերազմի պատ-
րաստվեցին, իսկ արարները շարժվեցին նրանց դեմ՝ կոտո-
րելու նպատակով:

Երբ ճանապարհ բնկան, նրանց վրա հասավ ցուրտը և

ձյունը, որի հետեանքով փութաջան հեռացան Ասորեստանի կողմերը, իսկ Հայաստանում ոչ մի անխրավություն չգործեցին»:

Ինչպես նշում է Գ. Աբգարյանը¹⁴², աշատեղ Վիրբի տակ ենթադրվում է Թեոդորոսի հետապնդումից փախած և Վիրբում ապաստանած բյուզանդական զորքի մնացորդը, արաբները նրանցից պահանջում էին հանձնվել կամ հեռանալ Վիրբից, քանի որ ըստ Մուավիայի՝ Թեոդորոս Ռշտունուն տված հանձնարարության, Վիրբը (Հայաստանին հարակից այլ երկրների հետ միասին) պետք է հպատակեցվեր Խալիֆայության զաշնակից Թեոդորոսի կողմից:

Այսպիսով, Բյուզանդիայի Կոստանդ Բ կայսեր և արաբների կողմից հարձակումների ենթարկվելով, Հայաստանում ստեղծվել էին քաղաքական հակասական տրամադրություններ: Թեոդորոս Ռշտունին, որ հաճախ էր նախարարների մեծ մասի ղեմադրությամբ հանդիպել, այդ ժամանակ փոքր հեղինակություն էր վայելում, հիվանդ էր, մեկուսացած Ախթամար կղզում:

Տեսնելով և հասկանալով, որ նման խառը իրադրությունը ծանր հետեանքներ կունենա, Հայաստանում առկա երկու քաղաքական խմբավորումները՝ Խալիֆայության կողմնակիցները՝ Թեոդորոս Ռշտունու փեսա Համադասպ Մամիկոնյանի և Բյուզանդիայի կողմնակիցները՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, նախարարաց ժողով գումարեցին (եկեալ ի մի վայր միարանեցան), միմյանց հետ հաշտություն կնքեցին: Նրանք ձմեռը խաղաղությամբ անցկացրին, որ թեթևացնեն հայ շինականի վիճակը: Կարգեցին հարկահաններ՝ ոսկով ու արծաթով տուրքերը հավաքելու համար: Հայաստանը բաժանեցին ըստ նախարարությունների ունեցած գնդերի թվի (ըստ թուոյ իւրաքանչիւր հեծելոց)¹⁴³, քանզի երկիրը գտնվում էր ավատական մասնատվածության պայմաններում և ամեն մի նախարար ինքնուրույն իշխում էր իր ժառանգական տիրույթներին: Բալաղուրին Հայաստանի այս շրջանի մասին խոսելիս ընդհանուր ձևով օգտագործում

պայմանով: Ստանալով պայմանագիրը, նրանցից շատերը (Հավանաբար՝ հույները) հեռացան զեպի Բյուզանդիա: Հարիւրն իր զորքով մի քանի ամիս մնաց այս քաղաքում: Սերենսը վկայում է, որ արարները կողոպտեցին բնակչության ոչ միայն ոսկին ու արծաթը, այլև ամբողջ ունեցվածքը: Ապա Հարիւրը լուր ստանալով, թէ Արմանիակուսի պատրիկը (Հավանաբար՝ Մովսիսնոսը) մեծ զորք է հավաքել (ըստ Թաբարիի՝ 80 հազար), որին միացել են ալանները, արխաղները և Սամանգարի խաղարները, նամակով օգնութուն խնդրեց խալիֆայից: Օսմանը գրեց Մուավիային, որ ուղարկի աջնպիսի զինվորներ, որոնք պատրաստ են պատերազմելու հանուն հավատի (ջիհադ) և ավարի: Մուավիան Հարիւրին երկու հազար ռազմիկներ ուղարկեց, որոնց վերջինս բռնակեցրեց Կարնո քաղաքում, տալով պարգևական հողակրտորներ (կաթաի) ու դարձրեց մշտական կայազոր:

Հարիւրի նամակը ստանալուց հետո, Օսման խալիֆան գրել էր նաև Քուֆայի կառավարիչ (Արևելքի փոխարքա) Մաիզիւրն ալ-Ասիին, որ զորք ուղարկի Հարիւրին և հրամանատար նշանակի Սալման իրն Ռաբիա ալ-Բաշիլին: Վերջինս վեց հազարանոց զորքով ներկայացավ Հարիւրին: Սակայն մինչ այդ, բյուզանդական զորք էր եկել կանգնել Նիքատի օփին, (ըստ Թաբարիի՝ Մովսիսնոսի գլխավորութեամբ), հավանաբար Կարնո քաղաքից ոչ շատ հեռու (Հարիւրի զորքը գիշերը հարձակվեց ու կոտորեց բյուզանդացիներին և սպանեց հրամանատարին: Եվ ահա նոր տեղ հասած Քուֆայի զորքը Սալմանի հրամանատարութեամբ բաժին պահանջեց ավարից: Սակայն Հարիւրը մերժեց և երկու հրամանատարներն անարգեցին իրար: Երբ այդ մասին գրեցին Օսմանին, նա գտնելով, որ այդ ավարը Հարիւրի զորքի վաստակածն է, հրամայեց Սալմանին հեռանալ, արշավել ու նվաճել Աղվանքը (Առան):

Հարիւրը Կարնո քաղաքից շարժվեց ու հասավ Մարդադի գավառը (Մարրալա, Մարդալա) և բանակ դրեց: Նրա մոտ եկավ Խլաթի պատրիկը (Հավանաբար՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը)՝ իր հետ բերելով Իյադ իրն Ղանմից ստացած գրութուն:

նը (քիտար), որով հարկի (իտալա) դիմաց երաշխավորված էին նրա անձը, ունեցվածքը, երկիրը և տիրույթները և Հաբիրը հաստատեց այնու Ապա նա իջեանեց մի կայանում (մանդիլ¹⁴⁶, օթեան), Հաբրի (Հարաք) ու վարագա դաշտի (դաշտալ-վարաք) միջև, ուր նրա մոտ եկավ խլաթի պատրիկը՝ բերելով իր վրա դրված հարկը և մի քնծա, սակայն Հաբիրը չընդունեց: Նա կանգ առավ խլաթում, ապա շարժվեց դեպի Սիփան (ալ-Սիրանա), ուր նրան դիմավորեց Մոկսի (Մուքս) տերը (սահիր), որը վասսուրականի (Բասֆուրջան) գավառներին էր: Հաբիրը ճանաչեց (կաթաահու) նրա տիրույթները այդ երկրում, խաղաղության (սուլհ) թուղթ ու երաշխավորագիր (աման) գրել տվեց ու հանձնեց նրան:

Հաբիրը մտնելով Արճեշ (Արջիշ) և Ապահունիս (Բաջունայս, Բահունայս) գավառները, զինվորներ ուղարկեց ոչ միայն գրավելու գյուղերը, այլև բնակչությունից գլխահարկ (գլխի ջիզիա) գանձելու: Նրա մոտ եկան գյուղերի մեծամեծները, որոնց հետ հաշտության պայմանագիր կնքեց (ճանաչեց) նրանց իրավունքները՝ հողահարկ (խարաջ) վճարելու պայմանով:

Ապա Հաբիրն առաջ շարժվեց ու հասավ Արտաշատ (Արգասաթ), որը որդան կարմրի գյուղ էր կոչվում (կարիատ ալ-Կիրմիդ): Անցավ Աքրադ¹⁴⁷ (Ահրար, Ադատ) գետը, կանգ առավ Դվնի դաշտում (մարջ Դաբիլ): Ապա առաջ շարժվեց առավ Դվնի դաշտում (մարջ Դաբիլ): Ապա առաջ շարժվեց ու հասավ (ժաղաքի) դռանը: Բնակիչները ամրացան (բերու հասավ (ժաղաքի) դռանը: Բնակիչները ամրացան մեքենադում) և նետեր տեղացին, իսկ Հաբիրը քարանետ մեքենադում (մանջանիկ) քարկոծեց նրանց դիրքերը այնքան ժամայով (մանջանիկ) քարկոծեց նրանց դիրքերը այնքան ժամանակ, մինչև որ երաշխավորագիր (աման) և հաշտություն (սուլհ) խնդրեցին: Նա կնքեց այդ պայմանագիրը:

Բալաղուրին, վկայակոչելով մեկ ուրիշ աղբյուր, Դվնի նվաճման մի այլ տարբերակ է հիշում:

Հաբիր իրն Մաալաման պաշարեց Դվնը և բանակ դրեց քաղաքի շուրջը: Նրա դեմ դուրս եկավ հոռոմ Մավրիանոսը (Մաուրիան ալ-Ռումի), սակայն Հաբիրը գիշերը հարձակվեց, կոտորեց հոռոմներին ու կողոպտեց նրանց ճամբարը¹⁴⁸:

Այսպիսին էր Դվնին տրված պայմանագիրը.

«Հանուն ամենագութ, ամենաողորմ ալլահի: Սա է Հաբիր իրն Մասլամայի գրությունը (քիտաբ) Դվինի բնակիչներին՝ քրիստոնյաներին, զրազաշտականներին (մաջուս), հրեաներին, նրանց ներկաներին ու բացականերին, առ այն, որ երաշխավորում եմ ձեր անձը, ունեցվածքը, եկեղեցիները, տաճարները և քաղաքի պարիսպները: Դուք ապահովության մեջ կլինեք և մենք պարտավոր ենք հավատարիմ մնալ այս ուխտին այնքան ժամանակ, որքան որ դուք հավատարիմ կլինեք՝ վճարելով զխահարկն (ջիզիա) ու հողահարկը (խարաջ):

Կնքեց Հաբիր իրն Մասլաման»:

Ապա Հաբիրի հեծյալ ջոկատները զրավեցին Գաունին, Աշոցը (Աշուշ), Զատ ալ-Լուջումը (Սանձերի վայր), Կոտայքը (Քուտիա) և Աղատաց հովիտը (Վադի ալ-ահրար), ապա Դվինի բոլոր գյուղերը: Նա ջոկատներ ուղարկեց Շիրակ, Տայք (Սիրաջ, Թայր, Թայզ) ու Բաղրեանդ (Բաղրավանդ): Եկավ այդ տարածքների պատրիկը և նրանց միջև հաշտության կնքվեց՝ պայմանով, որ նրանք հարկ վճարեն, մահմեդականների հետ բարեկամաբար վարվեն, հյուրընկալեն և օգնեն թշնամիների դեմ կռվի ժամանակ:

Հաբիրն անձամբ զրավեց Նախճավան (ալ-Նաշավա) և Դվինի հաշտության պայմանագրի նման պայմանագիր կնքեց նրա բնակիչների հետ: Այստեղ նույնպիսի պայմանագիր կնքեց նաև Վասպուրականի պատրիկի հետ: Պատրիկը, տարեկան հարկի փոխարեն, նվերներով զոհացրեց նրա զինված ջոկատներին (հադայիլա) ու ձիավորներին (աֆարիսա):

Սիսականում (Սիսաջան) ևս Հաբիրին դիմադրեցին, սակայն նա հաղթեց, զրավեց Վայոց ձորը (Վայս, Վայք) և Սյունյաց ամրոցների տերերի հետ հաշտության դաշինք կնքեց՝ հարկ վճարելու պայմանով:

Սրանից հետո արաբական զորքը շարժվեց դեպի հյուսիս ու կանգ առավ Զատ ալ-Լուջում վայրում (որը հավանաբար Տաշիրում է), ուր մի անգամ եղել էին նրա ջոկատները: Հավանաբար այստեղ (ինչպես կարելի է ենթադրել Բալաղուրու նկարագրությունից), նրա մոտ եկավ Վիրքի պատրիկի

(Ստեփանոս Բ) սուրհանդակը, նամակ հանձնեց՝ խնդրելով հաշտության պայմանագիր ու երաշխավորագիր: Հարիրը համաձայնվեց:

Այս Հարիրը մտավ վիրք և, հասնելով Տփղիս, նրա բնակիչների հետ պայմանագիր կնքեց, ուր երաշխավորում էր նրանց անձր, ազոթավայրերը, ծեսերը՝ գլխահարկի և այլ պարտավորությունների դիմաց:

Արաբները նվաճեցին վիրքի հետևյալ դավառները, որոնց մեջ կային Մեծ Հայքից ժամանակին իւլած մասեր՝ Զվարի (Զուարիհ), Քուստի Փառնես (Քուսֆարնիս), Քիսալ (Քասաղ), Հունարակերտ (Խունան), Սամցխե (Սամսախի), Գարգման (Ջարգաման), Քուստի (Քուստասջի), Շավշեթ (Շաուշիտ), Բաղալեթ (Բաղալիտ): Նրանց հետ պայմանագիր կնքեց՝ հողահարկ ու գլխահարկ վճարելու պայմանով: Հարիրը հաշտություն կնքեց նաև Կղարջքի (Կալարջիտ), Թը-Հաղքի (Տարխալիտ), Կախեթի (Խախիթ), Ջավախքի (Ջավառ-ռեղքի (Տարխալիտ), Կախեթի (Խախիթ), Ջավախքի (Ջավառ-ռեղքի), Արտահանի (Արթահալ, Արթահան), Ալանաց դուռ (Բար Ալան) բնակիչների հետ, ինչպես նաև Մանարաց (Սաննարիյյա) և Գիդգից (Գուդանիյյա) հետ՝ հարկ վճարելու պայմանով¹⁴⁹:

Արաբական 654 թվականի արշավանքի՝ Բալաղուրիի աված նկարագրությունից տարբեր է Սեբեոսի նկարագրությունը:

Հայաստանում գտնվող արաբական զորքը ծայրեծայր նվաճեց ամբողջ երկիրը: Մուշեղ Մամիկոնյանը (որը նախնվաճեց ամբողջ երկիրը: Մուշեղ Մամիկոնյանը) ըմբոստանալով կինում բյուզանդական կողմնորոշում ունենալով՝ հայտնեց արաբներին: Բյուզանդիայի գեմ, հպատակություն հայտնեց արաբներին: Թեոդորոս Ռշտունին և երկրի բոլոր իշխանները, միաբանելով, հնազանդվեցին Խալիֆայությանը, քանզի մահու երկյուղ կար նրանց սրտում:

Այդ տարում Արտավազդ Դիմաքսյանը, իր եղբոր նախանձի պատճառով, մատնվեց Հարիբ կոչված դաժան դահճի ձեռքը, որը Աշնակի Արուճում էր նստում, և շարաշար մահով սպանեց նրան:

Բազրեանդի կողմերում արարական դորքը հանդիպեց Մավրիանոսի գլխավորած բյուզանդական կայազորին, որն օգտվելով ձմեռային ցուրտ եղանակից, նեղում էր արարեն-րին։ Վերջիններս, չհամարձակվելով նրանց դեմ բացահայտ պատերազմի դուրս գալ, հանկարծակի անցան գետը (հավա-նաբար՝ Արածանի) և ամբացան Զարեհավանում։ Բյուզանդացիք դրան կարևորութուն չտվեցին և, գնալով գետի հյուսիս-արևելք, ավաքառեցին Դվինի բերդը, ապա իջան Նախ-ճավան՝ կողոպտելու նպատակով, սակայն հաջողութուն չու-նեցան։

Գարնանը բյուզանդացիք պատրաստվեցին պատերազ-մելու Զարեհավանում հաստատված արարենների դեմ, սակայն Մավրիանոսը նախ կամեցավ իրագործել Նախճավանը կո-ղոպտելու իր ծրագիրը։ Երբ բյուզանդացիք կովում էին Նախ-ճավանի բերդապահների (հավանաբար՝ հայերի) դեմ, արարենները հարձակվեցին նրանց վրա, կոտորեցին ու մնա-ցածներին փախուստի մատնեցին։ Մավրիանոսը նրանց հետ փախստական գնաց Վիրք։

Ապա արարական դորքը շարժվեց գետի արևմուտք, պա-շարեց Կարնո քաղաքը, սակայն բնակիչները չկամեցան պա-տերազմել և բացելով քաղաքի դռները, հնազանդվեցին նվա-ճողներին։ Արարենները, մտնելով քաղաք, ինչպես արդեն աս-վեց, կողոպտեցին ոսկին ու արծաթը, քաղաքի հարստութուն-ը։ Ապա ավաքառեցին ամբողջ Հայաստանը, Ադ-վանքը։ Եկեղեցիները զրկվեցին թանկարժեք զարդերից։ Ա-րարենները որպես պատանդ տարան երկրի հայտնի իշխաննե-րին և շատերի կանանց, որդիներին ու դուստրերին։

Վերջապես - Թեոդորոս Ռշտունին իր համագործակցությամբ տարվեց Ասորեստան, այսինքն՝ Ասորիք (Դամասկոս)։ Այն-տեղ, օտար հողի վրա, վախճանվեց մեծ քաղաքագետն ու հմուտ զորավարը։ Նրա աճյունը բերվեց ու թաղվեց հայրենի գավառում¹⁵⁰։

Այսպիսով, երեք պատմիչներ (Թեոփանես, Բալազուրի, Սեբեոս) պատմում են Հայաստանի և մասամբ Վիրքի նվաճ-

ման մասին, սակայն նրանց վկայությունների միջև շատ տարբերություններ կան:

Ըստ Թեոփանեսի և Բալազուրիի, Հայաստանը նվաճվեց մեկ տարվա (654), իսկ ըստ Սեբեոսի՝ երկու տարվա ընթացքում (654—655): Կարելի է ընդունել գեպքերին ակաթատես Սեբեոսի տեղեկությունը: Բալազուրին հիշում է, որ նախքան Սեբեոսի տեղեկությունը, Գվինում և Սյունի-հայերը դիմադրել են Կարնո քաղաքում, Գվինում և Սյունի-քում, իսկ Սեբեոսը հավաստում է, որ հայերը ոչ մի դիմադրություն ցույց չեն տվել: Թեև Սեբեոսը գեպքերին ժամանակակից է, բայց ավելի հավանական է Բալազուրիի տեղեկությունը:

Մամբրիանոսին երեք պատմիչներն էլ հիշատակել են, սակայն նրա վրիթ փախչելու մասին խոսում են միայն Սեբեոսն ու Թեոփանեսը: Ըստ նրանց նա հասավ Կովկաս լեռը, իսկ Բալազուրին լռում է այդ մասին: Անշուշտ հավաստի է նրա վրիթ փախչելը:

Բալազուրին գտնում է, որ Հաբիրը չի նեղել հայերին, չի կողոպտել, չի կոտորել, նույնիսկ չի ընդունել իսկ Սեբեոսը և Թեոփանեսը բիկի բերած հարկն ու ընծան: Իսկ Սեբեոսը և Թեոփանեսը ընդ-վկայում են, որ նա կողոպտել է ամբողջ Հայաստանը, ընդ-վկայում են, որ նա կողոպտել է մահվան է դատապարտել Արտա-հույ մինչև եկեղեցիները, մահվան է դատապարտել կողմնա-վազդ Դիմաքսյանին, որը, հավանաբար, պաշարի կողմնա-կից էր, սակայն այդ ծրագրին հակառակող եղբայրը մատ-նել էր նրան:

Տարբերություն կա նաև Սեբեոսի և Բալազուրիի՝ արա-բական զորքի առաջխաղացման երթուղու նկարագրման, փաստերի մեջ: Տարբերակ է Սեբեոսի այն վկայությունը, թե արաբները նախ մխրճվեցին Հայաստանի խորքերը՝ հաս-նելով Արուճ և Աշնակ և ապա, ձմեռելով Զարեհավանում, նրանց գարնանը նվաճեցին Կարնո քաղաքը, այսուհանդերձ նրա-րին երկու դար հետո է ապրել Սեբեոսից, արաբները սկզբում նը-հիշած երթուղին ավելի համոզիչ է. արաբները սկզբում մասն-վաճեցին Կարնո քաղաքը, ապա երկրի կենտրոնական մասնե-րը և հետո Գվինը, Սյունիքը և այլն: Համենայնդեպս կարելի

է ենթադրել, որ արաբները կամեցան նախ հաղթել բյուզանդական զորքին, որը սպառնալիք էր նրանց համար, ապա զբաղվել Հայաստանի գավառներն ու քաղաքները նվաճելով, որոնք հազիվ թե դիմադրություն ցույց տային:

Ինչ վերաբերում է Վիրքի նվաճմանը, ապա Թեոփանեսը հեռավոր ակնարկ է անում՝ վկայելով, որ Հաբիրը Մավրիանոսին հալածեց մինչև Կովկասյան լեռները: Դա հաստատվում է նաև Բալաղուրիի այն տեղեկությամբ, թե Հաբիրը նվաճեց նաև Ալանաց դռները: Աղվանքի նվաճման մասին անուղղակի ակնարկ ունի Սեբեոսը, հիշելով միայն, որ Հաբիրը կողոպտեց նաև Աղվանքը:

Վիրքի նվաճման վերաբերյալ հստակ և մանրամասն պատմում է միայն Բալաղուրին և դա հավաստի պետք է համարել:

Հայաստանի հիմնական մասի և Վիրքի նվաճմանը զուգահեռ հպատակվեցին նաև Հայաստանի արևելյան նահանգները, Աղվանքը և մերձկասպյան շրջանները, որի մասին հստակ գրում է միայն Բալաղուրին¹⁵¹:

Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բահլին, ինչպես տեսանք, տարակարծություններ ունենալով Հաբիր իբն Մասլամայի հետ, ուղարկվեց վերոհիշյալ երկրամասերը նվաճելու: Սալմանը նախ նվաճեց Հայաստանի այն նահանգները (Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան), որոնք Աղվանքի կազմում էին:

Նա հաշտության պայմանագրով նվաճեց Բալլականը՝ երաշխավորելով բնակչության կյանքը, ունեցվածքը և քաղաքի պարիսպները՝ գլխահարկ և հողահարկ վճարելու պայմանով: Երբ Սալմանը փորձեց գրավել Պարտավը, բնակիչները դիմադրեցին, սակայն որոշ ժամանակ պաշարված մընալուց հետո Պարտավը նույնպես հանձնվեց՝ Բալլականի պայմաններով:

Սալմանը կանգ առավ Պարտավում և իր հեծյալներին ուղարկեց նվաճելու Շակաշեն (Շակաշին), Մեծ Կուենք (Միսկուան), Ուտի (Ուզ), Մեծ Իրանք (Միսրիան), Հարճլանք (Հարջալիան) և Տրի (Տիար) գավառները և Շամբոր քաղաքը:

Ապա Սալմանը գրավեց բուն (ձախափնյա) Աղվանքը, նախ նվաճեց նրա արեւելյան կեսը՝ Կապաղակը (Կաբալա), ապա արեւմտյան կեսը՝ Շաքին (Շաքքան) ու Կաբեճանը (Կամբիզան), որոնց տեղը նրա հետ հաշտության պայմանագիր կնքեց՝ հարկ վճարելու պայմանով: Հետո Սալմանը նվաճեց մերձկասպյան շրջանները: Այնուհետև նրա հետ հաշտության պայմանագիր կնքեցին նաև խաչգանի ժողովուրդը, Շարուանի թագավորը և լեռների բոլոր թագավորները, ինչպես նաև Մաղթեաց (Մասկաթ), Շապորանի (Շաբուրան) և Դարբանդ (ալ-Բար) քաղաքի բնակիչները:

Հայաստանի, Վիրքի, Աղվանքի և մերձկասպյան շրջանների նվաճումով ավարտվեց մի ժամանակահատված, երբ արաբները առանձին ասպատակություններով ոչ միայն կողոպտում, գույցե և հետախուզում էին Հայաստանը: Ի վերջո, նրանք եկան նվաճելու այն՝ հարակից երկրներով: Թեև դա ոչ թե վերջնական, այլ ժամանակավոր նվաճում էր, սակայն արաբ պատմիչները այդ օրվանից Հայաստանը և հարակից երկրները համարում էին խալիֆայության հպատակ:

Այս ժամանակահատվածի գլխավոր քաղաքական դեմքը Թեոդորոս Ռշտունին էր: Նա հայկական միջնադարի քաղաքական և ռազմական կարկառուն գործիչներից էր: Նրա ձեռնարկած միջոցառումները, սկսած ռազմական համարձակ գործողություններից մինչև ճկուն դիվանագիտական բանակցությունները, ապահովեցին իր իսկ հիմնած Հայոց իշխանապետության ինքնուրույնությունը: Իր գործունեությունը սկսել էր որպես պարսկական (արեւելյան) մասի սպարապետ, ապա իրական մարզպան: 639 թ. միավորվելով Հայաստանի երկու (բյուզանդական և պարսկական) հատվածները, ստեղծել էր միացյալ հայկական ինքնուրույն իշխանապետություն, դառնալով նրա առաջին Հայոց իշխանը (պատրիկ):

Որպես ճկուն դիվանագետ, սկզբում նա կողմնակից էր բյուզանդական կողմնորոշման, քանզի արաբական արշավանքներն ավերում էին Հայաստանը: Այս ժամանակ նրան

կողմնակից էր հայ նախարարների փոքր մասը: Սակայն, երբ Բյուզանդիան, որպես պատասխան նենգորեն պայմանագիր կնքեց խալիֆայության հետ, արդեն նախարարների մեծամասնությունը միացավ նրան: Կոստանդ Բ կայսեր հարձակման ժամանակ զիմազրեց փոքրաթիվ նախարարների հետ: 654-ի արաբական ներխուժման ժամանակ նա ամրացավ Ախթամար կղզում, այս անգամ արդեն հարված ստանալով նենգ խալիֆայությունից:

Թեև կենդանության օրոք լիովին չտեսավ իր քանքերի արգասիքը, այսուհանդերձ է դարի երկրորդ կեսում, իր հաջորդների օրոք, Հայաստանը ոչ միայն քաղաքական ինքնուրույնություն ուներ, այլև տնտեսական ու մշակութային զարթոնք էր ապրում:

Թեոդորոս Ռշտունու հերոսական գործունեությունը, նյութ դառնալով պատմական երգերի և ավանդությունների, իր արձագանքն է գտել Սասնա ծռեր վեպում, որպես վիպական կերպար՝ Քեռի Թորոս և Թեա-Թորոս ձևով: «Հերոսի անունը Թեա-Թորոսի վերածելով, — գրում են Մ. Աբեղյանը և Կ. Մելիք Օհանջանյանը, — նրան վերագրել են թռչունի հատկություն. նա մի օրում թռչում է Հայաստանի զանազան կողմերն ու երկրի պաշտպանության համար բերդեր հիմնում»¹⁵²»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽԱՆՔԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԳԻԱՅԻ ՄԻՋԵՎ Է ԳԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՅՈՒՋԱՆԳԻԱՅԻՆ ԳԱՇՆԱԿԻՑ

Թվում է, թե արարները Օմար (634—644) և Օսման (644—656) խալիֆաների օրոք արդեն նվաճել ու հաստատվել էին Մերձավոր ու Միջին արևելքի բազում երկրներում, սակայն շուտով սկսվեց առաջին մեծ հզնաժամը Արաբական խալիֆայության մեջ: Անհավատալի արագությամբ ըստեղծված լայնածավալ պետությունը չէր կարող անմիջապես կայուն վիճակ ունենալ:

Օսմանի դեմ մեծ դժգոհություններ կային: Նա Օմայան տոհմից էր, որը ժամանակին հալածել էր Մուհամմադին: Հեթանոսության ժամանակ Կուրայշ ցեղի մեջ տիրապետող դիրք ունեցող այս տոհմը երկար ժամանակ չէր կարող ըստվերում մնալ և ահա 644-ին բնորոշեց առաջին Օմայան խալիֆան՝ Օսմանը, որը Մուհամմադի փեսան էր: Նա բազմաթիվ օմայանների կառավարչի պաշտոն տվեց, և նրանք շուտով երկրի տարբեր նահանգներում հողային տիրույթների տեր դարձան:

Չենց Օսմանի դեմ 655-ին բնորոշմադիր տրամադրություններ կային տարբեր նահանգներում² և միջնորդող շիկացած էր խալիֆայության մեջ: Նույն թվականին խալիֆան նահանգների կառավարիչների խորհրդակցություն հրավիրեց:

րեց Մադինայում, սակայն նրանք ոչ մի համաձայնության չեկան: Օսմանի զեմ գործում էին Եգիպտոսի կառավարչի պաշտոնից հանված Ամրու իրն ալ-Ասը, Մուհամմադի ազգի-ցիկ աչրին՝ Այիշան, որը զայրացած էր տարեկան ոռճիկը կրճատելու պատճառով. նաև տոհմակից Մուավիան: Ասորիքի կուսակալը, իբրև թե պաշտպանում էր նրան և նույնիսկ առաջարկեց մայրաքաղաքը տեղափոխել Դամասկոս, սակայն, ըստ էության, սպասում էր, թե այս ամենն ինչով կըվերջանա:

656 թ. մարտ ամսին զժգոհողների մի գունդ (500 հոգի), ուխտագնացության անվան տակ, Եգիպտոսից ուղղվեց Արաբիա, Աբու Բաբր խալիֆայի որդի Մուհամմադի գլխավորությամբ: Նրան միացան Քուֆայի ու Բասրայի զժգոհ տարրերը, որոնց գլխավորում էր Մալիք իրն Աշտար զորավարը: Հասնելով Հիջազ, ապստամբները մտան Մադինա և շրջապատելով Օսմանի բնակարանը՝ ներխուժեցին ու խող-խողեցին նրան 656 թ. հունիսի 17-ին³:

Նման քաղաքական պայմաններում, հենց 655 թ. արար-ները ավարտելով Հայաստանի նվաճումը հեռացել էին: Դեռ 653-ի աշնանը, երբ արաբական զորքի ներխուժումից ու հեռացումից հետո հայ նախարարները հավաքվել էին, Թեոդո-րոսի խմբավորման կողմից ներկայացավ նրա փեսան՝ Հա-մազասպ Մամիկոնյանը, իսկ հակառակորդի կողմից՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Ոչ պաշտոնական կերպով հենց այդ ժամա-նակից, հատկապես 654-ից, երբ Թեոդորոս Ռշտունին մեկու-սացվել էր և 655 թ. Համազասպ Մամիկոնյանը հայ նախա-րարների համաձայնությամբ Հայոց իշխանի պաշտոնն էր ստանձնել: Սերեոսը Թեոդորոս Ռշտունու Ասորիք տարվելու մասին պատմելուց հետո ավելացնում է. «Եւ ունէր զիշխա-նութիւն Հայոց աշխարհիս Համազասպ Մամիկոնէից տէրն, որդի Դաւթի, այր առաքինի յամենայն դէմս»⁴: Իսկ Դրաս-խանակերտցին գրում է, որ Ներսեսը «Եւ միախորհ ապա-լեալ ընդ նախարարացն, իշխան ի վերայ Հայաստանեայց կացուցանեն զՀամազասպ Մամիկոնեան»⁵:

Սերեոսի վկայությամբ Հայաստանն արդեն ենթակա չէր
Խալիֆայությանը. «Ի նմին ամի ի բաց կացին Հայք ի ծա-
ռայութենէ Իսմայելացոցն»⁶:

Այսպիսով, 655-ին, երբ Խալիֆայությունը գտնվում էր
ճգնաժամի մեջ, Հայաստանը իր հարաբերությունները խզեց
արարների հետ: Թեև 654-ին արաբները գրավել էին Հոռ-
դոս կղզին⁷, իսկ 655-ին Լիկիայի ափերի մոտ (Մուսվիհայի
և Եգիպտոսի կառավարիչ Աբդալլահի կազմակերպած) արա-
բական նավատորմիղը ջախջախեց 500 նավերից բաղկացած
բյուզանդական նավատորմիղը և կայսրը հազիվ փրկվեց գե-
րի ընկնելուց⁸, այսուհանդերձ Խալիֆայությունը ոչինչ չՀա-
սեց այս հաղթանակից, քանզի 655-ի քաղաքական ճգնա-
ժամը, ինչպես արդեն տեսանք, լուրջ հետևանքներ ունեցավ:

Ըստ Սերեոսի, այդ ժամանակ ներսես Գ Տալեցին (Իշ-
խանեցի) վերադարձավ իր նստավայրը և ձեռնարկեց ավար-
տելու Զվարթնոցի տաճարի շինարարությունը: Սերեոսի այն
արտահայտությունը, թե հայ նախարարները «հնազանդե-
ցան անդրէն ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց»⁹ հուշում է,
որ հայ նախարարներն ու կաթողիկոսը դիմեցին Կոստանդ Բ-ին
և խնդրեցին, որ Համազասպ Մամիկոնյանին ճանաչի որ-
պես Հայոց իշխան: Պատմիչը գրում է. «Եւ արար արքայ
Կոստանդին զՄամիկոնէից տէր զՀամազասպ Կիրապաղատ
և ետ նմա գահոյս արծաթիս և զիշխանութիւնն աշխարհին
Հայոց և պատիւս այլոց իշխանացն և գանձս զայսրը հաստա-
Դրասխանակերտցու, ներսեսի խնդրանքով կայսրը հաստա-
տեց Համազասպին¹⁰: Ի պատասխան այս ամենի, Խալիֆան
(արքայն Իսմայելի) կոտորել տվեց բոլոր հայ պատանդ-
ներին, թվով 1775 հոգի և միայն 22 հոգի, որոնք այնտեղ
չէին գտնվել, փրկվեցին¹¹:

Սակայն Հայաստանում բարդ իրավիճակ էր ստեղծվել,
որը նկարագրում է Սերեոսը: 655-ին Մուշեղ Մամիկոնյանը,
որը նկարագրում է Սերեոսը 655-ին արաբների մոտ, չէր հա-
որ շորս պատանդ որդիներ ուներ արաբների դեմ: Համազասպ
մարձակվել ապստամբել Խալիֆայության դեմ: Համազասպ
Մամիկոնյանը ևս մի պատանդ եղբայր ուներ (արդյո՞ք Գրի-

գոր Մամիկոնյանը): Սակայն արաբները, իրենց հետ տարած պատանդներից բացի, պահանջում էին, որ իբրև պատանդ Ասորիք տանեն նաև այլ իշխանների (իրենց կանանցով): Ահա այս պատճառով էր, որ հայերը ապստամբել էին Խալիֆայության դեմ և հարել Բյուզանդիային, դաշնակից ունենալով Աղվանից իշխաններին ու զորքը, ինչպես նաև Սյունիքը:

Կոստանդ Բ կայսրը, տեսնելով այս վիճակը, հրամայեց ձերբակալել Մուշեղ Մամիկոնյանին և նրա հետ եղած ուրիշ իշխանների, սակայն շուտով ազատ արձակեց իշխաններին և իր մոտ պահեց միայն Մուշեղ Մամիկոնյանին:

Աերհոսը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ այս ամենից հետո սպանվեց Օսման խալիֆան (656), որին հաջորդեց Ալին¹²: Սակայն ծանր էր նոր խալիֆայի վիճակը: Նրա մրցակիցները՝ Մուհամմադի մերձավորներ Թալհա իբն Աբդալլահը և Զուբայր իբն Ավվամը, թեև նրան հավատարմության երգում (բայաա) էին ավել, սակայն սկսեցին պայքարը նրա դեմ, որոնց միացավ Մուհամմադի աչրին՝ Ալիշան: Հենց այս ընթացքում Ալին հեռացրեց Բասրայի, Քուֆայի և Եգիպտոսի Օսմանի կողմից նշանակված կառավարիչներին: Օգտվելով այս դրությունից Ասորիքի կուսակալ Օմայան Մուավիան Դամասկոսի մզկիթում ցուցադրեց Օսմանի արչունոտ շապիկը, գրգռելով ժողովրդին՝ ոտքի հանեց Օսմանի մահվան մեղսակից Ալիի դեմ:

Շուտով Թալհան, Զուբայրը և Ալիշան զորքով եկան Ալիի դեմ, որ մնում էր Քուֆայում: Նրանք գրավեցին Բասրան, իսկ Քուֆան մնաց Ալիի կողմնակից միայն շնորհիվ այն բանի, որ նրա որդին՝ Հասանը, հայտարարեց, թե Ալին Մադինայի փոխարեն Քուֆան է ընտրել որպես մայրաքաղաք: Տեղի ունեցած ճակատամարտում Թալհան և Զուբայրը սպանվեցին, իսկ Ալիշան, որն ուղտին նստած դիտում էր, գերի ընկավ: Այս պատճառով այն ստացավ Ուղտի ճակատամարտ անվանումը¹³:

Սակայն այս հաղթանակը ոչինչ չտվեց Ալիին, որի հեղինակությունը Միջագետքից այն կողմ չէր անցնում: Մուա-

վիան ամեն կերպ ձգտում էր դաշնակիցներ գտնել: 657-ին Եփրատի ափին գտնվող Սիֆֆին կոչված վայրում Ալիի և Մուավիայի զորքերի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտը անորոշ վախճան ունեցավ¹⁴: Ալին համաձայնվեց, որ միջնորդ դատարանը որոշի, թե ով է մեղավոր: Իսկ դա նշանակում էր Ալիի վարկաբեկումը: Ալիի անվճռականության դեմ բնորոշվող կողմնակիցների խումբը կոչվեց խարիջի¹⁵, իսկ նրա կողմնակիցները՝ շիի¹⁶: Այսպիսով, այս դեպքերի ժամանակ կողմնավորվեցին մահմեդականության (իսլամ) երեք ճյուղերը՝ Սուննա (կողմնակիցները կոչվում էին սուննիներ), Շիա (կողմնակիցները՝ շիիներ) և խարիջիներ (ապստամբներ):

Փաստորեն Ալին հենց սկզբից չէր իշխում ամբողջ Խալիֆայության վրա, ուստի պետությունը մասնատված էր: Գնալով մեծանում էր Մուավիայի հեղինակությունը: 661 թ. մի խարիջի սպանեց Ալին¹⁷:

Ալիի խալիֆայության տարիներին և դեռ 655-ից սկսած Հայաստանը, Համազասպ Մամիկոնյանի օրոք, կապված մնաց Բյուզանդիային, թեև Հայաստանում բյուզանդական կայսրորդը չկար:

Համազասպ Մամիկոնյանի օրոք հիմնականում ավարտվեց Հայոց իշխանապետության հողերի ամբողջացումը: Սյունյաց իշխանները, որոնք դեռևս 571-ին ինչ-ինչ նկատառումներով բաժանվել էին Հայաստան վարչական միավորից, և Սյուկամ Պարսկական Հայաստան մարզպանությունից, Համանիքը կցվել էր Ատրպատականի աշխարհահամարին, Համազասպի օրոք Սյունիքը (Արցախի հետ) կրկին միավորվեց Հայաստանի հետ¹⁸: Սա ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող երևույթ էր:

Հայաստանի օրինակին հետևեցին նաև վիրքն ու Աղվանքը: Մովսես Կողանկատվացին այսպես է նկարագրում վանքը: Մովսես Կողանկատվացին տրամադրությունները (մոտավորապես 655-ին). «Իբրև տեսանէր զգաւազանն խստութեան վորապես 655-ին». «Իբրև տեսանէր զգաւազանն խստութեան վորապես 655-ին» (այսինքն՝ արարների) Զուանշիր փոքր ինչ հարաւայնոյն (այսինքն՝ արարների)

ժամանակ դաւաճանեալ զնոսա»¹⁹։ Երես թեքելով Խալիֆայությունից, նա շրջվեց Բյուզանդիայի կողմը. «ընդ զօրավարին Հայոց (Համազասպ Մամիկոնյանին) զնէր ուխտ և քաջալերէր դառնալ ի հնազանդութիւն կայսերն Հոռոմոց»²⁰։

Ջուանշիրը նամակ ուղարկեց Կոստանդ Բ կայսրին, որտեղ ասված է. «Ամենայաջթ տէր, հզօր և ողորմած թագաւոր Հոռոմոց Օգոստոս Կոստանդին՝ ծովու և ցամաքի աստուածաբար իշխան. Ջուանշիր սպարապետ և իշխան Ադուանից հանգերձ արեւելացս ծառայական աշխարհաւ նուաստարար ողջունելով երկրպագէ»²¹։ Այսպիսով Ջուանշիրը հպատակություն է հայտնում Բյուզանդիային։ Կայսրը նրան պատասխանեց նամակով, որտեղ Ջուանշիրին կոչում է «ապահուպատ և պոռտոն պատրիկ» և գոհունակություն է հայտնում հնազանդություն հայտնելու համար²²։ Կոստանդ Բ-ը Ջուանշիրի խնդրանքով նվիրեց Քրիստոսի խաչափայտից մի կըտոր, որի համար Համազասպ Մամիկոնյանը և հայ նախարարները, ըստ Կաղանկատվացու²³, նախանձեցին նրան։ Այսպիսի ոչ ճիշտ տեղեկութիւններէ հետո, Մովսէս Կաղանկատվացին հավաստիացնում է, որ Ջուանշիրը հանդիպեց կայսրին Վաղարշապատում, որը նույնպէս կասկածելի է²⁴։ Ըստ Կ. Տրեվերի, Ջուանշիրի և կայսեր միջև նամակագրութիւնը հավանաբար պետք է կատարված լինի 658-ին²⁵, թեև կարող էր նաև 656-ին եղած լինել։

Այսպիսով, Բյուզանդիան կրկին իր ազդեցութեան տակ գցեց Հայաստանը, Վիրքը և Աղվանքը։ Ինչ վերաբերում է Խալիֆայութեանը, ապա Մուավիան, Ալիի դեմ պայքարի ժամանակ իր թիկունքը Բյուզանդիայի կողմից ապահովելու նպատակով, առաջարկեց Բյուզանդիային կնքել հաշտութեան պայմանագիր, ըստ որի արաբները Բյուզանդիային վճարելու էին «օրական հազար դահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ»²⁶։ Այդ պայմանագիրը կնքվեց 659 թվականին։

Օգտվելով Խալիֆայութեան խառնակ վիճակից, Բյուզանդիան իր դիրքերն ամրապնդեց Աֆրիկա (այժմ՝ Թունիս) նահանգում²⁷, որը արաբները ձգտում էին նվաճել։

Համազասպ Մամիկոնյանը մեռավ 661 թվականին²⁸։

Ալի խալիֆայի սպանությունից (661 հունվար) հետո իշխանությունն անցավ Մուավիային, որը դեռևս 660 թ. Նրուսահեմում հռչակվել էր խալիֆա²⁹, իսկ 655 թ. սկսած անկախ տիրակալ էր:

Ալիի սպանությամբ խալիֆայության պատմության մեջ ավարտվեց մի յուրահատուկ ժամանակաշրջան, երբ խալիֆան (ամիրապետը) ընտրվում էր և չկար ժառանգականություն: Պետության մայրաքաղաքն էր Մադինան (Ալին այն փոխադրեց Քուֆա) և Արաբիան խալիֆայության կենտրոնը: Այս շրջանում դեռ զգացվում էին նահապետական կարգերը:

Խալիֆայության մեջ շատ բան փոխվեց, երբ իշխանությունն անցավ Օմայան տոհմին պատկանող Մուավիայի ձեռքը: Նա ամուր ձեռքով կառավարեց պետությունը, իր հավատարիմ մարզկանց (ոչ ամսյայման Օմայաններին) նըշանակելով նահանգների կառավարիչներ: Խիստ կարգապահություն մտցրեց արաբական զորքի մեջ: Հիմնեց պետական դիվաններ (ինչպես հարկայինը (դիվան ալ-խարաջ), փոստի դիվանը (դիվան ալ-բարիդ): Կազմակերպեց նավատորմի՝ զոտագործելով բյուզանդական նախկին նավաշինարանները (Ակրա, Ալեքսանդրիա և այլք)³⁰:

Մուավիան մայրաքաղաք ընտրեց իր նստավայր Դամասկոսը և այսպիսով պետության կենտրոնը դարձավ Ասորիքը (Սիրիան), որի բնակչությունը հիմնականում քրիստոնյա էր: Նրա արքունիքում «դիվանի և գործերի» կառավարիչն էր Սարջուն (Սերգիոս) իբն Մանսուրը³¹, որի որդին հուլանական եկեղեցական մատենագրության հայտնի զեմքերից Հովհան Դամասկացին է³²: Նրա կինը՝ Մայսունը, քրիստոնյա արաբ Բաքր ցեղից էր, իսկ բժիշկը՝ քրիստոնյա իբն Ուսալը³³:

Մուավիայի խալիֆա դառնալուց հետո Հայաստանում նույնպես փոխվեց քաղաքական իրադրությունը՝ Հայոց իշխան մազասպի եղբայր Գրիգոր Մամիկոնյանի Հայոց իշխան

դառնալուց հետո Հայաստանը թերվեց դեպի Խալիֆայություն:

Ղևոնդը և Հովհաննես Գրասխանակերտցին Գրիգոր Մամիկոնյանի Հայոց իշխան դառնալու մասին տարբեր տեղեկություններ են հաղորդում:

Ըստ Ղևոնդի, Մուավիան, իր իշխանության առաջին տարում, սկսեց զորք հավաքել՝ հարձակվելու Հայաստանի վրա: Այդ մասին լսելով, Կոստանդ Բ կայսրը հրամայեց Կիլիկիայի կողմերում գտնվող զորավարին՝ էլնել ահաբ զորքի դեմ: Կայսեր հրամանով Թեոդորոս Ռշտունու սրգին՝ Վարդը, մասնակցեց արարների դեմ մղված կռիվին, սակայն նպաստեց արարների հաղթանակին³⁴: Յակուբին հիշքի 41 (7 մայիսի 661—25 ապրիլ 662) թվականին հիշում է, որ հոռոմների թագավորը մեծ զորքով հարձակվեց, սակայն Մուավիային խաղաղորդ որոշ պատճառներով, վերջինս կայսեր մոտ ուղարկեց Հաբիր իրն Մասլամային հաշտություն կնքելու՝ տարեկան 100 հազար ոսկեդրամ (գինար) վճարելու պայմանով³⁵: Նույն թվականի տակ Խալիֆա իրն Խայյաթը վկայում է, որ Մուավիան հաշտություն կնքեց Ռումի հետ³⁶: Ըստ երևույթին, երկու պատմիչները շփոթում են 659-ի պայմանագիրը՝ նշելով 661-ին, քանզի 659-ին Մուավիան, խիստ զբաղված լինելով Ալիի դեմ պայքարով, ստիպված էր հարկ վճարել Բյուզանդիային, իսկ 661-ին նա, որպես Խալիֆա, ամրացրել էր իր դիրքերը: Համենայնդեպս պատերազմի (կամ պատերազմական վիճակ) պարագան հաստատվում է նաև Ղևոնդի վկայությամբ:

Ապա Մուավիան (իշխան Իսմայելի) հրովարտակ ուղարկեց Հայոց աշխարհը՝ պահանջելով հարկ վճարել և հրպատակվել: Հայ նախարարները Ներսես կաթողիկոսի նախագահությամբ ժողով գումարեցին և պարտավորվեցին տարեկան 500 դահեկան (հավանաբար՝ ոսկեդրամ) հարկ վճարել և Գրիգոր Մամիկոնյանին ու Սմբատ Բագրատունուն պատանդ ավելցին: Իր իշխանության երկրորդ տարում Մուավիան իր մոտ կանչեց Գրիգոր Մամիկոնյանին ու Սմբատ

Բագրատունուն և Գրիգորին Հայոց իշխան նշանակելով
բազում մեծարանքներով ուղարկեց նրանց Հայաստան: Ըս-
տացվում է՝ Մուավիան 661-ին պահանջներ դրեց, իսկ
662-ին Գրիգոր Մամիկոնյանին նշանակեց Հայոց իշխան³⁷:
Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ Մուավիայի՝ խալիֆա-
յական իրական իշխանությունը սկսվում է 660 թվականից,
ապա երկրորդ տարին կլինի 661 թվականը:

Հետաքրքրական է Հովհաննես Գրասխանակերտցու տե-
ղեկությունը այս անցքերի մասին. «Ապա մեծ հայրապետն
Ներսէս հանդերձ նախարարօքն Հայոց հայցէ կացուցանել
իշխանական պետութիւնն Հայոց ի Մոււսայ ամիրապետէ
Վրիգոր Մամիկոնեան, որ ի պատանդի իսկ առ նմա կա-
ցեալ էր»: Երբ Մուավիան պահանջում էր, որ Հայաստանը
հպատակվի և հարկ վճարի, Ներսէս կաթողիկոսն ու նա-
խարարները իրենց գումարած ժողովում որոշում են ընդու-
նել նրա պահանջները և խնդրել, որ Գրիգոր Մամիկոնյանին,
որը նրանց մոտ պատանդ էր, նշանակի Հայոց իշխան:
Մուավիան ընդառաջում է նրանց ցանկությունը³⁸: Տեղին է
վկայակոչել Սեբեոսի այն տեղեկությունը, թե 655-ին Համա-
ղասպի մի եղբայրը, որը պատանդ էր արաբների մոտ³⁹, հա-
վանաբար Գրիգոր Մամիկոնյանն էր: Հովհաննես Գրասխա-
նակերտցին ավելի է պարզում Ղևոնդի տեղեկությունները:

Այսպիսով, 652-ի պայմանագրով Հայաստանը պար-
տավորվել էր շնչին հարկ վճարել՝ պահպանելով իր քաղա-
քական ինքնուրույնությունը: Հայաստանում չկար արաբա-
կան կայազոր և նույնիսկ չէր պահանջվում, որ հայկական
այրուձին ենթարկվեր խալիֆայությանը, ինչպես 652-ի պայ-
մանագրով էր նախատեսված: Ըստ էության Հայոց իշխա-
նությունը չեղոք երկիր էր երկու հզոր տերություննե-
րի միջև:

Բանն այն է, որ Մուավիան, որը ըստ Յակուբիի վկա-
յություն, 661-ին դեռ զգուշանում էր Բյուզանդիայի դեմ
պայքարի դուրս գալուց, համենայնդեպս անհրաժեշտ գտավ
Հայաստանի կողմից ապահովել իր թիկունքը, քանի որ միտք

ուներ հետագայում արշավանքների դուրս գալ գեպի Փոքր Ասիա:

Նվ ահա նպաստավոր առիթը ներկայացավ, որը հետագրեց Բյուզանդիայի դեմ պայքարը:

Կոստանդ Բ կայսեր իշխանության 650-ական թվականների վերջին և 660-ականի առաջին տարիներին սրվել էին հարաբերությունները նրա և մայրաքաղաքի բնակչության միջև: Կրճատվել էին մայրաքաղաքի պաշտոնյաներին տրվող ռոճիկները: Կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև կայսեր դաժան վերաբերմունքը իր եղբոր՝ Թեոդորոսի նրկատմամբ, որին նա սպանել տվեց: Այս առթիվ ատելության անպիսի ալիք բարձրացավ նրա դեմ (նրան Կայեն էին կոչում), որ նա 663-ին հռոացավ Կոստանդնուպոլսից և կենտրոն դարձրեց Սիկիլիա կղզին⁴⁰:

Այսպիսով, Փոքր Ասիան կենտրոնական իշխանության անմիջական հսկողությունից դուրս մնաց և, բնականաբար, ստեղծվեց անորոշ վիճակ: Օգտվելով այս առիթից, Մուավիան հենց 663-ից կազմակերպեց արշավանքների մի ամբողջ շարք, որը Յակուբի վկայությամբ տևեց հիշրի 43 (663—664) թվականից մինչև հիշրի 59 (678—679) թվականը: Այդ ընթացքում կատարվեց 16 ամենամյա արշավանք⁴¹:

Այս հարձակումներից ամենավտանգավորը Բյուզանդիայի համար Կոստանդնուպոլսի դեմ գրոհներն էին:

Յադայա զորավարը 668—669-ին ցամաքային արշավանք կատարեց գեպի Փոքր Ասիա և հասավ մինչև Քաղկեդոն: Գահաժառանգ Յազիդը 669 թ. նավատորմի ղեկավարեց Կոստանդնուպոլսը⁴²: Սակայն 668-ին Կոստանդը սպանվել էր Սիկիլիայում, և կայսր էր հռչակվել հայազգի Մժեժը⁴³: Շուտով նրան սպանեց գահաժառանգ Կոստանդինը և, շտապելով Կոստանդնուպոլիս, հռչակվեց որպես կայսր Կոստանդին Գ, ապա հակահարված տալով արաբներին, ըստիպեց նրանց նահանջել⁴⁴:

Արաբները 674-ին ծովից կրկին հարձակվեցին Կոստանդնուպոլսի վրա: Նրանք գրավել և հենակետ էին դարձ-

րել Կիզիկոս թերակղզին, որտեղից և հարձակվում էին մինչև 678 թվականը: Արաբները ցամաքից էլ սկսեցին շարժվել դեպի Կոստանդնուպոլիս: Բյուզանդացիք 678-ին նոր հայտնաբերված «հունական կրակով» ունշացրին արաբական նավատորիզմը և 30 հազար կոտորեցին⁴⁵:

Այդ ժամանակ Բյուզանդիայի զորմամբ մարդասիրտները մտան Լիրանան՝ տիրելով Ամանոսից (Սև լեռ) մինչև Երուսաղեմ: Մուավիան 679-ին բանակցությունների մեջ մտավ Կոստանդին Դ-ի հետ և պայմանագրով պարտավորվեց վրձարել տարեկան 300 հազար ոսկեդրամ, 50 ռազմագերի և 50 ազնվացեղ ձի, 30 տարի ժամանակով⁴⁶:

Այսպիսով, երկու հզոր ախոյանների կատաղի գոտեմարտի հետևանքով Հայաստանը վայելում էր լիակատար միջնորդություն, ապահովություն ու խաղաղ կյանք: Անշուշտ այս հարցում մեծ էր Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի դերը, որը հմուտ քաղաքագետ ու դիվանագետ էր և հոգատար տիրակալ: Ղևոնդ պատմիչը վկայում է, որ Գրիգոր Մամիկոնյանը իր իշխանության տարիներին Հայոց աշխարհը խաղաղեցրեց, հեռու պահեց հարձակումներից⁴⁷:

Սակայն տեղի է ունենում մի բացառիկ դեպք: Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Անաստաս կաթողիկոսի օրոք (661—667) Բաղաբա կոչված արաբ զորավարը (զորագլուխ), որը գտնվում էր Հայաստանում, մտնում է Վիրք, որի իշխան Ներսեհը կոտորում է նրա զորքը և փախչում Խրատյան մատնում⁴⁸:

Պատմիչը այսպես է բնորոշում Գրիգոր Մամիկոնյանին, թե նա՝ «սկզբնավորողը (առաջնորդ) եղավ բազմաթիվ կարգերի, նախաձեռնությունների (ուղղութեանց), շինարարություն, խաղաղասիրության և ապահովության (անվտանգություն) ու լիակատար բարեկեցության, այնպես որ, այն երկիրը, որ գրեթե անապատ էր դարձել, ընթացավ արդար կիրք, որ գրեթե անապատ էր դարձել, ընթացավ արդար վաստակի շափրդով»⁴⁹: Իսկ Ղևոնդը վկայում է, որ նա եղբայրասեր էր, օտարասեր և աղքատների դարմանիչ⁵⁰:

Հետաքրքրական է, որ այդ ժամանակ Սուրհան անունով մի պարսիկ, «չազգէ թագաւորաց» (գուցե Սասանյանների հետ հեռավոր կապ ունեցող), դիմում է Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին՝ քրիստոնեութիւնը ընդունելու ցանկութեամբ։ Հայոց Անաստաս կաթողիկոսը մկրտեց նրան՝ տալով Դավիթ անունը և շնորհեց Կոտայքի Զազ շէնը որպէս կալված⁵¹։ Գուցե հայերից քրիստոնեութեանն ընդունելով՝ էին պարսիկներն արտահայտում իրենց զոգոհութիւնը արարական լծի նկատմամբ։

Երկարատե խաղաղութեան շնորհիվ բարգաւաճեց ու բարեկարգվեց Հայաստանը։ Գրիգոր Մամիկոնյանն իր նշատավայրն էր դարձրել Արուճը, որն իր եղբոր օրոք էլ հավանաբար նստավայր էր եղել։ Հայոց իշխանն այստեղ կառուցեց մի փառահեղ տաճար, որ մինչև օրս էլ կանգուն է և նրա կողքին՝ ապարանք։ Նա Եղվարդում⁵² կառուցեց նաև մի եկեղեցի։ Արուճի տաճարի պատին դրվագված արձանագրութեան մեջ կարդացվում է. «... հիմն արկեցաւ սուրբ կաթողիկէս ի ձեռն Գրիգորի Մամիկոնենի Հայոց իշխանի և Հեղինէի նորին զուգակցի...»⁵³։

Վիրքում գուցե արարական կայազոր կար կամ արարական որևէ զորամաս էր ներթափանցել, քանզի, ըստ Թաբարիի, հիշրի 42(26 ապրիլ 662—14 ապրիլ 663) թվականին արաբներն արշավել էին Ալանների դեմ⁵⁴։

Հայաստանը խալիֆայութեան կողմը թեքվելով, Վիրքն ու Աղվանքը ևս նույն քաղաքականութեանը հետևեցին։ Աղվանքի գրութիւնն ավելի ծանր էր, քանի որ հյուսիսից խաղաղներն էին սպառնում, հարավից՝ արաբները։

Խաղաղները, մոտավորապէս 662-ին ներխուժեցին մերձկասպյան շրջանները, ապա Աղվանք և Կուր գետի ձախ (հյուսիսային) ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում Զուանշիրը հաղթեց ու ետ մղեց նրանց⁵⁵։

Խաղաղները (ըստ Կաղանկատվացու՝ հոները) 664-ին ավելի մեծ պատրաստութեամբ (բազմահազար հեծյալներով) կրկին ներխուժեցին Աղվանք։ Անցնելով Կուրից հարավ ու

հասնելով Արարսի ափերը, նրանց թագավորը բռնեց ոչ մի-
այն տեղի, այլև Արարատյան գավառներից ու Սյունիքից
այդտեղ արածելու բերված հոտերն ու նախիրները և տա-
րավ Կուրից հյուսիս: Այդ խաղարների թագավորի (խաբան)
ցանկությամբ Զուանշիրը հաշտություն կնքեց՝ ամուսնանա-
լով նրա դստեր հետ⁵⁶: Հավանաբար խաղարների նպատակ,
էր Աղվանքը գցել իրենց տիրապետության տակ⁵⁷:

Սակայն Զուանշիրի համար խալիֆայությունն ավելի
վտանգավոր թշնամի էր: Կաղանկատվացու արտահայտու-
թյամբ՝ նա վախենում էր, որ հարավի բազմությունը (արա-
բական զորքը) երկիրը ոտքի տակ կառնի ու կտրորի և
«լանձն առնոյր նուաճել ընդ լծով ծառայութեան թագաւորին
հարաւոյ»⁵⁸:

Ըստ Մովսէս Կաղանկատվացու, Զուանշիրը երկու ան-
գամ հարավի թագավորի (Մուավիայի) կանչով գնաց նրա
մոտ: Կ. Տրեվերը⁵⁹, հիշելով այս փաստը, այնուամենայնիվ
զգուշանում է զրանց թվականները որոշելուց: Սակայն
Չ. Դովսեթը Կաղանկատվացու՝ իր անգլերեն թարգմանու-
թյան տողատակի ծանոթագրության մեջ, երկրորդ այցելու-
թյան նկարագրության որոշ տվյալներից ելնելով, որոշում է,
որ դա կատարվել է 667-ին:

Զուանշիրը առաջին անգամ (դա կարող էր լինել 664 և
667 թվականների միջև, գուցե՝ 665-ին) գնաց Դամասկոս
Մուավիային հպատակություն հայտնելու: Վերադարձին ան-
ցավ Հայաստանով և Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը
նրան ընդունեց ու տարավ իր նստավայրը՝ Արուճ⁶⁰:

Ըստ Կաղանկատվացու վկայության, երբ Զուանշիրը
երկրորդ անգամ այցելեց Դամասկոս, այնտեղ էին «Բիւզան-
դեայ» քաղաքից ժամանած երեւելի մարդիկ, որոնք եկել էին
իրենց վրա վերցնելու հազարացիների (արաբների) ծանր
լուծը⁶¹: Չ. Դովսեթը նկատում է, որ զրան է վերաբերում Թեո-
փանեսի⁶² այն վկայությունը, թե Շապուհ Պարսկածին
Դովսեթը գանում է, որ նա հայ է) ապստամբի դեմ պայքա-
րելու համար Կոստանդ Բ կայսրը Անգրեաս կուրիկուլարիո-

սին նվերներով ուղարկել էր Դամասկոս՝ Մուավիայից օգնություն խնդրելու⁶³։ Թեոփանեսը նշում է, որ հաջորդ տարում (668) սպանվեց Կոստանդ Բ կայսրը, ուստի այդ այցելությունը պետք է կատարված լիներ 667-ին։ Ըստ Կաղանկատվացու, Ջուանշիրը կարողացավ Մուավիային համոզել, որ թեթևացվեն Աղվանքի հարկերը⁶⁴։

Այսպիսով, Մուավիան իր խալիֆայության շրջանում (661—680) կարողացավ Հայաստանն ու հարակից երկրները (Վիրք, Աղվանք) իր ազդեցության տակ գցել, սակայն դժուարեց մինչև իր մահը, որից հետո սկսվեց Արաբական խալիֆայության երկրորդ լուրջ ճգնաժամը։

3. ՀԱՅՈՑ ԱՆԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 680—ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Մուավիայի մահից (680) հետո Օմայան պետությունը անմիջապես թուլացավ։ Ինչպես տեսանք, դեռ Մուավիայի իշխանության վերջին տարիներին դրա հիմքերը կային, երբ 678-ին արաբական նավատորմից ջախջախվեց Կոստանդնուպոլսի մոտ, և Մուավիան պարտավորվեց տարեկան հարկ վճարել Բյուզանդական կայսրությանը։

Մուավիայի որդուն՝ Յազիդին (եզիտ, 680—683) մեծեցին հավատարմության երզում տալ Աբդալլահ իբն Ջուբայրը և Ալի խալիֆայի երկրորդ որդի Հուսայնը։ Նույն (680) թվականին, իրեն համարելով գահի օրինավոր ժառանգորդ, Հուսայնը ապստամբեց, սակայն Քարբալայի (Իրաք) մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում սպանվեց⁶⁵։ Խալիֆայության մեջ բարձրացավ շիիների բողոքի ալիքը, քանզի Հուսայնը Մուհամմադի թոռն էր և այդ պայքարին միացան նաև խարիջիները։ Իսկ Աբդալլահ իբն Ջուբայրը իրեն խալիֆա էր հռչակել⁶⁶ և հաստատվել Մադինայում։ Օմայան պետությունը (680) ծանր վիճակում էր, թուլացած ու քայքայված։ Յազիդի մահից հետո էլ շատ նահանգներ հպատակվեցին⁶⁷ իրն Ջուբայրին և, այսպիսով, Խալիֆայությունը լրիվ քայքայվեց։

Հասնելով Արարսի ափերը, նրանց թագավորը բշեց ոչ մի-
այն տեղի, այլև Արարատյան գավառներից ու Սյունիքից
այդտեղ արածելու բերված հոտերն ու նախիրները և տա-
րավ Կուրից հյուսիս: Ապա խաղարների թագավորի (խաբան)
ցանկությամբ Զուանշիրը հաշտության կնքեց՝ ամուսնանա-
լով նրա դստեր հետ⁵⁶: Հավանաբար խաղարների նպատակ-
էր Աղվանքը գցել իրենց տիրապետության տակ⁵⁷:

Սակայն Զուանշիրի համար խալիֆայությունն ավելի
վտանգավոր թշնամի էր: Կաղանկատվացու արտահայտու-
թյամբ՝ նա վախենում էր, որ հարավի բաղմունքները (արա-
բական զորքը) երկիրը ոտքի տակ կառնի ու կտորորի և
«յանձն առնոյր նուաճել ընդ լծով ծառայութեան թագաւորին
հարաւոյ»⁵⁸:

Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, Զուանշիրը երկու ան-
գամ հարավի թագավորի (Մուավիայի) կանչով գնաց նրա
մոտ: Կ. Տրեվերը⁵⁹, հիշելով այս փաստը, այնուամենայնիվ
զգուշանում է դրանց թվականները որոշելուց: Սակայն
Չ. Դովսեթը Կաղանկատվացու՝ իր անգլերեն թարգմանու-
թյան տողատակի ծանոթագրության մեջ, երկրորդ այցելու-
թյան նկարագրության որոշ տվյալներից ելնելով, որոշում է,
որ դա կատարվել է 667-ին:

Զուանշիրը առաջին անգամ (դա կարող էր լինել 664 և
667 թվականների միջև, գուցե՝ 665-ին) գնաց Դամասկոս
Մուավիային հպատակության հայտնելու վերադարձին ան-
ցավ Հայաստանով և Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը
նրան ընդունեց ու տարավ իր նստավայրը՝ Արուճ⁶⁰:

Ըստ Կաղանկատվացու վկայության, այնտեղ էին «Բիւզան-
կերորդ անգամ այցելեց Դամասկոս, այնտեղ էին «Բիւզան-
դեայ» քաղաքից ժամանած երեւի մարդիկ, որոնք եկել էին
իրենց վրա վերցնելու հազարացիների (արաբների) ծանո-
լութը»⁶¹: Չ. Դովսեթը նկատում է, որ դրան է վերաբերում Թեո-
փանեսի⁶² այն վկայությունը, թե Շապուհ Պարսկածին (Չ.
Դովսեթը գտնում է, որ նա հայ է) ապստամբի դեմ պայքա-
րելու համար Կոստանդ Բ կայսրը Անդրեաս կուրթիկուլարիո-

Նման իրադրության մեջ Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը անկախ իշխում էր Հայաստանում և երկիրը երկաբառե խաղաղության շնորհիվ սկսել էր բարգավաճել⁷³:

Սակայն, եթե Հայաստանը այդ ժամանակ ապահով էր ետալիֆայության ու՝ Բյուզանդիայի կողմից, այսուհանդերձ կար երրորդ սպառնալիքը՝ խաղարները, որոնք էլ դարձի կեսին պետություն էին ստեղծել Վոլգայի ստորին ավազանում և Հյուսիսային Կովկասի արևելյան մասում: Նրանք արդեն 662 և 664 թթ. ասպատակել էին Հայաստանի անմիջական հարևան Աղվանքը, իսկ 669-ին, երբ զավաղբարար սպանվեց Աղվանից իշխան Ջուանշիրը և նրան հաջորդեց եղբորորդին՝ Վարազ Տրդատը (669—699), հոների իշխան Ալի Իլիթվերը, իբր թե կամենալով Ջուանշիրի սպանությունից վրեժը լուծել, մեծ զորքով ներխուժեց Աղվանք: Վարազ Տրդատը նրա մոտ ուղարկեց Աղվանից եղիազար կաթողիկոսին՝ համոզելու, որ ինքը մեղսակից չէ հորեղբոր սպանության մեջ և առաջարկելու հպատակություն հոներին: Եղիազարը մի կերպ կարողացավ համոզել Ալի Իլիթվերին, և նա հեռացավ⁷⁴: Այսուհանդերձ հոները հաճախ ասպատակում էին այս կողմերը⁷⁵:

Այս սպառնալիքը ստիպեց Հայաստանին ու Աղվանքին համատեղ գործել՝ չեզոքացնելու վայրագ ցեղերին: Աղվանքի Վարազ Տրդատ իշխանը Մեծ Կողմանց գավառի եպիսկոպոս Տեո Իսրայելին ուղարկեց Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի և Սահակ կաթողիկոս Ջորոփորեցու (677—703) մոտ, որ ներկա լինի Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները Թորգանից Վաղարշապատ փոխադրելու հանդիսություններին, քանի որ Աղվանից եկեղեցին ենթակա էր Հայոց կաթողիկոսին⁷⁶: Հավանաբար այս ալցելությունը սոսկ կրոնական զբոհապատճառներ չունեի, այլ նաև քաղաքական:

Դա երևում է հենց այն բանից, որ հենց Իսրայելը վերադարձավ Հայաստանից, Վարազ Տրդատը նրան անմիջապես ուղարկեց հոնաց իշխան Ալի Իլիթվերի մոտ՝ համոզելու, որ ընդունի քրիստոնեությունը և ալցալիսով չեզոքացնի հոների վտանգը: 682 թ. փետրվարին Իսրայելի պատվիրա-

կույթյունը հասաւ վարաշան՝ հոների մայրաքաղաքը: Իսրայէլը ոչ միայն կարողացաւ Ալի Իլիթիներին համոզել խաղաղության դաշինք կնքելու հոների, Հայաստանի ու Ազվանքի հետ, այլև հոնաց իշխանը համաձայնեց ընդունել քրիստոնէությունը⁷⁷:

Հոնաց իշխանը նամակներով դիմեց Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին ու Սահակ կաթողիկոսին, Ազվանից իշխան վարազ Տրդատին ու Եղիազար կաթողիկոսին՝ խնդրելով, որ Իսրայէլը դառնա հոների եպիսկոպոս⁷⁸: Պատասխան նամակում Հայոց Սահակ կաթողիկոսը և Գրիգոր իշխանը իրենց զոհունակությունը հայտնեցին հոների քրիստոնէությունն ընդունելու առթիւ: Ի վերջո հոների պատգամավորները Իսրայէլի Հոնաստան գնալու հարցը լուծեցին Եղիազարի հետ⁷⁹:

Յակայն այս բոլոր ջանքերն ի դերն եկան, երբ խաղաղները 685 թ. ներխուժեցին Հայաստան, Վերք և Ազվանք: Ղենդի վկայությամբ, նրանք սպանեցին Գրիգոր Մամիկոնյանին, բազում նախարարների և վրաց ու Ազվանից իշխաններ⁸⁰:

Գրիգոր Մամիկոնյանը է դարի Հայոց իշխանապետության կարկառուն դեմքերից է: Շնորհիւ նրա ճկուն դիվանագիտության և անշուշտ ժամանակի նպաստավոր պայմանների, Հայաստանում մոտ քառորդ դար խաղաղ պայմաններ, հազմովեցին, որը նպաստեց երկրում տարբեր բնագավառների զարգացմանը: Նրա օրոք ըստ երևույթին չկային իրար հակառակ քաղաքական խմբավորումներ: Նա վարազ Տրդատի հետ միասին փորձեց դիվանագիտական միջոցներով կանխել հոների ու խաղաղների ավերիչ ներխուժումները, սակայն, ի վերջո, ինքը զոհ գնաց նրանց հարձակմանը:

Գրիգոր Մամիկոնյանի փոխարեն հայ նախարարները 685-ին Հայոց իշխան ընտրեցին Աշոտ Բագրատունուն⁸¹, որը ո՛չ խալիֆայից, ո՛չ էլ կայսրից հաստատվելու կարիք չուներ:

Նույն տարում Գաժասկոսում ու Կոստանդնուպոլսում դահ բարձրացան երկու եռանդուն տիրակալներ՝ Օմայան Արգալ-Մալիբը և Հուստինիանոս Բ-ը, որոնք լի էին երկու պետությունների միջև ընդհատված պատերազմը՝ վերսկսելու վճռականությունը: Սակայն մեկի ձեռքերը կապում էին երկրի ներքին տագնապալի վիճակը, մյուսը լույ 16 տարեկան էր: Թեոփանեսը նրա մասին գրում է. «Թեև Հուստինիանոսը, շուրջ 16 տարեկան պատանի լինելով, անխոհեմարար էր կառավարում երկիրը»⁸²:

Արգալ-Մալիբը 685-ին գեսպանություն ուղարկեց Հուստինիանոս Բ-ի մոտ՝ խաղաղություն հաստատելու համար, և կայսեր ներկայացուցիչը եկավ խալիֆայի մոտ ու նրանց միջև կնքվեց պայմանագիր: Արգալ-Մալիբը կարողացավ համոզել «անխոհեմ պատանուն», որ «լուծարքի ենթարկի Լիրանանի մարզախոտների դորաբանակը», որը, ըստ էության, պատուհաս էր խալիֆայության համար, իսկ հատուկներ Բյուզանդիայի համար՝ խալիֆայությունը ներսից խառնելու⁸³: Թեոփանեսը Հուստինիանոսի այս արարքը բնորոշում է այսպես. «Նա քանդեց մի պղնձե պարիսպ»⁸⁴: Պայմանագրի ստորագրումից հետո կայսրը իր մոտ բերեց 12 հազար մարզախոտների⁸⁵ և տեղավորեց Փոքր Ասիայի տարբեր մասերում:

Այսպիսի զիջման զիմաց Արգալ-Մալիբը պարտավորվում էր վճարել օրական հազար դահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ, իսկ Կիպրոսից, Հայաստանից, Իբերիայից (Վիրք) տրվող հարկերը երկու կողմերը կիսում էին հավասարապես⁸⁶:

Նույն հաշտության պայմանագիրը Միքայել Ասորին այսպես է նկարագրում. «Նրանք իրար հետ համաձայնեցին, որ Կիպրոսը մնա հռոմեացիների և արաբների տիրապետության տակ և հարկը վճարվի երկու կողմերին: Հայաստանը պետք է մնար հռոմեացիին, Վիրքի (Գուրգան), Առանի (Արզոն) և Հյուսիսային Մարաստանի հետ, որը Ատրպատականն է: Կայսրը գուրս բերեց Լիրանանից մարզախոտներին և տարավ

Թեոփանեսի տեղեկությունները որոշ տարակուսանք են առաջացնում: Նախ այդ ժամանակ Հայաստանում «սարակինոսներին» (արաբներին) զորք չէր կարող լինել այն պարզ պատճառով, որ Արաբական խալիֆայությունը, ինչպես տեսանք, քայքայված էր և երկու մասի բաժանված՝ մեկը հնթական Աբդալլահ իբն Ջուբայրին, մյուսը՝ Աբդ ալ-Մալիքին: որոնց միջև պայքար էր գնում: Իսկ ինչ վերաբերում է Լեոնտիոսի Հայաստանը և հարակից երկրները հպատակեցնելուն և հարկատու դարձնելուն, ապա ինչպե՞ս երկու տարի անց, ինչպես կտեսնենք, Հուստինիանոսը անձամբ արշավեց՝ նվաճելու Հայաստանը, Վիրքն ու Աղվանքը: Ըստ երևույթին Թեոփանեսը Հուստինիանոսի կողմից 689 թ. կատարվածը (այդ երկրները հպատակեցնելը) վերագրում է Լեոնտիոսին: Հետաքրքրական է, որ Թեոփանեսը այս տեղեկությունը հաղորդելուց առաջ նշում է (ինչպես արգեն գիտենք), որ Հուստինիանոսը անխոհեմաբար էր կառավարում երկիրը: Հավանաբար նա նկատի ունի տասը տարվա զինազագարի պայմանագիրը, որը չպետք է խախտվեր:

Ինչպես նկատելի է, Աշոտ Բագրատունին չէր գիմազրել բյուզանդական զորքին և ձեռնպահ էր մնացել: Ղեռնգը վրկայում է, որ Հուստինիանոս կայսրը Աշոտ պատրիկի իշխանության ժամանակ մեծ զորք ուղարկեց Հայոց աշխարհը, որը ավերեց երկիրը ու հարուստ ավարով ետ վերագարձավ⁹¹:

Հայ պատմիչների հաղորդումներից պարզվում է, որ Լեոնտիոսի դաժանությունների զրգապատճառը հավանաբար այն էր, որ Հայաստանը 661-ին անցել էր խալիֆայության կողմը, իսկ 685-ի պայմանագրից հետո բոլորովին չէր ճանաչել Բյուզանդիայի թեկուզ ձևական գերիշխանությունը:

Աշոտ Բագրատունին, հակառակ այս ներխուժման, ամեն ջանք թափում էր երկիրը շենացնելու: Ըստ Ղեռնգի, նա ամեն տեսակ բարեգործության կողմնակից էր և զբաղվում էր շինարարությամբ: Դարույնք Ոստանում նա կառուցեց և կեղեցի, որը զարդարեց Արևմուտքից բերած Քրիստոսի մի արժեքավոր սրբապատկերով⁹²:

չորրորդ տարում) մեծ դորքով հարձակվեց Հայաստանի վրա (համոսներ կամ աշնանը). զորքը երեք մասի բաժանելով, քաղվեց Հայաստանի, Վիրքի ու Աղվանքի նվաճմամբ: Նա իր մոտ կանչեց հայ նախարարներին, որոնք, քստ Ասողիկի, ոչ իրենց կամքով, այլ ստիպված եկան: Ներսէս Կամսարակները Աշոտ Բագրատունու փոխարեն նշանակվեց Հայոց իշխան: Նա հայ նախարարներից ոմանց, շատերի որդիներին, ինչպես նաև Հայոց Սահակ կաթողիկոսին հինգ եպիսկոպոսներով պետք է տաներ Կոստանդնուպոլիս: Իսկ նախարարների մի մասին էլ հաստատեց իրենց իշխանության մեջ: Ինչպես երևում է Ասողիկի նկարագրությունից, Հայաստանում Հուստինիանոսի ներխուժումը մեծ դժգոհություններ էր առաջացրել:

Հուստինիանոս Բ-ը Աղվանից Վարազ Տրդատ իշխանին հաստատեց իր պաշտոնում և վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Նա Հայաստանում թողեց «ԼՍժ զօր օգնական իշխանացրն»⁹⁴: Այդ 30 հազարանոց զորքը համարվում էր օգնական ուժ (կայազոր)՝ հավանաբար արաբական հարձակումներից պաշտպանվելու, կամ հետագայում նրանց դեմ հարձակվելու նպատակով:

Թեոփանեսը անորոշ ձևով հիշում է, որ արարչագործության 6179 (688) թվականին «կայսրը զալով Հայաստան, այնտեղ բնգունեց Լիրանանի մարդախոներին»⁹⁵:

Թեև Հայաստանում կար Բյուզանդական կայազոր, երկիրը հիմնականում կառավարում էր Հայոց իշխան Ներսէս Կամսարականը, որը իշխեց չորս խաղաղ տարի: Նա բավականին ինքնուրույն էր, քանի դեռ Բյուզանդիայի և Խալիֆայության հարաբերություններն անորոշ վիճակում էին և, ի վերջո, Հայաստանը մնում էր Բյուզանդիային դաշնակից, ինչպես է դարձում:

Սակայն շուտով քաղաքական իրադրությունն արմատապես փոխվեց, երբ Աբդ ալ-Մալիք խալիֆային հաջողվեց աստիճանաբար ոչնչացնել իր հակառակորդներին:

խալիֆան նախ ձգտեց հպատակեցնել խոովահույզ Իրա-
քը, որի կառավարիչն էր Արաբիայում իրեն խալիֆա հաշ-
տարարած Արգալլահ իրն Զուբայրի եղբայրը՝ Մուսաբը։ Իրա-
քում Բասրան գտնվում էր խարիջիների ձեռքում, իսկ Քու-
ֆան՝ շիրինների, և այնտեղ հաստատվել էր Մուխտարը⁹⁶։ Արդ
ալ-Մալիքը 686 թ. զորք ուղարկեց Մուխտարի դեմ, որը սա-
կայն, պարտվեց։ Շուտով Քուֆայի վրա հարձակվեց Մուսա-
բի զորքը հայտնի զորավար Մուհալլաբի գլխավորությամբ.
ճակատամարտում Մուխտարը պարտվեց ու սպանվեց
687-ին⁹⁷։

Այդ ժամանակ խարիջիների ձեռքում էին Պարսկաստա-
նի արևմտյան և Իրաքի որոշ մասերը, սակայն Մուհալլաբը
688-ին կարողացավ ցրել նրանց ուժերը։

689 թվականին Սիրիայում իրեն խալիֆա հայտարարեց
Աբդ ալ-Մալիքի զարմիկը, որը սակայն բռնվեց և սպանվեց
Աբդ ալ-Մալիքի ձեռքով։

Աբդ ալ-Մալիքը զորք ուղարկեց Մուսաբի դեմ և Տիգ-
րիսի ափին, Դալր ալ-Ջասլիկ կոչված վայրում, տեղի ունե-
ցավ ճակատամարտ։ Բանն այն է, որ Մուհալլաբը Արևմու-
տյան Պարսկաստանում զբաղված էր խարիջիների դեմ պայ-
քարով և Մուսաբի զորքը 691-ին սլարտվեց, իսկ նա սպան-
վեց։ Լսելով նրա մահվան մասին, Մուհալլաբը՝ հպատակու-
թյուն հայտնեց Աբդ ալ-Մալիքին⁹⁸։

Իրաքը (Բասրա և Քուֆա) մի կերպ հնազանդեցնելուց
հետո, Աբդ ալ-Մալիքը 692-ին, հավատարիմ զորավար Հաջ-
ջաջի գլխավորությամբ, զորք ուղարկեց Արգալլահ իրն Զու-
բայրի դեմ։ Մեքքան, որտեղ ամրացել էր իրն Զուբայրը, վեց
ամիս քարանկոտ մեքենաներով ուժեղացվելուց հետո պարտ-
վեց, իսկ Զուբայրը սպանվեց⁹⁹։ Մեքքան արյան մեջ խեղդե-
լուց հետո Հաջջաջը նույնն արեց նաև Քուֆայում¹⁰⁰։

Այսպիսով, գլխավոր թշնամին ջախջախված էր (թեև այլ
վայրերում ևս կային խռովության օջախներ), և Աբդ ալ-Մա-
լիքը կարող էր զբաղվել արտաքին թշնամի Բյուզանդիայով։

Սակաւն բանն ալն է, որ առիթը ստեղծեց հենց Հուստինիանոսը՝ խախտելով հաշտութեան պայմանագիրը:

Թեոփանէսը աշտպես է նկարագրում վճռական ճակատամարտը (692) Բլուզանդիայի և Խալիֆայութեան միջև. «Այս տարի Հուստինիանոսը իր գաղթեցրած սկիւմները մեջ բնորոշելուն կատարեց, 30 հազար հոգու զինվորացրեց, զինեց, անվանեց «արտակարգ զորք» և հրամանատար նշանակեց Նեփուլոս անունով մեկին: Նրանց վրա հուշս զնկելով, նա արարներին գրեց, թէ շեղչալ է հայտարարում հաշտութեան պայմանագիրը: Այդ «արտակարգ զորքն» առնելով, ինչպես և ողջ հեծելազորը, կայսրը շարժվեց դեպի ծովափնյա Սեբաստուպոլիս: Արարները ձեացնում էին, թե զեմ են խաղաղութեան վերացմանը, որ իրենց այդ բանին կայսրն է մղում, նրա հեղհեղուկութեանը և զինվելով, իրենք ևս եկան Սեբաստուպոլիս: Վկայակոչելով երկուսի միջև երդումներով հաստատված պայմանագիրը, նրանք կոչ էին անում կայսեր՝ շխախտել ալն, քանզի Աստված կդատի և կպատուհասի մեղավորներին: Այն պատճառով, որ կայսրը այդ խոսքերին ականջ անգամ չկախեց, ընդհակառակը, փութաց մարտի, արարները հաշտութեան պայմանագրի բնագիւրթ (գլանափաթեթը) բացելով, զրոշակի փոխարեն երկար ձողի ծայրին կապեցին և Մոհամմեդ զորավարի գլխավորութեամբ հռոմայեցիների վրա հարձակվեցին ու մարտ տվեցին: Սկզբում արարները պարտութուն էին կրում: Մոհամմեդը, հռոմայեցիներին դաշնակից սկիւմների զորավարի հետ գաղտնի բանակցեց, նրան ոսկեդրամով լի մի կապարճ ուղարկեց, բազում խոստումներ տալով խաբեց, համոզեց 20 հազար սրկւմներով իր կողմն անցնել և դա ահա կանխորոշեց հռոմայեցիներին փախուստը»¹⁰¹:

Թարարին վկայում է, որ հիշքի 73 (23 մայիս 692—12 մայիս 693) թվականին Մուհամմադ իրն Մարուանը ամառային արշավանք կատարեց և փախուստի մատնեց հոռոմներին: Ասվում է նաև, որ այդ տարում Օսման իրն ալ-Վալիդը Հայաստանի կողմերում ճակատամարտում բախվեց՝

ունենալով չորս հազար, իսկ հոռոմները՝ վաթսուն հազար զորք։ Նա փախուստի մատնեց նրանց և մեծ կոտորած տրվեց¹⁰²։

Թեոփանեսի մոտ «ծովափնյա» Սերաստուպոլիսը սոսի թյուրիմացություն է (գուցե գրչական սխալ), իսկ Թաբարին այն համարում է «Հայաստանի կողմերում», որը գտնվում է Փոքր Հայքի հյուսիսում (եռհուստինիանոսյան նրկրորդ Հայքում)¹⁰³։ Անշուշտ արաբաց զորքի չորս հազար լինելը չափազանցություն է, քանի որ, ինչպես վկայում է Թեոփանեսը, 30 հազար էր միայն սկլավների «արտակարգ զորքը», որի կողքին պատմիչը հիշում է. «ինչպես և ողջ հեծելազորը»։ Ինչ վերաբերում է Թաբարիի մոտ հրամանատարների և անունների շփոթությանը, այս իրն իսպաթը վկայում է, որ Մուհամմադ իրն Մարուանը Սերաստիայում հաղթեց հոռոմներին¹⁰⁴։

Այս հաղթանակից հետո Աբդ ալ-Մալիքը իր հայացքն ուղղեց դեպի Հայաստան, որտեղ 693-ին վախճանված Ներսես Կամսարականին հաջորդող Սմբատ Բագրատունին այսօր արարների կողմը։ Հավանաբար, 692-ի վճռական պարտությունից հետո բյուզանդական կայսզորը հեռացել էր Հայաստանից և անարյուն։

Թեոփանեսը արարչագործության 6185 (693) թվականին հիշում է. «Այդ տարի Հայաստանի պատրիկ Սմբատը, իմանալով հոռոմացիների պարտության մասին, Հայաստանը արարներին հանձնեց»¹⁰⁵։

Միաժամանակ Աբդ ալ-Մալիքը (հավանաբար՝ 693-ի գարնանը) իր եղբորը՝ Մուհամմադ իրն Մարուանին, նշագրեց Հայաստանի և Զադիրայի կառավարիչ¹⁰⁶։

Սերաստուպոլսի հաղթանակից հետո, Աբդ ալ-Մալիքը, մինչև իր իշխանության վերջը, ամենամյա արշավանքներ կատարեց դեպի Փոքր Ասիա։

Իրն իսպաթը հիշրի 74 (13 մայիս 693—1 մայիս 694) թվականին հիշում է Մուհամմադ իրն Մարուանի ընդհարու-

մը հոռոմների հետ, Զարի մոտ: Հիշում է նաև, որ նա արշավեց Ռումի դեմ՝ հասնելով Անդարալիյա (Անդարին)¹⁰⁷:

Հաջորդ, հիշքի 75 (2 մայիս 694—20 ապրիլ 695) տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը ամառային արշավանք կատարեց, իսկ հոռոմները Զումադա Ա (28 օգոստոս—26 սեպտեմբեր) ամսին դուրս եկան Ամասկ (Մարաշի մոտ) Աբան իբն ալ-Վալիդ իբն Ուկբա իբն Աբու Մուայթն ու Դինար իբն Դինարը բախվեցին և հաղթեցին նրանց¹⁰⁸: Գուցե այս տարվա մասին է Թեոփանեսի (արարչ. 6186—694) այն տեղեկությունը, թե Մուհամմադը իր հետ վերցնելով զաղթական սկզբնիկներին՝ որպես Ռոմանիային քաջատեղյակ մարդկանց, արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազում մարդկանց գերեզարեց¹⁰⁹:

Ապա հիշքի 76 (21 ապրիլ 695—9 ապրիլ 696) տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը հոռոմների երկիրը արշավեց Մալաթիայի կողմից¹¹⁰: Ըստ Թեոփանեսի (արարչ. 6187—695) թվականին Մուհամմադը արշավեց Չորրորդ Հայք և բազում գերիներով վերադարձավ¹¹¹: Ուրեմն, Չորրորդ Հայքում դեռ բյուզանդական կայսրը կար: Յակուբին վկայում է, որ հիշքի 76-ին Յահիա իբն ալ-Հաքամը ամառային արշավանք կատարեց Մարջ ալ-Շահմ, որը գտնվում էր Մալաթիայի և Մամեստիայի միջև¹¹²: Այդ տարում (695) Հուստինիանոս Բ-ը գահընկեց արվեց և աքսորվեց: Կայսր դարձավ Լեոնտիոսը¹¹³:

Հաջորդ, հիշքի 77 (10 ապրիլ 696—29 մարտ 697) տարում Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեց հոռոմների երկիրը, հասնելով Մալաթիայի ու Մամեստիայի մեջտեղը: Իսկ ծովով արշավեց Հասսան իբն Նումանը¹¹⁴:

Իսկ հիշքի 78 (30 մարտ 697—19 մարտ 698) թվականին Մուհրիզ իբն Աբու Մուհրիզը արշավեց հոռոմների երկիրը և գրավեց Ադիալան, սակայն վերադարձին տեղատարափ անձրևի տակ ընկան Հադասի լեռնանցքի կողմերում և շատերը զոհվեցին¹¹⁵: Ըստ Թեոփանեսի (արարչ. 6189—697

տարում) ապստամբեց Լազիկայի Սերգիոս պատրիկը և երկիրը արաբներին հպատակեցրեց¹¹⁶։

Արաբները երկու արշավանք կատարեցին հիշքի 79 (20 մարտ 698—8 մարտ 699) թվականին։ Այդ տարում Իրնալ-Հաքամը (Աբդ ալ-Մալիքի հորեղբայրը) արշավեց հոռոմների երկիրը և գրաստ բերեց Մարջ ալ-Շահմից։ Նույն տարում Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մալիքը արշավեց Մալաթիայի կողմից և ավարով ու գերիներով վերադարձավ¹¹⁷։ Այսպիսով, վեց տարվա (692—698) հալիֆայության հարձակումները Փոքր Ասիայի վրա, հող էին նախապատրաստում Հայաստանի նվաճման համար։ Այդ տարիներին Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին ինքնուրույն իշխում էր Հայաստանում՝ ձևականորեն կախման մեջ գտնվելով հալիֆայությունից։

Սակայն Լեոնտիոս կայսեր հեռացումով և ծովակալ Ապսիմարոսի 698 թ. կայսերական զահին տիրելով (Տիբերիոս անվան տակ)¹¹⁸ դրությունը փոխվեց։ Բյուզանդիան, վեց տարի Սերաստուպոլսի խայտառակ պարսությունից տապալկությունից տակ մնալուց հետո, փորձեց հակահարված տալ արաբներին։ Թաբարին վկայում է, որ հիշքի 79-ին (698) հոռոմները հարձակվեցին Անտիոքի (զորքի) վրա¹¹⁹ և, ըստ Իբն ալ-Ասիրի, հաղթեցին¹²⁰։

Նույն 698-ին բյուզանդացիք մի ուրիշ արշավանք կատարեցին դեպի Հայաստան, ուր, ինչպես երևում է, չկար բաբական կայազոր։ Ղևոնդը վկայում է, որ հունաց արքան զորք ուղարկեց բռնելու Սմբատին, որը քինախնդիր էր եղել հունաց զորքից իր հոր՝ Վարազատիրոցի մահվան համար, որին սպանել էին հոռոմները։ Ծակատամարտ տեղի ունեցավ Պայիկ կոչված ճահճոտ դաշտում և Հայոց զորքը բաղում հարվածներ կրեց, քանզի փոքրաթիվ էր։ Սակայն հունաց զորքից էլ շատերը ընկան և բյուզանդացիք վերադարձան իրենց երկիրը այն բանից հետո միայն, երբ Սմբատն արդեն նահանջել էր¹²¹։

Որպես պատասխան այս երկու հարձակումների, Աբդ ալ-Մալիքն իր որդի Վալիդին հիշքի 80 (9 մարտ 699—25

փետրվար 700) թվականին, այսինքն 699-ին, արշավանքի ուղարկեց Բյուզանդիայի զեմ¹²², բայց չի ապավ, թե ինչ ուղղութիւնով (համաձայն Գորբ Ասիայի արեւելյան կողմերը)։ Մի ուրիշ արաբական զորք նույն տարում Մուհամմադ իբն Մարուանի ղեկավարութիւնով մտավ Հայաստան։ Արաբները ներխուժեցին Ջերմաձոր գավառը և բերդերում ամրացաներին խաթուութիւնով ու խոստումներով համոզում էին իշնել, սակայն, երբ իշնում էին, կոտորում էին աղամարդկանց, իսկ կանանց ու մանուկներին զերեւարում¹²³։ Նրանք շարժվեցին դեպի հյուսիս և պաշարեցին Սեանի ամրոցը, որը երկու տարի զիմադրեց¹²⁴։ Այսպիսով Հայաստանի որոշ վայրերում մնացին արաբական կաշաղորներ։

Արաբները 699-ին շկարողացան Հայաստանը նվաճել, քանզի հաջորդ՝ 700 թվականին, զրութիւնը բարգացավ, երբ, Թեոփանեսի վկայութիւնով (արաբ. 6192—700 թվականին), հռոմայեցիներն արշավեցին Ասորիքի վրա, հասան մինչև Սամոսատ, ասպատակեցին մերձակա շրջանները, շատերին կոտորեցին (մատուցեցին 200 հազար արաբ), ապա մեծ ավարով և բազում արաբ զերիներով վերադարձան, արաբների մեջ սարսափ տարածելով¹²⁵։

Այսպիսի իրադրութիւն մեջ էլ արաբները մնացին Հայաստանի որոշ մասերում։ Արմինիա մականորութիւնով հիշրի 81 (700) թվականին¹²⁶ զրամի առկայութիւնը, որը, համաձայն Դմիտրի է թողարկվել, ցույց է տալիս, որ զեմ 699-ից այստեղ եղել է արաբական կաշաղոր։ Թաբարին վկայում է, որ հիշրի 81 (26 փետրվար 700—14 փետրվար 701) թվականին Արդ ալ-Մալիքը իր որդի Ուբայդալլահին արշավանքի ուղարկեց և նա գրավեց Կարնո քաղաքը (Կալիկալա)¹²⁷ բյուզանդացիներից։

Արաբները Հայաստանը վերջնականապես նվաճեցին միայն 701 թվականին։

Ղեկնող վերահիշյալ տվյալները հիշելուց հետո, ավելացնում է՝ «Երկու տարի հետո»¹²⁸, այսինքն 701-ին, Մուհամմադ իբն Մարուանը, որին նա «արիւնարբու և զիւհար»

րի մոտ շկա ոչ մի տեղեկություն, թե ո՞վ էր Դվինի ապստամբության ղեկավարը կամ արգյո՞ք Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց:

Հայտնի չէ, թե ինչպես 701 թ. Հայաստանում հայանքվեց բյուզանդական զորքը: Գուցե այս դեպքում նկատի ունենանք Թեոփանեսի այն տեղեկությունը, թե հայերը, երբ ապստամբեցին (703-ին), անմիջապես դիմեցին Ապսիմարոս կայսրին և հռոմայեցիներին բերեցին իրենց երկիրը: 703 թվականին, ինչպես կոեսեններ, Հայաստանում բյուզանդական զորք չկար և, հավանաբար, 701-ին է, որ ապստամբելով հայերը դիմեցին կայսրին և ստացան այն զորքը, որի օգնությամբ և պաշարեցին Դվինը, ապա գրավելով, կոտորեցին արաբական 62 հազարանոց կայազորը:

Ղևոնդը վկայում է, որ Մուհամմադը, այս բոլոր շարիքները գործելուց հետո, մեծ ավարով վերադարձավ Ասորիք, իսկ Հայաստանի բնակիչները «մնացին իբրև կրակից ծխացող, խանձող և խողերի ոտքերի տակ փխրված ցորենի խուրձ»¹³⁵: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Մուհամմադն իր հետ շղթայակապ վիճակում Դամասկոս տարավ Հայոց Սահակ կաթողիկոսին և իշխան Սմբատ Բագրատունուն¹³⁶:

Բալագուրին Մուհամմադ իրն Մարուանի արշավանքը համարում է որպես պատասխան 680-ին Հայաստանի անկախացմանը հալիֆայությունից: Նա գրում է: «Երբ իրն ալ-Ջուբայրի խռովությունը (ապստամբություն) սկսվեց, Հայաստանն ապստամբեց և նրա ազատներն (ահրաբ) ու նրանց հետևորդները բմբոստացան, սակայն, երբ Մուհամմադ իրն Մարուանը իր հզորը՝ Աբդ ալ-Մալիքի կողմից Հայաստանի (Արմինիա) կառավարիչ նշանակվեց, կովեց նրանց ղեմ, հաղթեց և կոտորեց ու գերեզմարեց, իսկ երկիրը նվաճեց»¹³⁷:

Ինչ վերաբերում է Աղվանքին, ապա, մոտավորապես 699-ին, իշխան Վարադ Տրդատին Բյուզանդիայի Ապսիմարոս կայսրը իր մոտ էր կանչել և երկու որդիների հետ ձերբակալելով, բանտարկել էր Կոստանդնուպոլսում, հավանա-

բար հալիֆայությանը հպատակվելու ձգտումներ ցուցաբերելու պատճառով: Աղվանից իշխան էր դարձել Շերոյեն (699—705):

Հինգ տարի անց, 704-ին, Վարազ Տրդատը վերադարձավ: Նա Աղվանքը հանձնեց արաբներին և պարտավորվեց հարկ վճարել¹³⁸: Իսկ Շերոյեն՝ Միհրանյան (Միհրական) տոհմի վերջին իշխանը, 705-ին արաբների կողմից տարվեց Ասորիք¹³⁹, որից հետո Աղվանից իշխանի պաշտոնը վերացվեց:

Սակայն անհասկանալի է, թե ինչպես Վարազ Տրդատը Աղվանքը հանձնեց արաբներին, երբ կար Աղվանից Շերոյե իշխանը: Գուցե երկուսի միջև համաձայնություն կար: Բացի այդ հայտնի է, որ Աղվանքը նվաճվեց 701-ին Մուհամմադ իբն Մարուանի կողմից: Հավանաբար 704-ին կրկին նվաճվեց: Կ. Տրեվերը գտնում է, որ արաբները 705-ին նվաճեցին Աղվանքը և Շերոյեին տարան Ասորիք¹⁴⁰:

Այսպիսով, 591-ից հետո Պարսից Հայաստանն ունեցավ միայն հայ մարզպաններ, ապա 628-ից՝ ստացավ լայն ինքնավարություն, իսկ Հունաց Հայաստանը սկսեց կառավարվել հայ իշխաններով և, ի վերջո, 639 թ. Հայաստանի երկու մասերը միավորվեցին և Հայոց իշխանապետությունը վայելում էր քաղաքական ինքնուրույնություն, իսկ 680—688 թթ.՝ լրիվ անկախություն: Այս քաղաքական գոյավիճակը պահպանվեց մինչև 701 թվականը, երբ արաբները վերջնականապես նվաճեցին Հայաստանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՕՅԱՅԱՆ ԽԱՂԵԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՆՐ ՎԻՃԱԿԸ ՆՎԱՃՈՒՄԻՅ ՀԵՏՈ

Հայաստանի և Զաղիրայի փոխարքա Մուհամմադ իրն Մարուանը, նվաճելով Հայաստանը, 701 թվականին նվաճեց նաև Աղվանքը, մերձկասպյան շրջանները և Չողա (Ճոռա) երկիրը: Դեռևս 697-ին Լազիկան ընկել էր արաբական տիրապետության տակ, իսկ դա չէր կարող իրագործվել առանց Վիրքը գրավելու: Հավանաբար 701-ին նվաճվեց նաև Վիրքը, որի վկայությունն է հիջրի 85(705) թվականի արաբատառ դրամի թողարկումը Տաֆլիս (Տփղիս) մականգրությամբ: Ինչ վերաբերում է Դարբանդին, ապա 692—693-ին Մուհամմադ իրն Ուկրա զորավարը գրավել էր այն, իսկ ինչպես տեսանք, 701-ին Մուհամմադ իրն Մարուանը հասավ Չողա երկիրը: Թեև արաբական տիրապետությունը Դարբանդում դեռ կայուն չէր, այսուհանդերձ նվաճված էր համարվում:

Այսպիսով, Արմինիա արաբական վարչական միավորը (նահանգը) վերջնականապես ձևավորվեց 701 թ. նվաճումից հետո: Նրա բաղկացուցիչ մասերն էին՝ Հայաստանը, Վիրքը (Ջուրղան), Աղվանքը (Առան), մերձկասպյան շրջանները (հետագայում՝ Շիրվան) և Դարբանդը (Բար ալ-Աբուար):

Հենց 701-ին Մուհամմադը նշանակեց Արմինիայի առաջին կառավարչին (ոստիկանին), որի անվան մասին արաբ և հայ պատմիչները տարբեր վկայություններ են հաղորդում:

Մեզ հայտնի հնագույն արաբ պատմիչը՝ Խալիֆա իբն Խալ-
 յաթբը¹ (մեռ. 854) նշում է, որ հիջրի 82 (15 փետրվար 701—
 3 փետրվար 702) թվականին Մուհամմադ իբն Մարուանը,
 Հայաստանը նվաճելուց հետո, կառավարիչ նշանակեց Նա-
 բիհ իբն Աբդալլահ ալ-Անազիին: Նրանք (հայերը) դավաճա-
 նեցին ու սպանեցին նրան: Ապա հիջրի 83 (4 փետրվար
 702—23 հունվար 703) թվականին կրկնում է, որ Մուհամ-
 մադ իբն Մարուանը նվաճեց Հայաստանը և կառավարիչ նը-
 շանակեց Աբու Շալխ իբն Աբդալլահ ալ-Ղանադիին և Ամրու
 իբն Սադա ալ-Ղանադիին, սակայն երկուսին էլ դավաճա-
 նեցին (հայերը) և սպանեցին²: Նրանից ավելի ուշ ապրած
 իբն ալ-Ասիրը³ (մեռ. 1233) նույնպես հիջրի 82 թվականին
 հիշում է. «Այդ տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը արշա-
 վեց Հայաստան, հաղթեց և (հայերը) հաշտություն խորդ-
 բեցին և նա հաշտություն կնքեց ու կառավարիչ նշանակեց
 Աբու Շալխ իբն Աբդալլահին, սակայն նրանք (հայերը) դա-
 վաճանեցին ու սպանեցին նրան»⁴: Սակայն ասվում է, որ
 նրան սպանեցին հիջրի 83 (4 փետրվար 702—23 հունվար
 703) թվականին: Իբն Խալլաթի հիշած երեք կառավարիչնե-
 րից միայն մեկին է հիշում իբն ալ-Ասիրը՝ Աբու Շալխ իբն
 Աբդալլահին:

Սակայն Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ
 Մուհամմադից հետո ուղարկվեց Աբդալլա անունով մեկը⁵:
 Մուհամմադից հաստատում է նրա ժամանակակից պատմիչ ալ-
 Այս անունը հաստատում է նրա ժամանակակից պատմիչ ալ-
 Քուֆին⁶ (մեռ. 926), բայց որի Մուհամմադ իբն Մարուանը
 Հայաստան ուղարկեց իր մերձավորներից մեկին՝ Աբդալլահ
 (Ուրալդալահ) իբն Աբու Շալխին, որը կովեց հայերի դեմ,
 սակայն պարտվեց:

Այսպիսով, կան երկու տարբեր անուններով անձնավո-
 րություններ: Ենթադրենք, որ դա անունը պարզապես շուո
 տված մի մարդ է (Աբդալլահ իբն Աբու Շալխ և Աբու Շալխ
 իբն Աբդալլահ): Կարելի է ընդունել, որ նրանք իրար են
 հաջորդել, ինչպես ժամանակին ենթադրել է Հ. Նալբանդյա-
 նը⁷, Սակայն կարելի է նաև ընդունել, որ Աբու Շալխ իբն

Աբգալլահը կառավարիչ էր, իսկ Աբգալլահ իրն Աբու Շալ-խը՝ ղորավար, որ ուղարկվել էր Հայաստանը հպատակեց-նելու: Բոլոր ղեպքերում այս ամենը մնում են որպես վար-կածներ:

Բանն այն է, որ Հայաստանի և հարակից երկրների նը-վաճումը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ արգեն բավա-կան ամրապնդվել էր Արարական խալիֆայությանը: Երկու քաղաքական ծանր ճգնաժամներից (Ալիի օրոք՝ 656—661 և Մուավիայի մահից՝ 680—692 թթ.) հետո Աբդ ալ-Մալիքը հիմնադրեց Օմայան պետությունը՝ ղիմելով ամենախիստ մի-ջոցների: Նա արաբացրեց ու մահմեդականացրեց խալիֆա-յությունը: Մինչ այդ օգտագործվող հունարենի ու պահլավե-րենի փոխարեն պետական բոլոր գրասենյակներում արաբե-րենը պարտադիր դարձրեց հարկամատյաններում: 695-ին թողարկեց առաջին արաբատառ գրամները, իսկ մինչ այդ օգտագործվում էին բյուզանդականը (և պահլավատառը)՝ որ-ոշ տարբերանշաններով: Աբդ ալ-Մալիքը վարչական ոլոր-տից հեռացրեց տեղացիներին, փոխարենը նշանակելով մահ-մեդականների (արաբների): Նրա օրոք էլ ավելի ծանրացավ հարկային լուծը ոչ մահմեդական ժողովուրդների հանդեպ, քանզի գլխահարկի (ջիզիա) նկատմամբ խստապահանջ էին:

Պետք է ընդգծել, որ է դարում ոչ միայն Հայաստանում (որը զեռ նվաճված չէր), այլև նվաճված երկրներում պահ-պանվում էր ներքին ինքնավարությունը, որը սակայն վե-րացվեց Աբդ ալ-Մալիքի օրոք:

Միջբայել Ասորին հիշում է, որ վերին Միջագետքում, որի ազգաբնակչությունը հիմնականում ասորիներ էին, մինչ Աբդ ալ-Մալիքը բոլոր վարչական գործերը (պաշտոնները) քաղաքներում և գավառներում (գյուղերում) վարում էին քրիստոնյա պետերը (պաշտոնյաները)⁸: Սակայն Աբդ ալ-Մալիքի օրոք, երբ փոխաբքա նշանակվեց Մուհամմադ իրն Մարուանը, ասորիներին հեռացրեց վարչական պաշտոնե-րից: Նա սպանել տվեց Նդեսիայի կառավարիչ Անդրեասի որդի Անաստասիոսին և նրա «տունը կողոպտեց», այսինքն՝ ունեցվածքը բռնագրավեց⁹:

Կեղծ Դիոնիսիոսը վկայում է, որ հունաց 1003 (691—692) թվականին Աբդ ալ-Մալիքը հրամայեց, որ ամեն ասորի զնա իր ծննդավայրը և այնտեղ գրանցվի¹⁰։ Այսպիսով բնակչության գրանցումը իրականացվեց ասորիների համար՝ իրենց ծննդավայրերում և սկսվեց քրիստոնյա ասորիներին զանազան տեսակի հարկեր հանելու գործը։ Պատճառն այն էր, որ կիրառված հարկերը շատ անարդար էին։ Բացի այդ, ըստ Բալազուրիի, հիշքի 81 (26) թվականին ասորիների հարկերը շատ անարդար էին։ Բալազուրիի հիշքի 700—14 թվականին (701) թվականին ասորիների հարկերը շատ անարդար էին։ Բալազուրիի հիշքի 700—14 թվականին (701) թվականին ասորիների հարկերը շատ անարդար էին։ Բալազուրիի հիշքի 700—14 թվականին (701) թվականին ասորիների հարկերը շատ անարդար էին։

Նման դրուժյան մեջ էր նաև Եգիպտոսը: Է դարում զբա-
տիները նշանակվում էին գավառների կառավարիչներ և
շարժվում օգտագործվում էր վարչական գործերում, սա-
կայն Արդ ալ-Մալիքի օրոք վարչական պաշտոնների նշա-
նակվում էին միայն մահմեդականներ և արաբները դար-
ձան բոլորակապակց միակ լիզոն:

Ինչ վերաբերում է Հյուսիսային Աֆրիկային (Սադիրի), ապա է դարձում այն ևս Հայաստանի նման կովախնձոր էր Խալիֆաշյուբյան ու Բյուզանդիայի միջև և վերջնականապես նվաճված միայն Աբդ ալ-Մալիքի օրոք:

նվաճվեց միայն Արդ ալ-Մալիբի օրոքը։
Պարսկաստանում ևս դրուժյունը ծանրացավ Արդ ալ-
Մալիբի օրոքը։ է գարում պարսիկները դեռևս հույս ունենին
վերականգնելու իրենց պետականությունը։ 661-ին թոխա
բիստանի (Բալխ) ղեհկանները (հողատեր ազնվականներ)
Զինաստանի օգնությամբ Պարսից արքա հայտարարեցին
Հազկերտ Գ-ի որդի Պերոզին։ Սակայն 674-ին արաբները
մղեցին նրան, և Պերոզը ապաստան գտավ Զինաստա-
նում։ Հետագայում (680-ական թվականներին) Պերոզի որ-
դի ներսեհը վերադարձավ թոխարիստան և ապաստամբություն
գրկեց խալիֆայության դեմ, սակայն, երբ 707-ին Բալխը ա-
րաբների կողմից վերջնականապես նվաճվեց, ներսեհը ա-
րաբների օգնությամբ վերջնականապես չվերականգնեց
պատանդությունը։ Պերոզը և ներսեհը շիրակյան Պարս-
պրոունիքում պաշտոնապես ճանաչված էին որպես Պարս-
կաստանի արքաներ։ է գարում Պարսկաստանում լիակատար

անկախ միավորներ էին Գիլան-Դալամբ, Թարարխտանը և Վրկանը (Ջուրջան)։

Արդ ալ-Մալիքի և նրա հաջորդների օրոք արաբ կառավարիչները առավել անհանդուրժող էին զրադաշտական պարսիկների նկատմամբ և վերջիններս սկսեցին գաղթել Հնդկաստանի Գուջարաթ նահանգը։ Արևելքի փոխարքա Հաջաջը թշնամություն ուներ մահմեդական պարսիկների նկատմամբ, քանի որ, ինչպես կտեսնենք, նրանք մեծ եռանդով մասնակցեցին Արդ ալ-Ռահման իրն ալ-Աշաասի ապրտամբությանը։ Պարսիկ մաուլաները (գերված, բայց մահմեդականությունն ընդունելով՝ ազատագրվածներ) համակրանք ունեին շիրիների նկատմամբ, որոնք պաշարում էին Օմայանների դեմ, մանավանդ որ, ինչպես կարծվում է, Ալիի որդի Հուսայնը ամուսնացել էր Սասանյան տոհմից մի իշխանուհու հետ։

Պարսկաստանում մինչև է դարի վերջը պահլավերն էր դեռ զրասնյակային լեզուն էր, սակայն Արդ ալ-Մալիքի հրամանով սկսեցին օգտագործել արաբերենը։

Հայաստանում, հենց նվաճումից հետո, կիրառվեցին խառություններ. առաջինը հարկային լուծն էր՝ ծանր գլխահարկը։ Այս ոլորտում բռնություններն այն աստիճանի հասան, որ Մուհամմադ իրն Մարուանը արգելեց ձկնորսությունը վանա լճում, մինչդեռ նախապես դա թույլատրվում էր։ Այդ մասին վկայում է Թ դարի աշխարհագիր Իբն ալ-Զակիրը. «Ինչ վերաբերում է տարեխի (թոփխ) լճին, ապա միշտ էլ նրանում թույլատրված է եղել (ձկնորսությունը), մինչև որ Մուհամմադ իրն Մարուան իբն ալ-Հաթամը, դառնալով Զազիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ, արգելեց ձկնորսությունը»¹²։ Նույնը կրկնում է Իբն ալ-Ասիրը, ավելացնելով, որ Մուհամմադը հատուկ պաշտոնյա նշանակեց, որը վերցնում էր ձուկը (տառեխը) և վաճառում¹³։ Ապա արտահայտում է իր վերաբերմունքը այդ մասին. «Քանզի ով ոչ վատ օրենք սահմանի, ինքն է պատասխանատու զրա համար, ինչպես նաև այն մարդկանց համար, որոնք շարու-

յու վարքում այսպես է բնորոշված. «և առաջնորդ զօրուն որ ի Հայս Արգլայ անուն, դառն և շարարարոյ»¹⁸: Ինչպես տեսանք, նա ամեն տեսակ խստություններ և հալածանքներ կիրառեց և ծրագրում էր բնաջնջել նախարարական տներն ու այրուծին, իսկ Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին և Սահակ կաթողիկոսը գերի էին տարվել Դամասկոս: Այս ամենը, բնականաբար, մեծ զայրույթ առաջացրեց Հայաստանի նախարարների, եկեղեցականների և շինականների մոտ:

Թեև 702-ին, ըստ Թեոփանեսի¹⁹ և Յակոբի²⁰, Արգ ալ-Մալիբի որդի Աբդալլահը նվաճեց Մամեստիան, բերդ կառուցեց և կայսրը նշանակեց, իսկ նույն տարում Չորրորդ Հայքի իշխան Վահան Հեպտաղեմոնը (Յոթղեյան) հպատակվեց Խալիֆայությանը, այսուհանդերձ 702-ին ծանր դրության մեջ հայտնվեց այդ պետությունը:

700 թվականին Արևելքի փոխարքա Հաջջաջը որոշեց, որ մահմեդականությունն ընդունած օտարները չպետք է ազատվեն զլխահարկից, որի հետևանքով մեծ զժգոհություն առաջացավ և մուսուլմանների (աղատագրված նորահավատ ըստրուկների) մի հոծ բազմություն միացավ այդ ժամանակ ապստամբած Արգ ալ-Ռահման իրն ալ-Աշաասին, որը դահի նկատմամբ հավակնություններ ուներ: Վերջինս 701 թ. փետրվարին հաղթեց Օմայան զորքին, սակայն մարտին Բասրայի մոտ պարտվեց: Համենայնդեպս ապստամբը դեռ շատ կողմնակիցներ ուներ, և Արգ ալ-Մալիբը փորձեց նրան սիրաշահել՝ պաշտոններ խոստանալով, սակայն զորքի ճնշման տակ նա շահաձայնվեց: 702-ին Դայր ալ-Ջամաջիմի ճակատամարտում Արգ ալ-Ռահմանը կրկին հաղթվեց Մուհամմադ իրն Մարուանից: Նա մի քանի հազարանոց զորքով հեռացավ Հերատի կողմերը և միայն 704-ին վերջնականապես պարտվեց Յազիդ իրն Մուհալլաբից ու սպանվեց:

Այսպիսով Հայաստանում մոտավորապես 702 թ. վերջին շիկացած մթնոլորտ ստեղծվեց: Հավանաբար այդ տարում, երբ Խալիֆայությունը գահի հավակնորդ Արգ ալ-

Ռահմանի ապստամբության հետևանքով խառը իրադրու-
թյան մեջ էր, Դամասկոսից մի կերպ վերադարձան Սմբատ
թյան Բագրատունին և Սահակ կաթողիկոսը: Հավանաբար տար-
վա վերջին սպանվեց Արմինիայի ոստիկանը (կառավարիչը):

Զարմանալի է, որ ոչ մի հայ պատմիչ չի հիշում ոստի-
կանի սպանությունը, մինչդեռ երկու արաբ պատմիչներ
(Խալիֆա իրն Խալլաթ²¹ և Իբն ալ-Ասիր²²) պարզ վկայում
են այդ փաստը, իսկ մեկը ակնարկում է (Քուֆի)²³: Թեթևա-
կի ակնարկում է նաև Թեոփանեսը՝ գրելով. «Հայոց նախա-
նորները սարակինոսների դեմ ապստամբեցին և Հայաստա-
նում եղած սարակինոսներին կոտորեցին»²⁴: Ըստ Խալիֆա
նում եղած սարակինոսներին երեք կառավարիչների²⁵:
իրն Խալլաթի, հայերը սպանեցին երեք կառավարիչների²⁶:
Պալլահին²⁶: Քուֆին այսպես է ակնարկում այդ փաստը.
«Երբ Արդալահ իրն Աբու Շայխը իր զորքով եկավ Հայաս-
տան, նրա ժողովուրդը համախմբվեց մեծ բազմությամբ
(զորքով) և կոտորեց բոլորին այնպես, որ ոչ-որ չփրկվեց»²⁷:
Սա, հավանաբար, հետագայում կատարված վարդապետա-
կան պարտությանն է վերաբերում և ստացվում է, որ ոստի-
կանը այդ ճակատամարտում սպանվեց:

Հետաքրքրական է, որ թեև Իբն Խալլաթը և Իբն ալ-Ա-
սիրը նշում են, թե կառավարիչը սպանվեց հիշրի 82-ին (15
փետրվար 701—3 փետրվար 702), այսուհանդերձ երկուսն
էլ ափելացնում են, թե՛ ասում են նաև, որ 83-ին (4 փե-
րվար 702—23 հունվար 703) է սպանվել կառավարի-
չը²⁸: Երկրորդ տարբերակը հավանական է, քանի որ միայն
702-ի վերջին ամիսներին նա կարող էր սպանվել, որից հե-

տո անմիջապես սկսվեց ապստամբությունը:
Թեև սպանվել էր հայ նախարարների թշնամի կառա-
վարիչը, այսուհանդերձ նկատի ունենալով, որ դա Արդ ալ-
Մալիքի քաղաքականությունն էր, նախարարները Հայոց իշ-
խան Սմբատ Բագրատունու առաջարկով գաղտնի նախարա-

բաց ժողով գումարեցին: Սմբատը թեև նախկինում անցել էր Խալիֆայության կողմը և պատերազմել Բյուզանդիայի դեմ, սակայն արդեն բմբռնել էր Աբդ ալ-Մալիքի քաղաքականության նենգությունը: Նա իր մոտ (հավանաբար՝ Գաբուլնք) հրավիրեց Աշոտ իշխանի որդի Սմբատին, Թեոդորոս Ռշտունու որդի Վարդին, իր եղբայր Աշոտին և այլ նախարարների՝ խորհրդակցելու, թե ի՞նչ կարելի էր անել: Նրանք եկան այն եղրակացության, որ պետք է հեռանան հայկական Տալք նահանգը, որը մասամբ մեկուսացված էր (գտնվելով Բյուզանդիայի ազդեցության տակ) և այնտեղի՞! հետագայում կրկին կարող էին մտնել Հայաստանի ներքին նահանգները²⁹:

Թեև նախարարաց ժողովը որոշեց չապստամբել և հեռանալ, բայց Վասպուրականի նախարարներից ոմանք բաժանվելով, գնացին Առեստակոզմ կոչված վայրը, որտեղ մի սուրբ միայնակյաց էր ապրում և հարցրեցին նրա կարծիքը՝ նա խորհուրդ տվեց զգուշ մնալ, և նախարարները որոշեցին հեռանալ: Եթե նախարարները հաստատ որոշել էին հեռանալ, ապա ի՞նչ կարիք կար դիմելու միայնակյացին: Գուցե նպատակ ունեին նրա միջոցով եկեղեցու և անուղղակիորեն նաև Սահակ կաթողիկոսի կարծիքն իմանալ: Սահակ կաթողիկոսը, ըստ երևույթին, դեմ էր ապստամբության գաղափարին, քանի որ հետագայում, ապստամբությունից հետո, հայ նախարարները հենց նրան ուղարկեցին համոզելու Հայաստան արշավող արաբ զորքի հրամանատարին, որ հրաժարվի արյունահեղությունից³⁰:

Ի վերջո հայ նախարարները իրենց գնդերով շրջանցելով Մասիս սարը, հասան Ակոռի մեծ ավանը: Սակայն նախաձեռնի հինգ հազարից (այլ ձեռագրում՝ ութ հազարից) ավելի արաբական կալազորն անմիջապես հետապնդեց նրանց: Նախարարների զորքը, կանգ առնելով Արաքսի ձախ ափին գտնվող Վարդանակերտ ավանում, պատգամ հղեց արաբական զորքին, թե՛ մենք ապստամբության հետամուտ չենք և կամենում ենք լուր հեռանալ, ձեզ թողնելով մեր բնակա-

վայրերը, աշգրիները, անտառներն ու անդամատանները: Սակայն թշնամին չուզեց բանակցել, քանզի ութ հազարի (ըստ վարդանի՝ 50 հազար) զինաց կանգնած էր հայոց երկու հազարից էլ պակաս զորամասը³¹:

Հայ գորականները ավանի փողոցներում պահապաններ կարգեցին, իսկ արարները նրանց դիմաց էին՝ սպասելով աշգրացին: Սակայն ձմեռային սառնամանիքին անսովոր անապատի որդիները մինչև առավոտ սառել էին, և հայոց զորքը գրոհելով ջախջախեց նրանց: Սրից մազապուրծ ազատված արարներն բնկան Արաքս (Երասխ) գետը, սակայն սառույցը ջառագիտ և նրանք խեղդվեցին:

Սառուցքը ջարդվեց ե նրանք խեղդվեցին:
Միայն 300 արարներ, հազիվ փրկվելով, ապաստանե-
ցին Շուշան տիկնոջ (հավանաբար՝ կամսարական) մոտ, ո-
րը խղճալով այդ խլչակներին, պատսպարեց նրանց: Սրանց
իր խղճալով այդ խլչակներին, պատսպարեց նրանց: Սրանց
իր զորքով հետապնդեց Աշոտի որդի Սմբատը, կամենալով
սրի անցկացնել, սակայն բնդառաջելով տիկին Շուշանի
խնդրանքին, խնայեց նրանց: Ըստ Ղևոնդի, վեհանձն հայու-
թյանը նրանց վերքերը կապելով ու հանդերձներ տալով, իր
հին նրանց վերքերը կապելով ու հանդերձներ տալով, իր

Վարդանակերտի ճակատամարտի ժամանակը ճիշտ է որոշում Մ. Օրմանյանը, այն դնելով 703-ի հունվարին³³։

Ակնհերևորեն վարզանակերտի հաղթական
մարտին է վերաբերում Քուֆիի հետևյալ տեղեկությունները:
Նա նշում է, որ Մուհամմադ իբն Մարուանը Զազիրայի, Հա-
ճաստանի (Արմինիա) և Ատրպատականի փոխարքա դառ-
նալուց հետո, «զորքով դուրս եկավ Ասորիք (Շամ)՝ իր հե-
ռնենալով Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուանին,
ունենալով Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքի հորը: Հետո կանչեցին զինակից-
մինչև որ հասավ Զազիրայի հողը: Հետո կանչեցին զինակից-
ներին մեկին, որը կոչվում էր Աբդալլահ իբն Աբու Շայխ ալ-
Աուրի և Ասորիքի զորքից նրան տաս հազար ռազմիկներ
տալով՝ հրամայեց մտնել Հայաստան երկիրը, կռվելու այն-
տեղ գտնվող խազարների ու տարբեր անհավատների
դեմ: Աբդալլահ իբն Աբու Շայխն իր զորքով ե-

կամ ու մտամբ Հայաստան երկիրը և նրա ժողովուրդը, իմանալով այդ մասին, մահմեդականները՝ դեմ համախմբվեց մեծ բազմությամբ (զորքով), որը հարչուր հազարից ավելի էր (այդ զորքը)։ Բոլորին այնպես կոտորեց, որ ոչ-ոք չփրկվեց, ապա վերցրեց նրանց ունեցվածքը և զենքերը, վերցրեց այն ամենը, ինչ-որ կար նրանց մոտ»³⁴։

Այս տողերից կարելի է եզրակացնել, թե զորավարը (որը, բնականաբար, կառավարիչ էր նշանակվել) սպանվեց բոլորի հետ, իսկ ինչ վերաբերում է ավարին, ապա իրոք երբ հայ նախարարները վարդանակերտի ճակատամարտից հետո հեռանում էին դեպի արևմուտք, արաբական բնտի՞ր երիվարներ ուղարկեցին Տիբերիոս Գ (Ապսիմարոս) կայսրին, ընծաներով։ Կայսրը փոխադարձաբար կուրապաղատ տիտղոսը շնորհեց Սմբատ Բագրատունուն, որն իր զորքով նախարարների հետ հաստատվեց Տայքի Թուխարք ամրոցում, զգուշանալով արաբներից։ Հետաքրքրական է, որ դեռևս 698-ին Տիբերիոսի զորքի դեմ կովոդ Սմբատը քաղաքական նոր իրադրության մեջ միայն նրանից ստացավ կուրապաղատ տիտղոսը։

Թեև նախարարների վերահիշյալ խումբը չուզեց զենքի դիմել և հարկադրաբար դիմեց միայն ու հաղթելուց հետո էլ հեռացավ, այսուհանդերձ վարդանակերտի հաղթանակից ներշնչված, Հայաստանի տարբեր վայրերում գինված ապրստամբություններ սկսվեցին։ Ղևոնդը վկայում է, որ ավարառու թշնամին, ըստ երևույթին ստանալով նոր ուժեր, հարձակվեց Վասպուրականի վրա։ Նա և հայոց զորքը իրար հանդիպեցին Ռշտունյաց գավառի Գուկանք գյուղի մոտ։ Թեպետ հայերը սակավաթիվ էին, բայց մեծ գրոհով սրի քաշեցին նրանց։ Միայն 280 հոգի փախուստի դիմելով ապաստանեց մի եկեղեցում։ Հայ ռազմիկները, այլ միջոց չունենալով, մոռածեցին հրկիզել եկեղեցին, սակայն Վասպուրականի իշխան Սմբատը, Աշոտի որդին (արդյո՞ք վարդանակերտի նույնանուն մասնակիցն էր) շթողեց գործել այդ սըր-

տոնեական հավատքի հանդուրժելիությունը, բայց ոչ նախարարների հողատիրական ժառանգական իրավունքները:

Պետք է ընդգծել, որ այս զիջումը բոլորովին էլ բարյացակամության հետեանք չէր: Բանն այն է, որ դեռ լրիվ չէր ճնշվել 701-ին ծագած Աբդալ-Ռահման իրն ալ-Աշաասի հուժկու ապստամբությունը, որին միացել էին Իրաքի զորքը և արաբների ու պարսիկ մասուլանների (ազատագրված ստրուկների) մի հոծ զանգված: 702 թ. պարտությունից հետո ապստամբության ղեկավարը իր մնացած զորքով մնում էր Հերատում և որևէ պատեհ առիթով կարող էր կրկին ըսպառնալ Օմայան խալիֆայությանը: Միայն 704-ին Յազիդ իրն Մուհալլաբը վերջնականապես հաղթեց նրան ու սպանեց:

Բացի այդ, դեռ անորոշ էր Բյուզանդիայի հետ գոտեմարտի ելքը: Շուտով, հիշքի 85(14 հունվար 704—1 հունվար 705) թվականին, այսինքն 704-ին, Աբդ ալ-Մալիքի որդի Աբդալլահը, որը Մամեստիայում էր, արշավանքի ուղարկեց մի արաբական զորամաս, սակայն հոռոմները հաղթեցին նրան: Իսկ Մալումն ալ-Ջուրջումանին հազար հոգով սպանվեց Տիանայի մոտ⁴¹: Այս պարտության մասին վկայում է նաև Թեոփանեսը՝ նրան Մալումա կոչելով: Ըստ Թեոփանեսի, մոտավորապես 704-ին արաբները ևս մի պարտություն կրեցին Կիլիկիայում: Նրանց զորքը Տիրերիոս Գ Ապսիմարոս կայսեր եղբոր կողմից պարտվեց, և տասներկու հազար արաբ կոտորվեց⁴²:

Համենայնդեպս Մուհամմադ իրն Մարուանը եկավ Հայաստան, ինչպես վկայում են Ղեոնդը⁴³ և Խալիֆա իրն Խայաթը⁴⁴ (սակայն թաքուն հետևում է հայ նախարարների գործունեությանը), և ամառն ու ձմեռն այստեղ անցկացրեց: Վարդանակերտի խաչատառակ պարտության տպավորությունն այնքան ուժեղ էր արաբների մոտ, որ ասում էին. «Վարդանակերտ առիւ մի յիշեսցի մեզ» (Վարդանակերտ մեզ մոտ թող չհիշեն)⁴⁵:

Դեռ ավելին. 705-ին մեռած Աբդ ալ-Մալիքի հաջորդ Վալիդը (705—715) իր իշխանության հենց սկզբին այսպես

եր տրամաբանում հայերի վերաբերյալ. «Նրանք միշտ խոչընդոտ ե զայթակղուիյուն կլինեն մեր իշխանությանը»⁴⁶, Ուստի խալիֆայական իշխանությունները շարիք էին ծրարում հայ նախարարների դեմ այն քենի պատճառով, որ ունեին Սմբատ Բագրատունու դեմ: Նրանք հարմար առիթի էին սպասում ե առիթը ներկայացավ:

Այդ ժամանակ աբսորից վերադարձավ Հուստինիանոս Բ-ը և 705-ի սմռնայի կրկին տիրեց գահին։ Եվ ահա Սմբատ Բագրատունին գիմեց կայսրին (Ղեռնդի մոտ⁴⁷ պարզ է՝ իմանալով արարների դավերը, թե՛ լսելով Հուստինիանոսի վերադարձը կամ գուցե Հուստինիանոսը զրգեց Սմբատին հարձակվել) և օգնական զորք խնդրեց, պաշխարելու խալիֆայության դեմ։ Վերջինս համաձայնեց և մի զորավաճառի հրամանատարությամբ զորք ուղարկեց նրան։ Սմբատը և այդ զորավարը իրենց գնդերով մտան Վանանդ գավառը և կանգ առան Դրաշպետ գյուղի մոտ, հավանաբար 705-ի աշնանը⁴⁸։

նանը⁴⁸,
 Երբ Մուհամմադ իրն Մարուանը (Մահմետ), որը իր
 զորքով Հայաստանում էր գտնվում, լսեց այս հարձակման
 մասին, մեծ պատրաստությամբ պատերազմի դուրս եկավ:
 Մոտենալով իրար, նրանք գունդ առ գունդ և ճակատ առ
 ճակատ դասավորվեցին: Ճակատամարտում հունաց ռազ-
 միկները թուլացան և, փախուստի գիմելով, հասան իրենց
 միկները: Ղեռնգրվեցան է, թե՛ «և ասում են, թե ա-
 րևականողին: Ղեռնգրվեցան է, թե՛ «և ասում են, թե ա-
 վելի քան 5 բյուր (հիսուն հազար) ռազմիկներ սպանվեցին
 (բյուզանդացիներից ու հայերից)»⁴⁹,
 իսկ իրեն իսլամի մոտ հա-

Այս ճակատամարտը հալիֆա իբն աբդու-
կիրև է նկարագրված. հիշքի 84 (24 հունվար 703—13 հուն-
վար 704) թվականին «Հոռոմները հարձակվեցին Հայաս-
տանի վրա և Մուհամմադ իբն Մարուանի գեմ և ավահր նը-
րանց պարտության մատնեց»։ Ավելի մանրամասն և հետա-
քերթիր է նկարագրել Քուֆին. «Մուհամմադը լսելով իր Հա-
յաստան ուղարկած զորքի պարտությունը, 40 հազարանոց
գործով եկավ Հայաստան. «Երբ Հայաստան երկրի խորքերը

Հասավ հոռոմներն ու հայերը մեծ բազմությամբ նրա դեմ դուրս եկան և Մուհամմադ իրն Մարուանը կատաղի կոխի մղեց նրանց դեմ այնքան, որ վախեցավ, թե կպարտվի և կխաչտառակվի, քանզի անհավատները մեծ թվով էին հավաքվել նրա դեմ»⁵⁰։ Սակայն արաբները հաղթեցին՝ կոտորելով ու գերեզմարելով, և գրավեցին նրանց երկիրն ու ունեցվածքը։

Այստեղ երկու կարևոր հանգամանք կա. նախ Քուֆին առաջինն է, որ հիշում է հայկական զորքի բյուզանդականի կողքին գտնվելը և ապա պարզվում է, որ արաբները հաղթվեն փրկվել խաչտառակ պարտությունից⁵¹։

Արաբական իշխանություններն արդեն առիթը բաց չթողեցին վրեժխնդիր լինելու թե՛ 703-ի ապստամբության, թե՛ Մմբատ Բագրատունու՝ բյուզանդական և հայկական զորքերով հարձակվելու համար։

Մուհամմադ իրն Մարուանը, հրաման ստանալով վալիդ խալիֆայից՝ ոչնչացնելու հայ նախարարներին, կարգադրեց ոմն Կասիմի, որը հրամանատար էր նախճավանի կողմերում, իր մոտ կանչել Հայաստանի նախարարներին, պատճառաբանելով, թե իբր արքունի մարդահամարով պետք է անցնեն՝ հեծյալների համար հոռզ (ռոճիկ) ստանալու և վերադառնան։ Նախարարները չկասկածելով, ժամանեցին։ Երբ հավաքվեցին, Կասիմը հրամայեց նրանց երկու մասի բաժանել. ոմանց հավաքեցին նախճավանի եկեղեցում, իսկ այլոց՝ Խրամի և, դռները փակելով, ողջակիզեցին։ Փաշտակերտ ծածկը, վառվող գերաններն ու շիկացած կրդմինդրը թափվել էին նրանց գլխին և ողջակիզել⁵²։ Ըստ Մովսես Կաղանկատավացու, նախճավանում զոհվել էր 800 հոգի, իսկ Խրամում՝ 400⁵³։ Ղևոնդը⁵⁴ և Հովհաննես Դրասխանակերտցին⁵⁵ թվեր չեն հիշում։

Իսկ մեծ նախարարներին կապանքների մեջ խոշտանգելով, պահանջեցին ոսկի ու արծաթ, խոստանալով դրանք տալու դեպքում ազատ արձակել։ Սակայն կողոպտելով, նրանց կախաղան հանեցին։

Ղեռնդը բազում զոհվածներից հիշում է Բագրատունի տոհմից Աշոտի որդի՝ Սմբատին, Արծրունի տոհմից՝ Գրիգորին ու Կորյունին, Ամատունի տոհմից՝ Վարազ Շապուհին ու Էդրորը: Հրկիզյալների բնտանիքներին քշեցին Դվին, ապա՝ Գեղեվարեցին Դամասկոս, իսկ նրանց կալվածքները կոչոպտեցին⁵⁶:

[illegible]

Այս արյունալի գեպերը հիշում են նաև այլ արշա-
պատմիչներ՝ Բալազուրին⁵⁸, Յակուբին⁵⁹, Քուֆին⁶⁰, Իրն ալ-
Քասիրը⁶¹ և Տաղբերբրդին⁶², որը նույնպես գործածում է
«կրակի (հրդեհ) տարի» արտահայտությունը։ Յակուբին գը-
րում է. «Նա (Մուհամմադ իրն Մարուանը) արշավեց Հայաս-
տան, որի բնակիչներն ապստամբել էին. նա կոտորեց ու
գերիվարեց։ Ապա գրեց այդ երկրի ազնվականներին (աշ-
խաֆ), որոնք կոչվում էին ազատներ (ահրար) և նրանց ե-
րաշխավորագիր (աման) տվեց ու խոստացավ, որ նրանց
ոռհիկը (պատիվը, շարաֆ) կավելացնի։ Այդ բանի համար
նրանք հավաքվեցին իլաթ (կորամ) գավառի եկեղեցիներում։
Իսկ նա հրամայեց եկեղեցիների շուրջը փայտ կուտակել-
իսկ նա հրամայեց եկեղեցիները հրկիզեց ու նրանց բո-
ղոնները փակեց, ապա եկեղեցիները հրկիզեց ու նրանց լո-
րին փռեց»⁶³։

Հետաքրքրական է Քուֆիի նկարագրությունը. «Դրանից հետո Մուհամմադ իբն Մարուանը լուր ուղարկեց նրանց մեծամեծներին ու ազատներին (ահրար), խոստանալով իր կողմից բարիքներ (բարյացակամություն) և թե ինքը նրանց կտա ինչ կամենան և կառավարիչ կնշանակի ում կամենան:

Նա համոզեց նրանց, մինչև որ հավատացին ու վստահեցին նրան և հավաքվեցին նրա մոտ: Նա որոշ հարցերի շուրջը (որոշ պայմաններով) նրանց հետ համաձայնության եկավ (հաշտություն կնքեց) ու զոհացրեց նրանց: Ապա ասաց՝ ես ձեզ չեմ վստահում, ուստի պետք է մտնեք ձեր աչք եկեղեցիները և ինձ երգվեք այնպես, ինչպես որ երգվեցնել տամ ձեզ, այն բանի համար, որ զուր ձեր խոստացած պարտավորությունները չեք գրժի. ապա ինձ պատանդներ կտար ու կգնար ձեր խրկիրը (երկրները): Նրանք համաձայնեցին ու մտան եկեղեցիները երգվելու: Սակայն, երբ իմացավ, որ բոլորը հավաքվել են եկեղեցիներում, դռները փակել ավելի և եկեղեցիները, ներսում եղածների հետ միասին, նավթի կրքակով վառեցին: Այդ եկեղեցիները մինչև օրս կոչվում են վառվածներ (մուհտարիկա)»⁶⁴:

Ի տարբերություն հայ և արաբ պատմիչների այն վկայության, թե արաբական իշխանությունները հրավիրելով հայ նախարարներին, ստիպեցին եկեղեցիները մտնել և ապա հրկիզեցին⁶⁵, Քուֆին նշում է, որ խոստումներով համոզեցին նրանց, որ մտնեն եկեղեցիները երգվելու և ապա՝ դռները փակեցին և այլն⁶⁶: Պետք է ընդգծել, որ հայ վարքագրական գրականության մեջ հիշված է այն, որ համոզեցին նախարարներին եկեղեցի մտնել՝ երգվելու:

705 թ. արշունալի ղեպերի մասին հաղորդում են ոչ միայն հայ և արաբ, այլև բյուզանդացի և ասորի պատմիչները⁶⁷: Թեոփանեսը հիշելուց հետո, թե հայերը Ապսիմարոսից (Տիրերիոս Գ) օգնություն խնդրեցին, գրում է. «Մուհամմադը, արշավելով նրանց դեմ, շատերին կոտորեց, Հայաստանը հպատակեցրեց, իսկ հայոց մեծամեծներին մի տեղ հավաքելով, ողջակիզ արեց»⁶⁸:

Միքայել Ասորին նշում է, թե սա մի մասն էր Աբդ ալ-Մալիքի վայրագ քաղաքականության, որն իրականացնում էին Հաջջաջը և Մուհամմադ իբն Մարուանը: Պատմիչը գրում է. «Նա (Մուհամմադը) հավաքեց հայերի մեծամեծներին (պետերին) և մտցրեց Հայաստանի եկեղեցիներից մեկը, որը հրկիզեց և բոլորին այրեց»⁶⁹:

Այդ ժամանակ բուն Աղվանքը (Կուրի ձախափնյա) բաղկացած էր երկու միավորներից, որոնց Բալաղուրին հստակ տարբերում է որպես առանձին հողատեր իշխաններ ունեցող գավառներ՝ Կապաղակը (Կարալա) և Շաքե-Կամբեճանը⁷¹։ Այս վերջին միավորը վաղ միջնադարում հայացման ճանապարհի վրա էր։ Կ. Վ. Տրեվերը գրում է. «է դարից հետո աղվանական գիրը, ինչպես տեսնում ենք, կենցաղից դուրս է գալիս, որը մեծ շափով կապված է այն բանի հետ, որ Անդրկովկասում միաբնականների (հայոց եկեղեցու հետևորդների) և երկաբնակ-քաղկեղոնականների (վրաց եկեղեցու հետևորդների) միջև պայքարում առաջինները օգտագործում էին հին հայերենը, երկրորդները՝ հին վրացերենը և դրանք զարձան այդ եկեղեցիների կանոնականացված լեզուները։ Այդ ժամանակից Աղվանից եկեղեցին համարվում է Հայոց եկեղեցու մի մասը և ծիսակատարության լեզուն դառնում է հին հայերենը։ Այս առթիվ աղվանական գրի մասին հիշատակումներն աստիճանաբար անհետանում են»⁷²։

Այս հայացումը առավել պարզ նկատվում է այն հատվածում, որը Բալաղուրիի մոտ կոչվում է Շաքե-Կամբեճան (հետագայում՝ պարզապես Շաքե)։ Կամբեճանն իր հարակից գավառներով, միշտ էլ եղել է հայաբնակ և հայախոս, որի մասին վկայում է Ստրաբոնը, այն համարելով Հայաստանի (Արտաշեսյան թագավորության) ամենահեռավոր գավառը⁷³։ Վրաց անանուն հեղինակի՝ Դավիթ Գարիշեցու «Վարքում» ակնարկ կա⁷⁴, որ Կամբեճանում հայերեն են խոսում, իսկ Աբսեն Սափարեիին հիշում է, որ այդ գավառում է «Հայոց ձորը»⁷⁵։ Ինչ վերաբերում է Շաքեին և հարակից գավառներին, ապա այստեղ հայացումը և հայկական տարրի ներգաղթը հետագա դարերի ընթացքում այնքան մեծ է եղել, որ հայերը Շաքեի բնակչության մեծամասնությունն են կազմել։

Ինչ վերաբերում է մերձկասպյան շրջաններին՝ Խաչգան (Խսրուան), Շարվան (Շրուան), Մասկաթ (Մազքութը), Շարուրան (Շապուրան), ապա դրանք իրանաբնակ էին, ինչպես

անկախ)՝ նրան տալով Անդալուս անունը, Կորդովա կենտրոնով:

Այդ ժամանակ սկսվեց Միշին Ասիայի նվաճումը, որտեղ թուրքական խանության անկումից հետո գոյացել էին մի քանի մանր անկախ միավորներ (Սոդա, Բուխարա, Խորեզմ, Չաղանիան, Ֆերղանա, Շաշ Խուսթալ), որոնք, սակայն, անզոր էին դիմադրելու Խալիֆայության գրոհին: Կոտայքա՝ զորավարը 705—715 թվականներին աստիճանաբար նվաճեց այդ տարածքը, որը սակայն Միշին Ասիայի (արար. Մամլարաննահ) վերջնական նվաճումը չէր:

Շարունակվեց պատերազմը Բյուզանդիայի դեմ, ուր ինչպես տեսանք, Հուստինիանոս Բ-ը 705-ին վերահաստատվել էր իր զահին, սակայն հայազգի Վարդան Փիլիպպիկը 711-ին խլեց իշխանությունը նրանից: Ապա իրար ետևից իշխանությունը վերցրեցին Անաստասիոսը (713) և Թեոդոս Գ-ը (715):

Օգտվելով այս անկայուն վիճակից, արաբներն անընդհատ ներխուժում էին Փոքր Ասիա: 707-ին նրանք հասան Տիանա, 708-ին Մասլամա իրն Արդ ալ-Մալիքը՝ Ամորիոն, 712-ին արաբները՝ Ամասիա, իսկ 713-ին Վալիդի որդի Աբբասը ասպատակեց մինչև Պիսիդիայի Անտիոք (Ամորիոնից հարավ): Բյուզանդիայի միակ հաջողությունն այն էր, որ 697-ին արաբների ձեռքն անցած Լազիկան (Արբեևոպոլիս մայրաքաղաքով) 705-ին արաբները կորցրեցին և նրանց մնաց Վիրքը (Իբերիան):

Նման պայմաններում Վալիդը համոզվեց, որ իր իշխանության առաջին ամիսներին կատարված խստություններն ավելորդ էին: 703-ի ապստամբության փորձը ցույց տվեց, որ հայ նախարարական տների դեմ ճնշման քաղաքականությունը միայն լուրջ բարդություններ կառաջացնի երկրի քաղաքական կյանքում:

Ձգտելով լիզու գտնել Հայաստանի տիրապետող դասի հետ, հենց 705-ի վերջին Վալիդը Արմինիայի կառավարիչ (ոստիկան) նշանակեց Արդ ալ-Ազիզ իրն Հատիմ ալ-Բահի-

լիին (705—709), որը բոտ Ղևոնդի, խորագետ էր և լի երկ-
րավոր իմաստությամբ: Նա լուր ուղարկեց Փռլթում ապաս-
տանած հայ նախարարներին՝ վերադառնալ Հայաստան,
խոստանալով նաև հրովարտակ ու երգման պայմանագիր:
Սա արդեն բավարար երաշխիք էր, որ պանդխտության մեջ
Սմբատ վերադառնան հայրենիք և գրավոր պայմանագրով
թյամբ վերադառնան հայրենիք և գրավոր պայմանագրով
ստանան ժառանգական հողատիրական իրավունքնե-
րը: Սմբատ Բագրատունին կրկին դարձավ Հայոց իշխան:
Այս վերադարձը հավանաբար կատարվեց 709-ին, երբ Արգ
ալ-Ազիզը դեռ ոստիկան էր:

Ըստ Ղևոնդի⁷⁷ և Բալաղուրիի⁷⁸, Արգ ալ-Ազիզը վերա-
կառուցեց Դվինը, որը վնասվել էր նախորդ դարի արշա-
վանքներից: Նա, Ղևոնդի արտահայտությամբ, «Իսմայելի
որդիների (արաբների) խռոխտացող անդամությունը սաս-
տիկ կշտամբանքով մեղմացրեց»⁷⁹:

Միաժամանակ փոխվեց Օմայանների վերաբերմունքը
հայ եկեղեցու նկատմամբ: Նկատի ունենալով, որ երկարնակ
հայ եկեղեցու նկատմամբ (քաղկեդոնականությունը) Բյուզանդիայի պաշ-
տոնապետները (քաղկեդոնականությունը) Բյուզանդիայի պաշ-
տոնական եկեղեցու դավանանքն է, Արաբական խալիֆայու-
թյունը համեմատաբար բարյացակամ վերաբերմունք ունի-
ր վերաբերմունք ունի: Ասորիքում, միայնակ
միարնակ եկեղեցիների հանդեպ: Նվաճումից հետո
հակորիկ ասորի եկեղեցին, արաբական նվաճումից հետո
պատվավոր դիրք գրավեց, երկար ժամանակ Բյուզանդիայի
կողմից հալածվելուց հետո: Եգիպտոսի ղաթի կռիված քրիս-
տոնյա պատրիարքները վերադարձան Ալեքսանդրիա, ու-
ր նախապես նստում էին Բյուզանդիայի դրածո քաղկեդոնա-
կան պատրիարքները:

Օմայանները բնականաբար նույն ձևով պիտի վերա-
բերվեին նաև հայ միարնակ եկեղեցուն: Խառանում վախ-
ճանված Սահակ կաթողիկոս Չորրորդից հաջորդած Եղիա
Արճիշեցու (703—717) զրոք գործադրվեց այն պայմանագի-
րը, որը տրվել էր Մուհամմադ իբն Մարուանի կողմից հան-
դուցյալ Սահակ կաթողիկոսին:

Բանն այն է, որ Օսմայանների և Հայ եկեղեցու մերձեցմանը նպաստեց Բյուզանդիայի կոպիտ քաղաքականութունը Հայերի նկատմամբ: Ըստ Թեոփանեսի, Հայազգի վարդան Փիլիպպիկը արտաքսեց Հայերին իր երկրից և ստիպեց բռնակվել Մելիտինեում և Չորրորդ Հալքում⁸⁰: Ենթադրվում է, որ այդ վտարվածները պավլիկյան շարժման աղանդավորներ էին, համեմաչնդեպս դա նպաստավոր քայլ չէր Հայ ժողովրդի համար: Միքայել Աստրին ավելի մանրամասն է հիշում. «Հոռոմեների Փիլիպպիկոս կայսրը Հայերին վտարեց իր կայսրութունից: Նրանք հեռացան և ապաստանեցին արաբների մոտ: Սրանք բնակեցրին նրանց Մելիտինեում ու շրջակայքում և Չորրորդ Հալքում: Հայերը շատ բազմացան և ամրացրին այդ շրջանները և արաբների թագավորության օգնականները դարձան, իսկ Հոռոմեների կայսրության՝ թըշնամիները (հակառակորդները): Այսպիսով հոռոմեները հանդես եկան որպես վատ կառավարողներ, իրենց բոլոր ուղղափառների (միաբնակների) նկատմամբ ունեցած ասուլության պատճառով»⁸¹:

Նման վերաբերմունքի դեպքում բոլորովին դարձանալի չէ Ղեռնդի այն վկայությունը, թե Հայ նախարարները Փուլթից վերադառնալու ժամանակ գրավեցին քաղաքը, քաղաքի գանձերն ու եկեղեցու սպասքը վերցնելով, ավարառեցին ու եկան Հայաստան⁸²: Սա պարզապես կայսրության վերաբերմունքից ունեցած դժգոհության արտահայտություն էր:

Եզդիա Արճիշեցին այդ ժամանակ սկսեց պայքարել երկարնակ ուսմունքի դեմ: Հատկապես Աղվանքում պայքարը միաբնակության և երկարնակության միջև սուր բնույթ էր կրում: Աղվանից Եզդիազար Խախակոպոսի վախճանվելուց հետո, նրան հաջորդած Ներսեսը վարադ Տրդատ իշխանի աչքի Սպրամի հետ սկսեց քաղկեդոնականություն տարածել Աղվանքում, հալածելով միաբնակ Խախակոպոսներին, որոնցից մեկ հայտնի է Իսրայելը, հոների մոտ քրիստոնեություն տարածողը:

Աղվանքի իշխան Շերոն միաբնակությանը հավատարիմ Խախակոպոսների ու նախարարների հետ ժողով գումարեց,

որը դատապարտեց այդ հերձվածքը և ներսեսին հեռացրեց, սակայն վերջինս բռնի կերպով մնաց: Ժողովը դիմեց Հայոց կաթողիկոս Եղիա Արճիշեցուն, քանզի Ազվանից եկեղեցին ենթակա էր հայ եկեղեցուն, խնդրելով նրա միջամտությունը:

«Տեառն Եղիայի Հայոց կաթողիկոսի ի միաբան ժողովոյս Ազուանից երկրպագութիւն:

Վասն զի զմի հաւատ ունող հարբն մեր քնդ հարսն ձեռ զմիմեանց հոգային զհոգւոցն փրկութիւն, և ի ներել Տեառն Աստուծոյ՝ զօրացեալ տիեզերակործան զեղիս կրօնն Քաղկե- ղոնի, որ ելից զտիեզերս. և մեր կողմանքս մինչև ցայսօր ժամանակի անխառն յայնմ աղանդոյ էր մնացեալ: Իսկ այժմ զոր կարծէաք գոյ հովիւ բարի մեզ զներսէս, սա գայլ եղեալ՝ զօտել սկսաւ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի, վասն որոյ կամեցաք յուշ առնել սրբութեան ձերում յայց ելանել որպէս ձե- րոց անդամոց և բժշկել զբեկումն մեր: Ողջ լիւրուք ի Տէր»⁸³:

Սակայն նկատի ունենալով, որ ներսեսը կողմնակից- ներ ունի և ինքն իր հեղինակությամբ չի կարող սանձել այդ քաղկեդոնական շարժումը Ազվանբում, Եղիա Արճիշեցին նամակով դիմեց Արդ ալ-Մալիք խալիֆային՝ խնդրելով նրա միջամտությունը: Իր պատասխան նամակում խալիֆան հայտնում է, որ հրամայել է իր պաշտոնյային (ծառա), որ հայտնում է, որ Վրամայել է իր պաշտոնյային և Սպրամ տիկնոջը ու բերի գնա և ձերբակալի ներսեսին և Սպրամ տիկնոջը երկաբնակ-քաղկե- աբքունիք: Բյուզանդիայի հովանավորած երկաբնակ-քաղկե- դոնական ուսմունքը հավասար չափով անցանկալի էր թե՛ հայ եկեղեցու, թե՛ խալիֆայության համար:

Եղիա Արճիշեցին Խոռխոռոնյաց, Ամատունյաց, Ռոս- տակա եպիսկոպոսների և այլ եկեղեցականների բնկերակ- ցությամբ մեկնեց Պարտավ, որտեղ ձերբակալեցին ներսե- սին Սպրամի հետ միասին, սակայն ներսեսը մի քանի օր հետո մեռավ: Նրա փոխարեն ժողովին բնորեց միա- Հայոց կաթողիկոսը Ազվանքի ժողովից պահանջեց միա- բանության և ուխտի հաստատման թուղթ (ձեռնարկ), որը պտաքավ ստորագրված Միմոն եպիսկոպոսապետի, Ազվանից և Նախարարների, սպարապետի և Նախարարների,

պոսաների կողմից, առ այն, որ հավատարիմ պետք է մնան միաբնակ դավանանքին: Ապա Եղիա Արճիշեցին իր հերթին պայմանի թուղթ (գիր) ուղարկեց Աղվանք, ուր շեշտում էր, որ անհրաժեշտ է հավատարիմ մնալ «յաւանդութեան սուրբ հարցն»⁸⁴:

Վիճահարույց է այս դեպքերի կատարման ժամանակի որոշումը: Ըստ Կաղանկատվացու, ինչպես տեսանք, դա կատարվել է Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի (իշխել է մինչև 705) օրոք, երբ Աղվանից իշխանն էր Շերոն (հեռացվել է 704 կամ 705-ին)⁸⁵: Սակայն Հովհաննես Գրասխանակերտցին նշում է, որ դա կատարվել է Օմար խալիֆայի օրոք⁸⁶: Մ. Օրմանյանը անհավանական է համարում թե՛ Կաղանկատվացու, թե՛ Գրասխանակերտցու տեղեկությունները, քանզի Եղիա Արճիշեցին վախճանվել է 717-ին, իսկ Օմարը իշխել է 717-ից: Նա գտնում է, որ այդ դեպքերը պետք է կատարված լինեն Վալիդ խալիֆայի ժամանակ (705—715)⁸⁷:

Համենայնդեպս, եթե հավաստի համարենք Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկությունները, դա պետք է կատարված լիներ գոնե 704-ին, երբ Հայաստանում, 703-ի ապրիլ-մայիսի միջև ընկած ժամանակահատվածում, իսկապես հետո, խիստ լարված վիճակ էր և հազիվ թե Արդ ալ-Մալիքն այդքան բարյացակամ լինեի հայ եղեկեցու նկատմամբ: Ի վերջո այդ հարցը մնում է անորոշ:

Վալիդի հաջորդ Սուլայմանի (715—717) օրոք մի նոր պատերազմ սկսվեց խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև: 716-ին Մասլամա իրն ալ-Մալիքի գլխավորությամբ արաբական զորքը ներխուժեց Փոքր Ասիա: Այդ ժամանակ Անատոլիկոն բանակաթեմի ստրատեգ Լեոն Իսափրացին, որ ծնվել էր Կերմանիկում (Մարաշ), ապստամբեց Թեոդոս Գ-ի դեմ և բանակցություններ սկսեց խալիֆայության հետ: Նա խոստումներ էր տվել Մասլամային, սակայն, երբ 717-ի գարնանը մտավ Կոստանդնուպոլիս և դարձավ կայսր, ոչ մի խոստում չկատարեց: Սրանից զայրացած, արաբները հարձակվեցին և ծովից ու ցամաքից պաշարեցին Կոստանդնու-

պոլիսը: Բյուզանդացիք «Հունական կրակով» ոչնչացրին արաբական նավատորմիդի 1800 նավերը և արաբական զորքը մի ձմեռ ևս անցկացնելով Փոքր Ասիայում, 718 թ. օգոստոսին նոր խալիֆա Օմար Բ-ի (711—720) հրամանով նահանջեցին: Դրանից հետո, Օմարի իշխանության տարիներին արաբները գրեթե արշավանքներ չկատարեցին զեպի Փոքր Ասիա:

Բյուզանդիայի բնական դաշնակիցը խալիֆայությանը զեմ հազարաց խանությունն էր, որը (իր հարձակումներով) արաբական զորքին ստիպում էր երկու ճակատով պատերազմել:

Թեև, ինչպես նշել ենք, 692—693-ին արաբ զորավար Մուհամմադ իրն Ուկբան նվաճել էր Դարբանդը, մոտավորապես 701-ին Մուհամմադ իրն Մարուանը հասել էր Զոդաքաղաքը (Ճորա պահակ), այսուհանդերձ Բ դարի սկզբին Դարբանդը գտնվում էր խաղարների ձեռքում:

Երբ Մասլամա իրն Արդ ալ-Մալիքը նշանակվեց Հյուսիսային նահանգների (Արմինիա, Զազիրա, Ատրպատական և այլն) փոխարքա (709—722), պայքար սկսեց խաղարների և զեմ և 713—714-ին գրավեց Դարբանդը, ապա արշավեց զեպի հոների երկիրը, որը, սակայն ձախողվեց: Խաղարները ներխուժեցին հարավ և Օմար խալիֆայի օրոք (717—720) իշխում էին մերձկասպյան շրջաններում (Շիրվան): Խալիֆան ուղարկեց Հատիմ իրն Նուման ալ-Բահիլին, որը հաղթեց խաղարներին:

Նման պայմաններում խալիֆայությունը գեո շարունակում էր հանդուրժողական քաղաքականություն վարել Հայաստանի նկատմամբ:

Եզդիա Արճիշեցի կաթողիկոսին հաջորդել էր Հովհաննես Օձնեցին (717—728), որն իր նախորդի նման մեծ հեղինակություն էր վայելում երկրում, քանի որ Հայոց իշխան Սըմբատ Բագրատունին, որպես նախկին ապստամբ, մի կերպ հանդուրժվում էր Օմայյանների կողմից:

Հայաստանում Դրասխանակերտցու, Հայաստանում

գտնվող մի արար պաշտոնյա՝ Վլիթ (Վալիդ) անվամբ, այն-
քան էր զրվատել Օձնեցու բարեմասնությունները Օմար խա-
լիֆայի մոտ, որ սա կամեցավ տեսնել Հայոց կաթողիկո-
սին: Հովհաննես Օձնեցին գնաց Գամասկոս և այնտեղ ըն-
դունվեց խալիֆայի կողմից⁸⁸: Թեև Դրասխանակերացին այն-
պես է նկարագրում, որ դա սոսկ քաղաքավարական այցե-
լություն էր, սակայն Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ
կաթողիկոսը որոշակի խնդրանքներ ուներ խալիֆայից՝ և-
րաշխավորել քրիստոնեական հավատի ազատությունը, հարկ
չվերցնել եկեղեցականներից և խալիֆան այդ մասին գրավոր
կնքված երաշխավորագիր տվեց⁸⁹:

Ղևոնդը նշում է, որ այդ ժամանակ Օմարը ազատ ար-
ձակեց այն հայ գերյալներին, որոնք 705-ի արշավալի դեպ-
քերից հետո բշվել էին Ասորիք⁹⁰: Մ. Օրմանյանը գտնում է,
որ դա հենց Օձնեցու վարած բանակցությունների արդյունք
պետք է համարել: Ազատ արձակվածների մեջ էր նաև Վա-
հան Գողթնացին, 705-ին սպանված Խոսրով Գողթնացու որ-
դին⁹¹:

Հայոց կաթողիկոսի տեսակցությունը խալիֆայի հետ
իր արձագանքը գտավ նաև Կոստանդնուպոլսում. Լևոն Գ
Իսավրացին (717—741) Վասիդ կոչված մի մարդու ուղար-
կեց տեղեկանալու, թե ի՞նչն էին Հայոց կաթողիկոսի արար-
ներին մերձենալու զրգապատճառները:

Թեև Ղևոնդը Օմար Բ խալիֆայի մասին մեծ գովասան-
քով է արտահայտվում, նրան համարելով ազնվագույնը ի՞
նչ ազգատոհմի (Օմայանների) մեջ, նշում է նաև, թե ինչպես
դավանարանական հարցերի շուրջը նամակ գրեց Լևոն Գ
կայսրին և պատասխան նամակը ստանալով, այնքան ազդ-
վեց, որ բարեհաճություն էր ցուցաբերում քրիստոնյաների
հանդեպ: Սակայն արար իրավագետ Աբու Յուսուֆը⁹² և Թեո-
փանեսը⁹³ վկայում են, որ Օմարը ոչ մահմեդականների նը-
կատմամբ անբարչացակամ էր: Նա առաջինն էր խալիֆա-
յության պատմության մեջ, որ պետականորեն սրբազործեց
ոչ մահմեդականի (քրիստոնյա, հրեա) մահմեդականից պա-

կաս իրավունքներ ունենալու սկզբունքը. ոչ մասնագրական չէր կարող պետական պաշտոններ վարել, պետք է սահմանափակվելին հրապարակային եկեղեցական արարողությունները, քրիստոնյան և մյուսները պետք է տարազով տարբերվելին մասնագրականից և այլն: Ըստ Թեոփանեսի, Օմար քրիստոնյաներին ստիպում էր հավատափոխ լինել և այդ պարագայում նրանք կաղաթովին հարկերից, իսկ հակառակ պարագայում՝ սպանում էր նրանց: Այսպես շատ քրիստոնյաների մարտիրոսական մահվան արժանացրեց: Օրենք հրատարակեց, ըստ որի քրիստոնյան իրավունք չունի վկայություն տալ ընդդեմ սարակինոսի (արաբ): Նա դավանաբանական բնույթի նամակ գրեց Լևոն կայսրին՝ նրան համոզել հավատափոխ լինելու մտադրությունը⁹⁴:

Ղևոնդի համակրանքի հիմքում հավանաբար այս-
նա սիրալիր բնգունելություն ցուցաբերեց Հովհաննես Օճ-
նեցուն (թեև ինքն այդ մասին չի գրել) և մանավանդ ազատ
արձակեց հայ գերյալներին:

Համենայնդեպս, Մովսես Կաղանկատվացու մոտ կա հի-
տեղեկություն, որը այս շրջանին պետք է վերաբերի: Նա հի-
շում է, որ «տաճկաց իշխան» (արաբ կառավարիչ) Աբդլ Ա-
դիզը (Աբդլ ալ-Ազիզ) գնաց Պարտավ հայոց Ճկ (711) թը-
վականին և տանջանքներով ստիպեց Մանկիկ ու Միրզազատ
կալանքներին հավատափոխ լինել. առաջինը մերժելով՝ նա-
հզբայրներին հավատափոխ լինելու տանջանքներին, հրա-
հատակվեց, երկրորդը, չդիմանալով տանջանքներին, հրա-
ժարվեց քրիստոնեությունից⁹⁵: Այս դեպքում այս կառավա-
րիչը չէր կարող լինել այն Աբդ ալ-Ազիզը, որն իշխեց 705—
709 թվականներին և խիստ հանդուրժող էր: Հավանաբար
709 թվականներին և խիստ հանդուրժող էր, որն իշխել է 717—720 թը-
սա Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզն էր, որն իշխել է 717—720 թը-
վականներին, այսինքն՝ Օմար Բ-ի օրոք:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋ ՎԵՐԱԴՐՈՒՄԸ (705—715) ու

720) իշխանության տարիներին հայ եկեղեցու ու նախարարների նկատմամբ վերաբերմունքն ընդհանրապես հանդուրժողական էր, ապա այն փոխվեց Արդ ալ-Մալիքի որդիների Եզիդ (Յազիդ) Բ-ի (720—724) և Հիշամի (724—743) իշխանության ժամանակ, երբ անհանդուրժողությունն ու հանդուրժողությունը հաջորդում էին իրար, կամ զուգահեռ ընթանում, ընդ որում անհանդուրժողությունը եկեղեցու և Մամիկոնյանների նկատմամբ էր, իսկ հանդուրժողությունը՝ Բագրատունիներին:

Եզիդ Բ-ի իշխանության առաջին տարում ապստամբեց Եզիդ իբն Մուհալլաբը: Նա խորասանի կառավարիչ եղած ժամանակ ամենազաժան միջոցներով ճնշել ու նվաճել էր Վրկանը (Ջուրջան), որը մինչ այդ, Դաչլամի ու Թարարիստանի նման, լիակատար անկախ լեռնային նահանգ էր: Ապա Օմարի օրոք, հալաբված հարկերը Դամասկոս շուղարկելու համար, բանտարկվել ու արքորվել էր: Երբ լսեց Եզիդի խալիֆա դառնալու մասին, որը նրա ոխերիմ թշնամին էր, բանտից փախավ ու ոտքի հանեց Իրաքը: Նա այնքան էր հզորացել, որ կառավարիչներ էր նշանակում Ահուազ-Ֆարս, Քիրման նահանգներում: Հյուսիսի (Արմինիա, Ջաղիրա, Ատրպատական) փոխարքա Մասլամա իբն Արդ ալ-Մալիքը մեծ դժվարությամբ հաղթեց նրան ու սպանեց:

Այս վտանգավոր շարժումը ճնշելուց հետո, վերսկսվեց պայքարը արտաքին թշնամու դեմ: Խաղարները 721—722-ին հարձակվեցին Ալանաց կողմերի, իսկ 722—723-ին Դարբանդի վրայով՝ Արմինիա նահանգի վրա, հասան Աղվանք և հաղթեցին արաբներին: Եզիդ Բ-ը 722-ին Մասլամայի փոխարեն Հյուսիսի փոխարքա նշանակեց Ջառահ իբն Աբդալահ ալ-Հաքամին, որը շուտով գրավեց Դարբանդը, հասավ մինչև Բալանջար: Ջառահը նպատակ ուներ շարունակել գրքոհը մինչև Սամանդար, սակայն լսելով, որ խաղարները մեծ զորք են հավաքել, վերադարձավ ու Շաքեում ձմեռեց: Նա 724-ին օգնություն խնդրեց, սակայն Եզիդն արդեն մահացել էր:

Եզդիգ Բ-ի օրոք պայքարը սրվեց նաև Բյուզանդիայի հետ: Հիջրի 102 (720—721) թվականին Օմար իբն Հուբայ-
րան ետ մղեց Չորրորդ Հայք ներթափանցած բյուզանդական
զորքը և 700 հոգի գերի վերցրեց: Հիջրի 105 (723—724) թ-
վականին Մարուան իբն Մուհամմադը գրավեց Իկոնիան
(Կուսիս) և Կամախ ամրոցը:

Խալիֆան իր ներքին քաղաքականության մեջ դիմում է լիարժեք զուգարկության և իր քաղաքականության համար հարկում է իր քաղաքականությանը:

Գիտնիսիրոս Տեղ Մահրազին վկայում է, որ Եզրիբը
բամաշից պատառոտել բոլոր սրբապատկերները, ուր էլ որ
գտնվեին. տաճարներում, եկեղեցիներում, թե տներում⁹⁶,
Թեոփանեսը նշում է, որ մի հրեա եզիրդին գուշակեց, թե 40
տարի կիշխի, եթե «իր համայն տիրապետության մեջ գրա-
նավոր քրիստոնյա եկեղեցիներից վերացնի սրբապատկեր-
ները: Տխմար եզիրդ հավատաց նրան և սուրբ ու նվիրական
ները: Տխմար եզիրդ հավատաց նրան և սուրբ ու նվիրական
պատկերների գեմ համընդհանուր օրենք հրապարակեց»⁹⁷։

[illegible][illegible]

կընվեց և երբ արարները զպտինների պատրիարքին բանտարկեցին, քրիստոնյա Նուրիայի Կիրակոս թագավորը 100 հազար զորքով հարձակվեց, ապա նահանջեց միայն պատրիարքին ազատ արձակելու պայմանով:

Եզիդ (Յազիդ) Բ-ի մոտ տարօրինակություններն այն աստիճանի հասան, որ նա հրամայեց կոտորել Հայաստանի բոլոր խոզերը (ըստ Ղևոնդի)¹⁰⁰, իսկ Ասորիքում ու վերին Միջագետքում՝ բոլոր սպիտակ շները, ազավնիները և արաղաղները: Նա հրամայեց սպանել նաև բոլոր շեկ մարդկանց, սակայն այս հրամանը չիրագործվեց. շնորհիվ աստվածավախ մարդկանց միջամտության: Խոզերը ոչնչացնելու հրամանը ինչ-որ չափով հասկանալի է, քանի որ մահմեդականները նրան պիղծ կենդանի են համարում և հավատացյալ՝ չպետք է խոզի միս ուտի, սակայն բոլորովին անհեթեթություն է սպիտակ շների, ազավնիների և արաղաղների բնաջնջումը: Համենայնդեպս այս հիմարությունների (հատկապես խոզասպանությունը) պատճառով տուժեց երկրի արնտեսությունը: Ղևոնդը (նրան համարելով գիվահար) այսպես է նկարագրում նրա մահը. «Խեղդամահ սատկեց գեի բրնությունից»¹⁰¹:

Եզիդ (Յազիդ) Բ-ին հաջորդեց Եղբայրը՝ Հիշամը (724—743), որի իշխանության տարիներին քաղաքական ոլորտում մեծ փոփոխություններ կատարվեցին:

Հիշամի իշխանության հենց առաջին տարում սկսվեց մի նոր շարժում, որը հետագայում խարխից Օմայան պետության հիմքերը: Այդ տարում Մուհամմադ մարգարեի հորեղբայր՝ Աբբասի թոռնորդի Մուհամմադ իբն Ալին, գաղտնի կազմակերպություն հիմնեց, որի նպատակն էր ըմբոստ տրամադրություններ առաջացնել տարբեր նահանգներում, հատկապես Խորասանում, որտեղ կային Օմայաններից զրժգոճ պարսիկ թե՛ հողատեր ազնվականություն, թե՛ գյուղացիություն, ինչպես նաև արաբական ցեղեր:

Մուհամմադը իր նստավայրից (Սիրիա) Խորասան ուղարկեց պարսիկ հարուստ վաճառական Բուքայր իբն Մահանին որ քա-

րողի Աբբասյանների դատը, թե Օմայանները խալիֆայական
զաճը հափշտակողներ են, իսկ օրինավոր թեկնածուները Մու-
համմադի հորեղբայր Աբբասից սերող Աբբասյաններն (Աբ-
բասիներ) են: Պարսիկ հողատեր ազնվականությանը հրա-
պուրում էին, խոստանալով, որ Աբբասիների իշխանության
զուլա անցնելուց հետո, նրանք արաբների հետ հավասար
կմասնակցեն քաղաքական կյանքին, իսկ գյուղացիությանը՝
հարկային լծի թեթևացում:

Հիշամն անտեղջակ շէր այս շարժմանը և, անհանգստա-
ցած, ուշադրության կենտրոնում էր պահում խորասանը:
724-ին Իրաքի փոխարքային պաշտոնից հեռացրեց ու բան-
տարկեց Օմար իրն Հուրայրային և նրա փոխարեն Սաադին խո-
կեց իսլիդ իրն Աբգալահին, որն իր եղբայր Սաադին խո-
րասանի և Մավարաննահի ընդհանուր կառավարիչ կար-
գեց: Սակայն Հիշամը կասկածելով, որ իսլիդը կապ ունի
Աբբասյանների (Աբբասի) հետ, 737 թ. ձերբակալեց նրան
ու փոխարենը նշանակեց Յուսուֆին: Սաադը խորասանում
դաժան միջոցներով էր իշխում և միաժամանակ պայքարում
Մավարաննահի իրանական ազգաբնակչության ապստամ-
բությունների դեմ, որոնք, ի վերջո, ձեռքով 736-ին, նախքան իր
էին խալիֆայությունից: Սաադը մեռավ 736-ին, նախքան իր
եղբոր բանտարկվելը և խորասանում նրան հաջորդեց նախ
իրն Սալլարը:

Հիշամի օրոք պայքարը խաղարների դեմ նոր թափ բու-
սացավ: Այդ պայքարի հաջողությունն ապահովելու արաբա-
կան իշխանությունն այդ երկրում, որի կապը թույլ էր իս-
լիֆայության հետ և վրաց իշխանը նրան ցույց տվեց Հա-
մադ Սաադին 654 թ. պայմանագրեր, որի հիման
վրա Ջադահը նոր պայմանագիր կնքեց:

Հիշամը Ջադահին հեռացրեց և Հուսեյնի փոխարքայու-
թյունն ու խաղարների դեմ պայքարի ղեկավարությունը
հանձնեց Մաալամային: խաղարների դեմ պայքարում հաջո-
րդեցիկ դարձավ նաև Սաիդ ալ-Հարաշին, որը 725—726-ին հար-

ձակվեց նրանց վրա, սակայն հաջորդ տարին խաղարները զբրոհեցին դեպի հարավ: 727—728-ին Մասլաման նորից հարձակվեց, իսկ մեկ տարի հետո Գուռն Ալանաց լեռնանցքով կրկնեց գրոհը, խորանալով խաղարների երկրում, սակայն հաջողութուն չունեցավ:

728—729-ին Զառահը. նորից նշանակվեց Հյուսիսի փոխարքա և նույն լեռնանցքով կրկին խորացավ խաղարների երկրում, հասնելով Բալգա քաղաքը (Վոլգայի ստորին մասերի մոտ):

Բանն այն է, որ Բյուզանդիան միշտ հարաբերության մեջ էր խաղարների հետ՝ գրգելով նրանց խալիֆայության դեմ: Լեոն Գ Իսավրացին 729-ին պատվիրակություն ուղարկեց Վոլգայի ափերը, իսկ 732-ին նրա որդի Կոստանդինն ամուսնացավ խաքանի դստեր հետ:

Խաղարները 730 թ. ուժեղ գրոհով շարժվեցին դեպի հարավ, հասան Փայտակարան ու կոտորեցին մահմեդական ազգաբնակչությանը: Զառահը դիմեց Արդարիլ, ուր ակնկալում էր հանդիպել թշնամուն: Խաղարները Վրաց իշխանի հաղորդած տեղեկությունների շնորհիվ տեղյակ էին Արմինիայի ներսում կատարվող դեպքերին: Արդարիլի մոտ խաղարների թվով գերազանց ուժերը ջախջախեցին արաբներին, և Զառահը սպանվեց: Խաղարներն ավերեցին Ատրպատականը, ապա ներխուժեցին Հայաստան, կողոպտեցին Բաղավանը, պաշարեցին Ամարիոտիկ ամրոցը, հասան մինչև Աղծնիք:

Հիշամ խալիֆան Զառահի փոխարեն զորքի հրամանատար նշանակեց զորավար Սաիդ ալ-Հարաշին, հանձնելով 30 հազարանոց զորք: Գալով Հայաստան, Սաիդը հավաքեց Զառահի զորքի մնացորդները, ապա Հարավային Հայաստանում խաղարներին որոշ գավառներից դուրս քշեց ու շարժվեց դեպի Պարտավ, ապա՝ Բալլական: Նա խաղարների դեմ հաղթանակներ տարավ՝ ստիպելով նրանց նահանջել: Վերջիններս կրկին հարձակվեցին, սակայն Մուղանի դաշտում արաբները նրանց ջախջախեցին: Շուտով եկավ Մասլաման,

որը երրորդ անգամ էր Հյուսիսի փոխարքա նշանակվել և
ՅՆամական հարարերությունների մեջ էր Սաիդի հետ, որին
խալիֆան ետ կանչեց:

Մասլաման Գարբանդի կողմերում հաշտություն կնքեց
նախ մերձկասպյան խաչկան, Շարուանշահ և Մասքթաց տե-
րերի, ապա լեռնային իշխանությունների (ըստ Բալազուրիի՝
լեռնական թագավորների) հետ, ինչպես Թաբաստարանշահ,
Ֆիլանշահ, Ջարշանշահ (կաթոլիկներ): Խաղարներից
գրավեց Գարբանդը, ապա մի անհաջող արշավանք կատա-
րեց զեպի հյուսիս: Ի վերջո 24 հազարանոց կայազոր թող-
նելով Գարբանդում, վերագարծավ Ասորիք: Մասլաման 728—
729 և 731—732 թվականներին արշավեց Վիրք, ուր խալի-
ֆայության տիրապետությունը թույլ էր և անհրաժեշտ էր
այն ամրապնդել:

Այս ընթացքում շարունակվում էր պայքարը Բյուզան-
դիայի դեմ: Հիջրի 107 (19 մայիս 725—7 մայիս 726) թվա-
կանին Մասլաման գրավեց Կեսարիան: Հաջորդ տարում
դարձյալ նվաճեց: Հիջրի 109-ին (28 ապրիլ 727—15 ապրիլ
728) Հիշամի որդի Մուհամմադը Բաթթալի հետ հասավ
Գանդրա (Խանջարա): Հիջրի 111 (5 ապրիլ 729—25 մարտ
730) թվականին Հիշամի որդի Մուավիան հասավ Կեսարիա,
հաջորդ տարում՝ մինչև Խարսիանոն (Խարշանա), իսկ հիջրի
114 (7 մարտ 732—20 փետրվար 733) թվականին՝ Ակրոսին
(Ակրոն):

Խալիֆայության պայքարը ՅՆամիների դեմ ղեկավար-
ում էր այն պատճառով, որ ստիպված էր երկու ճակատով
պատերազմել: Անհրաժեշտ էր կայուն վիճակ ապահովել Հա-
յաստանում: Սակայն, ինչպես ասել ենք, Հիշամի քաղաքա-
կանությունը երկդիմի բնույթ ուներ. թե՛ հանդուրժող, թե՛
անհանդուրժող:

Իր իշխանության առաջին տարում Արմինիայի ոստի-
կան ուղարկեց Հարիս իրն Ամրու ալ-Թաիին (հայ. Հերթ,
724—725), որը դաժանորեն վերաբերվեց Հայաստանի հետ:
Ղեկնդն այսպես է նկարագրում նրա խստությունները. «Սա

(Հիշամբ) վատ խորհուրդ հղանալով, Հերթ անունով մի զորավար ուղարկեց աշխարհագիր անելու մեր Հայոց աշխարհում, որպեսզի տեսակ-տեսակ շարիրներով ծանրացնի հարկատվութեան լուծը»¹⁰²։ Ապա ավելացնում է. «Բազում վիշտ պատճառեց մեր երկրին, մինչև որ ամենքը սկսեցին հառաչել դառն նեղություններից և չկար ոչ մի հնար անտանելի տաղ-նապենքից ազատվելու։ Դրանից հետո առավել ևս ծանրացավ նրա ձեռքը մեր Հայոց աշխարհի վրա»¹⁰³։

Մովսես Կաղանկատվացին ևս պատմում է Հերթի (Հարիս) գործունեութեան մասին. «Իսկ ի ՃՀԳ (725) թուականութեան Հայոց զամառն մահ անասնոց և ձմեռն աշխարհագիրն Հերթի, որ արկ զմարդ և զանասուն և սահմանս երկրին ընդ հարկաւ անթիւ ծառայութեան»¹⁰⁴։ Այսպիսով, իր աշխարհագրով ոստիկանը մեծ հարկ զրեց մարդկանց, անասունների և հողային տարածությունների վրա։ Հայ շինականի վիճակը խիստ ծանրացավ, քանզի նույն հարկը, որ նախկինում վճարում էին ամբողջ բնությանը համար, այժմ պետք է վճարեին ամեն մի տղամարդ անդամի համար։

Հիշամի հարկային դաժան քաղաքականութեան մասին վկայում է նաև Միքայել Ասորին. «Հիշամբ իր իշխանութեան հենց սկզբին սկսեց ճնշել մարդկանց (ժողովրդին) չափազանց ծանր հարկերով ու տուրքերով»¹⁰⁵։ Եվ օրինակ է բերում Վերին Միջագետքից (Ջաղիրա), ուր, հավանաբար, կեղեքվում էր ասորի ազգաբնակչությունը։

Սակայն Հիշամը շուտով փոխեց իր քաղաքականութունը, քանի որ սրվեց պայքարը խաղաքների դեմ։

Այդ ժամանակ Հայոց կաթողիկոսն էր Հովհաննես Օձնեցին (717—728), որն իր նախորդի՝ Եզիա Արճիշեցու նբման ձգտում էր ամրապնդել հայ եկեղեցու դիրքերը։ Նախ 720-ին նա գումարեց Դվինի Զ եկեղեցական ժողովրդ, ուր որոշումներ ընդունվեցին եկեղեցական արարողությունների կարգավորման և հատկապես արգելվեց պավլիկյան աղանդավորների հետ հաղորդակցվելը։ Սակայն Հովհաննես Օձնեցու օրոք տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձությունը հայ-ասորական առնչությունների ամրապնդումն էր։

Արեւելի մեջ Հայոց եկեղեցուն դաժանակից էին ներկու
միաբնակ՝ ասորի հակորիկ և Եգիպտոսի ղպտի եկեղեցիներն-
բը, ի հակադրություն նեստորական ասորիների, որոնք
բարյացակամ չէին հայ եկեղեցու հանդեպ: Դեռևս Սասանյան
ներքի շրջանում հայ եկեղեցին քնդհանուր ճակատ էր կազ-
մում ասորի հակորիկների հետ: Հայեր կային Վերին Միջա-
մում ասորի հակորիկների հետ: Հայաստանում: Հայաս-
ղաքի քաղաքներում և ասորիներն ունեին բազմաթիվ եկեղեցա-
ւանում ասորի հակորիկներն ունեին բազմաթիվ եկեղեցա-
կան թեմեր: Հայ և ասորի եկեղեցականների միջև սերտ հա-
րաբերություններ կային: Արաբաց Գեորգ ասորի եպիսկոպո-
սը 714-ին գրած թղթում (նամակ) տալիս է Գրիգոր Լուսա-
ւորչի հակիրճ կենսագրությունը:

Այսուհանդերձ երկու եկեղեցիների միջև կար մի դա-
վանաբանական վեճ: Հայ եկեղեցին համակիր էր Հուլիանոսի
ուսմունքին, բայց որի Քրիստոսի մարմինն անապական էր,
իսկ հակորիկ ասորիները կողմնակից էին Սեբրիոսի այն տե-
սությանը, թե տերունական մարմինը ապականության
ենթակա է: Անհրաժեշտ էր հարթել այս վիճելի հարցը:

Հովհաննես Օձնեցին թուղթ ուղարկեց ասորիների պատ-
րիարք Աթանասին և սկսվեց նամակագրություն: Արզն (Աղձնիք)
կողմերը համաձայնեցին ժողով գումարել (հաժանաբար՝
բազարում, սակայն Արմինիայի կառավարիչը (հայերին
Քառահ իրն Արգալլահը՝ 722—730) թույլ չտվեց հայերին
գնալ այնտեղ: Վերջապես որոշվեց ժողովը գումարել Մա-
նազկերտ քաղաքում: Աթանաս պատրիարքը այնտեղ ուղար-
կեց վեց ասորի եպիսկոպոսների, իսկ հայերից ներկա էին
23 եպիսկոպոսներ, ութ վարդապետներ և Հովհաննես կաթո-
ղիկոս Օձնեցին:

726-ին տեղի ունեցած այս ժողովում դատապարտվեց
թե՛ Հուլիանականությունը, թե՛ սեբրիանականությունը: Եր-
կու լեզվով որոշում շարադրվեց, հայերին: Անշուշտ այստեղ
ասորիներին, իսկ ասորերենը՝ հայերին: Անշուշտ այստեղ
դաժանաբանական վեճերը հարթվեց բացի, կարևոր էր եր-
կու ժողովուրդների և եկեղեցիների (հայ-ասորական) միաս-

նականության ամրապնդումը, մի կողմից դիմագրավելու՝
խալիֆայության ոտնձգություններին, մյուս կողմից՝ Բյու-
զանդիայի գաղափարախոսությունը հանդիսացող քաղկեզո-
նականությանը:

Հովհաննես Օձնեցին միջնադարի պատմության մեջ կա-
րևոր տեղ ունի: Բացի հասարակական գործունեությունից,
հիշենք հատկապես նրա ջանքերով կազմված «Կանոնա-
գիրք Հայոց» կոթողային ժողովածուն, հայերին առաջին ի-
րավունքի հուշարձանը, որ չափազանց արժեքավոր է թե՛
հայ իրավունքի, թե՛ միջազգային միջնադարյան իրավունքի
պատմության մեջ¹⁰⁶: Մ. Օրմանյանը նրան է վերագրում նաև
«Գիրք թղթոց» ժողովածուի հավաքումը¹⁰⁷, որը նույնպես դի-
վանագիտական արժեքավոր աղբյուր է, հետազոտելու վաղ
միջնադարյան Հայաստանի դավանաբանական և նույնիսկ
քաղաքական հարցերը:

Այդ ժամանակ, 726 թ. մահացավ Հայոց իշխան Սմբատ
Բագրատունին, իսկ 728 թվականին՝ կաթողիկոս Հովհաննես
Օձնեցին: Քաղաքական մթնոլորտում որոշակի փոփոխու-
թյուններ կատարվեցին:

Բանն այն է, որ Հիշած խալիֆան 730-ական թվական-
ներին Հայաստանի նկատմամբ որդեգրեց մի նոր քաղաքա-
կանություն, որը մի կողմից հանդուրժող էր Բագրատունի-
ների հանդեպ, քանի որ խալիֆայությունը պետք է ապահո-
վեր Հայոց աչրուձիի մասնակցությունը խաղարների դեմ
պաշարում, մյուս կողմից՝ անհանդուրժող հայ եկեղեցու
և Մամիկոնյանների նկատմամբ:

Երբ 732-ին Մարուան իբն Մուհամմադը նշանակվեց
Հյուսիսի փոխարքա և եկավ Հայաստան, մոտենալով Դվի-
նին, սիրալիր վերաբերվեց ընդառաջ եկող նախարարներին:
Դվինում Վասակի որդի Աշոտ Բագրատունուն տվեց պատրի-
կություն իշխանությունը Հայոց աշխարհի վրա և մեծ պա-
տիվներ արեց: Այս ամենն անակնկալ էր, քանզի 726-ին
Սմբատ Բագրատունու մահից հետո, մեջ տարի խալիֆայու-
թյունը Հայոց իշխան չէր նշանակում, անշուշտ նպատակ

ունենալով Հայաստանը զրկել ներքին ինքնավարությունից։
Ի դեպ, Մովսես Կաղանկատվացին նշում է, որ ՃՀԴ (725)
թվականին, արարները սպանեցին ոմն Աղվանից իշխան
Ջուռնշիրին։

Սակայն այս նշանակումը մեծ զոգոհություն առաջաց-
րեց «Սմբատի որդիներին» մոտ, որոնք Մամիկոնյան Գրիգոր
ու Դավիթ եղբայրներն էին։ Նրանք դեմ էին Աշոտի Հայոց
իշխան և սպարապետ կարգվելուն, քանզի համոզված էին,
որ սպարապետության պաշտոնը ժառանգարար պետք է Մա-
միկոնյաններին պատկաներ։ Այս զոգոհության լուրը հասավ
Մարտանին, որը հրամայեց ձերբակալել նրանց ու բերել իր
մոտ։ Ապա ուղարկեց Հիշամի մոտ, գրավեք ամբաստանու-
թյամբ, ուր նրանց որակում էր որպես խռովարարներ ու Ա-
շոտ իշխանին (պատրիկին) հնազանդվել չկամեցողներ։ Հի-
շամը նրանց արսորեց նմեն։

Այս դաժան պատժի մեջ բացահայտորեն երևում է Օմա-
յանների անբարյացակամ վերաբերմունքը Մամիկոնյանների
նկատմամբ, որոնք միշտ էլ համարվել են Բյուզանդիայի
կողմնակիցներ։

Դրանից հետո Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին գը-
նաց «Իսմայելի իշխանի», այսինքն՝ ամիրապետի մոտ,
խնդրելու, որ լուծի Հայոց այրուծիի ոռճիկի հարցը։ Արդեն
երեք տարի խալիֆայությունը չէր վճարում այրուծիի տարե-
կան 100 հազար դիրհեմ (արծաթ) ոռճիկը։ Հիշամը հարգեց
նրա խնդրանքը՝ հրամայելով կշռել երեք տարվա ոռճիկը՝
100 հազարի հաշվով։ Դրանից հետո ամեն տարի սահման-
ված արծաթի քանակությունը (սակը) անխափան առաքվում
էր Հայոց հեծյալների համար։

Սակայն շուտով Հիշամը սկսեց նեղել հայ եկեղեցուն,
խիստ անբարյացակամ վերաբերմունքով։ Անկասկած Օմա-
յանները (այս դեպքում՝ Հիշամը) գտնում էին, որ Եղիա
Արճիշեցուն ու Հովհաննես Օձնեցուն շատ էին ընդառաջել,
որի հետևանքով ամրապնդվել էր Հայոց ազգային եկեղե-
ցին, մանավանդ որ Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին,
որպես նախկին ապստամբ, հեղինակազուրկ էր։ Եվ ահա

ժամանակն էր սահմանափակելու հայ եկեղեցու իրավունքները և բարձրացնելու Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու հեղինակությունը:

Այս վերաբերմունքին արժանացավ Հովհաննես Օձնեցու հաջորդ Դավիթ Արամոնեցին (728—741): Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է. «Եւ վասն զի բնակչաց հեթանոսաց ի Դվին քաղաքի յոյժ տաղտկացեալ լինէր այրն Աստուծոյ Դաւիթ, ալլ և բազում շար ոճիրք զնա նեղէին»¹⁰⁸: Այսպիսով, Դավիթ կաթողիկոսը այս տարիներին սաստիկ նեղված էր Դվինի հեթանոս բնակիչների, այսինքն՝ մահմեդական արաբների արարքներից, և բազմաթիվ ոճրագործություններից: Հավանաբար Մուհամմադ իրն Մարուանը նոր արաբների էր բնակեցրել Հայոց մայրաքաղաքում, կամ արաբ բնակիչների և հատկապես արաբական կայազորին լիազորություններ էր տվել՝ ամեն տեսակ նեղություններ պատճառել Դավիթ կաթողիկոսին, նույնիսկ շար ոճիրներ գործել: Վիրավորելով կամ սպանելով հայրապետանոցի միաբաններին:

Նման վայրագ և թշնամական գործողություններից հետո Դավիթ Արամոնեցին ստիպված էր իր հայրենյաց Արամոնք գյուղում կառուցել եկեղեցի ու տուն բնակություն (հայրապետանոց), ուր փոխադրվեց և մնաց մինչև իր մահը:

Այդ ժամանակ Հայաստանում հայանի էր մատենագիր Ստեփանոս Սյունեցին, որը դեռևս Ը դարի քսանական թվականներին, վիճելով ոմն Սմբատ Բագրատունի երկարակյան պապերի հետ, զգալով իր մտավոր զարգացման պակասը, զնացել էր Կոստանդնուպոլիս ուսանելու, 728-ին վերադարձել էր Հայաստան: Եվ ահա 735-ին նա խորհրդավոր կերպով սպանվեց մի անառակ կնոջ ձեռքով, որին հանդիմանել էր: Նման սպանության պարագաները համոզիչ չեն և դույց այս հարցում քաղաքական ինչ-որ անհասկանալի դրդապատճառներ պետք է որոնել: Միգուցե նրա մեծ հեղինակությունը հաճելի չէր խալիֆայական իշխանություններին:

Դրանից երկու տարի անց, 737-ին ամիրապետի կողմից մահվան դատապարտվեց Վահան Գողթնացին, սպանված
154

Խոսքով Գողթնացու որդին, որը 705-ի արշունայի զեպքերից հետո գերի էր տարվել Գամասկոս ու զաստիարակվել որպես մահմեդական՝ ստանալով Վահապ անունը։ Ապա Օմար խալիֆայի օրոք (717—720), այլ գերյալների հետ, վերադարձել էր հայրենիք մոտավորապես 719-ին։ Նա տիրացել էր իր հայրենյաց կալվածքներին Գողթն գավառում և կրկին դավանել իր քրիստոնեական հավատը, վերստին կոշվելով Վահան։ Եվ ահա 13 հանգիստ տարիներ (մոտացված) ապրելուց հետո, հանկարծ 732-ին ամիրապետը հիշեց նրա դոյության մասին ու սկսեց փնտրել նրան։ Լսելով այդ մասին, Վահանը հինգ տարի թափառելուց հետո, վերջապես 737-ին գնաց Ռուսաֆա (Ռուծափ), որը Օմայյանների անսպառաչին նստավայրերից էր և հանձնվեց Հիշամին։ Վերջինս փորձեց համոզել, ապա ստիպել նրան հավատափոխ լինել, սակայն Վահանը մերժեց ու նահատակվեց։

730-ական թվականներին եկեղեցու զեմ կատարված այս ոտնձգությունների մթնոլորտում արդյոք ի՞նչ վերաբերմունք ունեւր Հայոց պատրիկ Աշոտ Բագրատունին, որն ըստ երևույթին անտարբեր էր կամ անկարող միջամտելու։ Բնականաբար Մամիկոնյանների զեմ ունեցած հակասությունների հետեանքով դուրս լարված էին հարաբերությունները նաև Աշոտի ու եկեղեցու միջև, քանզի վերջինս կարող էր համակիր լինել Մամիկոնյաններին։

730-ական թվականներին իրենց զազաթնակետին հասան արաբա-խաղարական պատերազմները։

Գեոհես իր փոխարքայության հենց առաջին տարում Մարուանը հարձակվեց խաղարների վրա, բայց քիչ հաջողություն ունեցավ։ Նա խալիֆայից խնդրեց 120 հազարանոց զորք և ստանալով, կրկին եկավ Հայաստան։

Նախքան խաղարների վրա հարձակվելը, Մարուանը 736-ին ասպատակեց Վիրքը, քանզի այդ երկրը Ը դարձ սկզբին նվաճվելուց հետո, օգտվելով խաղարների զեմ Խալիֆայության պայքարից և իր աշխարհազրահական դիրքից, գրեթե կապված չէր Օմայյանների իշխանության հետ։ Մա-

բուանը դաժան միջոցներով, վերջնականապես հպատակեցրեց Վիրքը, որն արդեն հաստատ մնաց Խալիֆայության կազմում: Մարուանը նվաճեց նաև Ալանաց երկիրը և, այսպիսով, արարների գիրքերն ամրացան Ալանաց զոններում (Դարիալի կիրճ, Բար ակլան):

Խալիֆայության տիրապետությունն անվանական էր Դարբանգի (Դաղստանի) լեռնականների մոտ: Մարուանը 736-ին հպատակեցրեց լեռնային Թումանշահ և Լաբզ (Իդգիներ) իշխանությունները: Լաբզի տերը Իրն ալ-Ասիրի մոտ կոչվում է Վարնիս, իսկ Իրն խաչաթը նրան անվանում է Վարտանիս (Վրթանես), որը հավանաբար հաչ էր: Վարնիսը (Վրթանես) փոխառվ, իսկ Մարուանը պաշարեց նրա Համզին ամրոցը: Ի վերջո բերեցին Վարնիսի գլուխը, որը Մարուանը կախեց ամրոցի աշտարակից: Ամրոցի պաշտպանները կոտորվեցին, իսկ նրանց ընտանիքները գերեվարվեցին:

737-ին Մարուանը 150 հազար զորքով, որի մասն էր կազմում հայոց 15 հազարանոց այրուծին, Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու հրամանատարությամբ պատրաստվեց արշավանքի խաղարների դեմ: Մարուանը լուր ուղարկեց Խաթանին՝ բանակցելու, իսկ վերջինս առանց կասկածելու ղեկավան ուղարկեց: Սակայն, ըստ պաշմանավորվածության, արաբական զորքը հանկարծակի, երկու կողմից, հարձակվեց: Մի մասը Մարուանի գլխավորությամբ Ալանաց զոներից ներխուժեց Հյուսիսային Կովկաս, մյուս մասը Դարբանգից գրոհեց ղեպի հյուսիս: Անակնկալի եկած Խաթանը նահանջեց մինչև Վուդալի ավազանը: Մարուանը հասավ ու հաղթեց նրա թողած խաղարական զորքին: Խաթանը հպատակություն հայտնեց Օմայան խալիֆայությանը, և Մարուանի պահանջով ընդունեց մահմեդականություն:

Այսպիսով, խաղարական հարցը գրեթե հիմնականում լուծվել էր Արարական խալիֆայության համար:

Վերադառնալով, Մարուանը 738-ին վերջնականապես հպատակեցրեց Դաղստանի լեռնային իշխանությունները՝ Սարիր, Թուման, Քիրան, Ֆիլան, Լաբզ, Համզին, Թաթասա-

բան, Զիրիբրան, ինչպես նաև մերձկասպյան Շապորան, Շիրվան և Մազբուլթր (Մասկաթ) գավառները:

Արաբական զորքի հաղթական վերադարձից հետո Մարուանը խաղաղաց երկրից բերած բազմահազար զերիներն ու հսկայական ուղմական ավարը բաժանելով, մեկ հինգերորդն ուղարկեց խալիֆային, չորս հինգերորդը բաշխեց իր զորքին: Որոշ բաժին ստացավ նաև Աշոտ Բագրատունին և Հայսց աշուձին: Աշոտ Բագրատունու հաղթական վերադարձը ամբապնդեց նրա հեղինակությունը Հայաստանում:

Խաղաղների դեմ վճռական հաղթանակից հետո, խալիֆայության ձեռքերն ազատ էին վերջապես վերանվաճելու Միջին Ասիան (Մավարաննահր), քանի որ 705—715 թվականներին Կուտայբա զորավարի նվաճումները ժամանակավոր էին և Միջին Ասիայի երկրները (Սողտ, Խորեզմ և այլն) գրեթե անկախ վիճակում էին: Խորասանի փոխարքա Նասր իբն Մայյարը 738-ին մտավ Ֆերղանա, Սողտ: 740-ին արդեն Միջին Ասիայի (Մավարաննահր) մեծ մասը նվաճված էր:

Սակայն Արեմուտքում խալիֆայությունն անհաջողություն ունեցավ: Արաբական զորքը, որ ներթափանցել էր Փոքր Ասիա 740-ին, պարտություն կրեց Լևոն Գ-ի զորքից և արաբների վիպական հերոս Բաթթալը սպանվեց:

Ըստ Յակուբիի, 742-ին Սուլայման իբն Հիշամը հարձակվեց, սակայն հանդիպելով Լևոնին (Լևոնի որդուն) և Արտավազդին (Արթարաս), ետ վերադարձավ և բախում տեղի չունեցավ¹⁰⁹: Նույն տարում Թեոփանեսը վկայում է, որ Կուտանդին Ե-ը կամեցավ հարձակվել արաբների վրա, սակայն Արտավազդի ապստամբությունը նրան խանգարեց¹¹⁰: Ակներեկորեն Յակուբիի հիշածը կատարվել է գարնանը, երբ հարաբերությունները կայսրի և Արտավազդի (Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար) միջև դեռ լարված չէին, իսկ Թեոփանեսի հիշած դեպքից հետո Արտավազդն իրեն կայսր հռչակեց:

Հիշամի մահվանից (743) հետո Օմայան խալիֆայությունը սկսեց քայքայվել:

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻՆ ՆԱԽՈՐԳՈՂ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

- 1 Փառապոսի, Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, 2 դար-
դի. Ա, էջ 310—311:
Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, էջմրածին—Տիգրիս, 1913,
էջ 310—312:
- 2 Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1904, էջ 23—24:
- 3 И. Джавахишвили. С. Джанашина, Н. Бердзенишвили, История
Грузии. Тбилиси, 1950, с. 106—107.
- 4 Там же.
- 5 С. Еремян. Политическая история Албании III—VII вв. «Очер-
ки истории СССР III—IX вв.», М., 1958, с. 314—315.
- 6 Там же, с. 316.
- 7 Հ. Մանեղյան, Երկեր, Բ, Երևան, 1978, էջ 239—248:
- 8 С. Еремян. Политическая история..., с. 315.
- 9 Ղազար Փարպեցի, էջ 160—162:
- 10 Եղիշէի վանն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957,
էջ 71:
- 11 Ղազար Փարպեցի, էջ 121:
- 12 Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան Պատմութիւն արեւելեական, ՊԼ-
տերբուրգ, 1885, էջ 80:
- 13 Ասողիկ, էջ 82:
- 14 Նույն տեղում, էջ 82—84:
- 15 Պետկոպիս Կեսարացի, Թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ
303—304:
- 16 Վ. Իսկանյան, Մարզպանական Հայաստանը 2 դարում, Հայ ժողովրդ-
ի պատմություն, Բ, Երևան, 1984, էջ 251:
- 17 Ջախարիա Հոնատ, Ասորական աղբյուրներ, Թարգմ. Հ. Մելքոնյանի,
Երևան, 1976, էջ 313—314: Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 219—220. Ն. Ազոնցը Բագրատը իրավացիո-

րեն համարում է Բաղդասականը: Բնագրից երևում է, որ այս անվան տակ պետք է հասկանալ մերձկասպյան շրջանները՝ նախկին Մագր-թաց Արշակունիների թագավորությունը:

18 Գրբբ թղթաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 171:

Ըստ վրաց մատենագիր Արսեն Սափարացու, «Վրացիք ասում էին, որ սուրբ Գրիգորը Հունաստանից բերել սվեց մեզ (այն) հավատ-բը...»:

Լ. Մելիսեթ-բեկ, Վրաց ազդյութները Հայաստանի և Հայերի մասին, Ա. Երևան, 1934, էջ 37:

19 Մովսես Կաղանկատացի, Պատմություն Աղսանից աշխարհի, Երե-վան, 1983, էջ 14:

20 Նույն տեղում, էջ 38:

21 Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 62:

22 Նույն տեղում, էջ 68:

23 Կ. Անկլիմե, Վրաց գրականության պատմություն (վրացերեն), Տրի-գիս, 1929, էջ 37: Ա. Մառտիրոսյան, Մաշտոց, Երևան, 1982, էջ 346—347:

24 К. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Алда-нии, М.—Л., 1959, с. 310. Հայերենը ըստ էության և դարից էր պաշտպանվում Աղվանքում:

25 Ան, Երկերի ժողովածու, Բ, Երևան, 1967, էջ 99—102:

26 Նույն տեղում, էջ 140—143:

27 Նույն տեղում, էջ 159—161:

28 Ե. Տեր-Մինասյան, Նևտորականությունը Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971, էջ 330—393:

29 Պատմություն Սերբոսի, Երևան, 1979, էջ 70:

30 Ան, Երկեր, Բ, Երևան, 1967, էջ 199—205:

Հ. Բաբրիկյան, NARRATIO DE REBUS ARMENIÆ, հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած հայ-թաղիկոնական սկզբնաղբյուր, Բանբեր Մատենադարանի, 6, 1962, էջ 465:

31 Սերբոս, էջ 72—75:

32 Սերբոս, էջ 76—80: Ան, էջ 213—215:

33 Բաբրիկյան, NARRATIO..., էջ 466—467:

34 Պատմություն Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867, էջ 88—89:

35 «Իսկ ի Յոնաց կողմանէ՝ նաև Յովհան պատրիկ, ապա Հերակղ, ապա Սորմէն, Սերբոս, էջ 105:

36 Նույն տեղում, էջ 91:

37 Histoire de la Géorgie, Petersbourg, 1849, I, p. 216—223.

38 Ն. Ալիբեյան, Կիրիոն կաթողիկոս վրաց, Վրեննա, 1910, էջ 100:

Նույն տեղում, էջ 243—256:

39 Н. В. Пигулевская, Из сирийской анонимной хроники 1234 г. —

В кн.: Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М.—Л. 1946, с. 256—257.

40 Սերևս, էջ 86:

41 Նույն տեղում, էջ 92:

42 Նույն տեղում, էջ 67—68:

43 Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Պե-տերբուրգ, 1885, էջ 85:

44 Չամչյան, Պատմութիւն Հայաց, 2, էջ 307: И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, — с. 396—398.

45 Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 170—171: С. Еремян, Политическая история Албании III—VII вв., с. 319. Կ. Տրեверը գտնում է, որ սույն պաշտոնը էր Հայացած ազգանքների և Հայ նախարարների միջև: К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, с. 235.

46 Թեոփանես, Թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1983, էջ 30—31: История Византии, I, с. 364—366.

47 Սերևս, էջ 131: Պատմութիւն Յովհաննու, էջ 99:

48 Սերևս, էջ 133:

49 И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 401.

50 Histoire de la Géorgie, I, p. 225—226.

Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, Тбилиси, 1970, с. 29.

51 Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 137—138:

С. Еремян, Политическая история Албании III—VII вв, с. 320. К. В. Тревер, Очерки по истории..., с. 241.

52 Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 172:

53 Թեոփանես, էջ 71: История Византии, I, с. 369.

54 Սերևս, էջ 131—132:

55 Պատմութիւն Յովհաննու, էջ 98—103:

56 A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1936, p. 500—502. Ան, էջ 260—265:

57 Սերևս, էջ 128—129:

58 Պատմութիւն Յովհաննու, էջ 97—98:

Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա., Պէյրուսի, 1959, էջ 682—683:

59 Սերևս, էջ 132:

60 Նույն տեղում, էջ 134:

61 Նույն տեղում, էջ 138:

62 Histoire de la Géorgie, I, p. 232—237.

Пахомов, Монеты Грузии, с. 30—31.

63 Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 179:

64 М. И. Артамонов, Хазарский каганат. Сов. историческая энциклопедия, т.15, М., 1974, с. 483.

65 История Византии, I, с. 373.

ԱՐԱՐԱՆԵՐԻ ՀԱՆԳԵՍ ԳՈՒԼ

- 1 J. Ryckmans, Chronologie des rois de Saba et du Raydan, *Oriens Antiquus*, III, 1964, p. 1—24.
 A. Г. Лундин, Государство мукаррибов Сасба, М., 1971.
 H. Wissmann, Die Geschichte von Saba, Wien, 1982.
- J. Pirenne, Le royaume sud-arabe de Qataban et sa datation, Louvain, 1961.
- 2 H. Wissmann, Himyar: Ancient History, Le Muséeon, Louvain, 1964, vol. 77.
- 3 J. Doresse, L'empire du prêtre Jean, v. I, Paris, 1957.
 A. H. M. Johns and E. Monroe, A History of Ethiopia, Oxford, 1955.
- 4 Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958, p. 65—66.
- 5 М. Б. Пиотровский, Южная Аравия в раннее средневековье, М., 1985, с. 50—65.
- 6 Hitti, History, p. 104—105.
- 7 Idem, p. 36—48.
- 8 A. Kennedy, Petra its History and Monuments, London, 1925.
 R. Dussaud, La pénétration des arabes en Syrie avant l'islam, Paris, 1955, p. 21—50.
- 9 Dussaud, La pénétration, p. 176—178.
- 10 Dussaud, p. 71—162. Hitti, History, p. 74—78.
- 11 A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreiche Osroëne. Mémoires de l'Académie impér. de St. Petersbourg, 1887, sér. 7, t. 35, № 1.
- 12 Հ. Մելիքյան, Միզդոնիա, Հայկական Հանրապետության, Երևան, 1981, հ. 7, էջ 530:
- 13 Հ. Մանանդյան, Երկեր, Ա, Երևան, 1977, էջ 199:

- 14 Ազաթանկեղայ Պատմութիւն Հայոց, էջերածին—Տփղիս, 1909, պարբ-
203:
- 15 Н. Dritten, Hatra, Lexicon der Antike, Leipzig, 1969, S. 222.
Դրո՞ւն Կասիոս, Թարգմ. Ս. Կրկաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 213, 219,
226; А. Г. Бокщанин, Парфия и Рим, М., 1966, II, с. 246, 287.
- 16 Ջ. Կոնկունիա, Գրք զարգացումի, Երևան, 1955, էջ 138:
- 17 Т. Nöldeke, Die Ghassanischen Fürsten aus dem Hause Gafnas, Berlin, 1888.
Н. В. Пигулевская, Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв., М.—Л., 1964, с. 180—214.
- 18 G. Rothstein, Die Dynastie der Lahmidien von al-Hira, Berlin, 1899.
Пигулевская, Арабы, с. 57—123.
- 19 Hitti, History, p. 106—107.
- 20 G. Olinder, The kings of Kinda, Lund., 1927. Пигулевская, Арабы,
с. 124—179.
- 21 Н. Lammens, Le berceau de l'Islam, Rome, 1914. Hitti, History,
p. 87—108.
- 22 Н. Lammens, La cité arabe de Taif à la veille de l'hégire, Beyrouth,
1922.
- 23 А. Р. Caussin de Perceval, Essai sur l'histoire des Arabes avant
l'islamisme, t. I, Paris, 1847, p. 229—234.
Н. Lammens, La république marchande de la Mecque vers l'an
600 de notre ère, Bull. de l'Inst. d'Egypte, 5 sér., t. 4, p. 23—54.
Idem, La Mecque à la veille de l'hégire, Beyrouth, 1924.
Е. А. Беляев, Арабы, ислам и арабский халифат в раннее
средневековье, М., 1965, с. 95—108.
- 24 History of Muhammad's campaigns by Muhammad al-Wakidy,
Calcutta, 1856, p. 196.
- 25 Беляев, Арабы, с. 100.
- 26 J. Wellhausen, Reste arabischen Heidentums, Berlin, 1897.
Хишам ибн Мухаммад ал-Калби, Книга об идолах (китаб ал-
аснам), М., 1984.
- 27 Hitti, History, p. 93—94.
- 28 Caussin de Perceval, t. II, p. 641—656.
- 29 Пиотровский, Южная Аравия, с. 157—158.
- 30 Там же, с. 162—164.
- 31 Там же, с. 120.
- 32 Н. Lammens, L'Islam, croyances et institutions, Beyrouth, 1941,
p. 30.
Hitti, History, p. 108.
Беляев, Арабы, с. 103—105.

ենենում նույնպես տեղական Հեթանոսական կրոնից ծագել է միաստ-
վածություն զավանդող մի ուսմունք, անկախ արարական Հեթանոսա-
կան կրոնից: Пнотровский, Южная Аравия, с. 155—156.

33 И. Ю. Крачковский, Арабская поэзия, Избранные сочинения,
И. М.—Л., 1956, с. 247—248.

34 Liber expugnationis regionum auctore al-Beladsori, Lugduni Bat.,
1866.

35 (2 դարի վերջ և է դարի սկիզբ) Արարիայի Հասարակարգի մասին
խորհրդային պատմագրության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնի-
վել: Նախ 30-ական թվականներին ենթադրվել է, թե եղել են ա-
ռաքա-կապիտալիստական հարաբերություններ, նաև՝ «բռնկորական»
և «երկրագործական» տեսություններ: Հայտնվել է նաև սնն կարծիքը,
թե վաղֆեոդալական հասարակություն է եղել, որը հետագայում
կրկնել է Ն. Վ. Պրզուչինսկայան:

Սակայն Ս. Պ. Տոլստոլը՝ 30-ականներին, Ա. Յու. Յակուբովսկին,
Ի. Պ. Պետրուշևսկին ու Ն. Ա. Բելլանը՝ Լապտերազմյան շրջանում,
դա՛նում են, որ իսլամի նախօրեին արարների մոտ ձևավորվում էին
նախնական ստրկատիրական հարաբերություններ: Իսկ նվաճումներից
հետո, երբ է—Ը դարերում կազմավորվեց իսաֆայությունը, արաբ-
ները ներթաշվեցին ֆեոդալական հարաբերությունների մեջ և ստրկ-
ատիրությունը մնաց որպես վերապրուկային կացութաձև:

И. П. Петрушевский, Иран под властью Арабского халифата,
в кн.: История Ирана, Л., 1958, с. 84. Беляев, Арабы, с.
93—95.

36 Hitti, History, p. 104—107.

37 История Ирана, с. 84—85.

38 Hitti, History, p. 46—48.

39 Մուհամմադի կենսագրությունը գրել է Իբն Իսհակը (մեռ. 767), որի
աշխատությունը մեզ է հասել Իբն Հիշամի (մեռ. 834) խմբագրու-
թյամբ: Das Leben Muhammed's nach Muhammed Ibn Ishaq bear-
beitet von Abdelmelik Ibn Hisham, hsgb. von F. Mûstenfeld, Göt-
tingen, 1858—1860. Հայ միջնադարյան մատենագիրները Մուհամմա-
դի կենսագրությունը անդրադարձել են յուրահատուկ մասնցմամբ: Տե՛ս
Aram Ter-Ghevondian, Auteurs chrétiens, Bibliographie du dialogue
islamo-chrétien, Islamochristian. Roma, 1980, p. 279—287.

Արևելագրության մեջ Մուհամմադի կենսագրության մասին հա-
րուստ գրականություն կա: Հիշենք մի քանիսը:

W. Muir, The Life of Mahomet, vol. 1—4, London, 1856—1861.

M. Gaudefrey-Demombynes, Mahomet, Paris, 1957.

W. W. Montgomery, Muhammad, Oxford—London, 1961.

- 40 A. J. Wensinck, Bahira, Shorter Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1953, p. 55—56.
- 41 Հիբրայի Բելադսորիյան պաշտոնական ընդունումը կատարվել է Օմար (634—644) խալիֆայի օրոք: Գրա սկիզբը համարվել է 20 սեպտեմբեր, 622 թ.: B. Carra de Vaux, Hidjra, Shorter Enc. of Isl., p. 139
- 42 Beladsori.
- 43 Idem.
- 44 Idem.
- 45 Idem.
- 46 Վախենալով, որ Մուհամմադի բարոգած հայանությունները նրա մահվանից հետո կմոռացվեն, ումանք սկսել են զրի առնել: Այդ դործը հանձնարարվել է Մուհամմադի բարոտուղար Զալգ իրն մարիսին, որը միայն Օման (644—656) խալիֆայի օրոք հավաքելով բոլոր խմբադասությունները, մի համահավար բնագիր կազմեց. այն դժվարությամբ ընդունվեց: F. Buhl, Kuran, Shorter Enc. of Isl, p. 278—279.
- 47 Մահմեդականությունը (իսլամ) այլ կրոններից տարբերվում է նրանով, որ ծնվել, ձևավորվել, սրբազան մատյան է ունեցել (Յեկուզ բանալոր) և պաշտոնական կրոն է դարձել միայն Մուհամմադի օրոք, ավելի ճիշտ՝ 610—630 թթ., այսինքն՝ 20 տարիների ընթացքում: Գրան հակասակ, երկար ճանապարհ են անցել բրահմայականությունը, բուդդայականությունը, զրադաշտականությունը, հրեական կրոնը (հուդայականությունը), բրիստոնականությունը և այլն: Քրիստոնեությունն այդ ճանապարհն անցել է երեք հարյուրամյակում: Մահմեդականության (իսլամ) մասին հարուստ գրականություն կա: Հիշենք մի բանիսր.
- A. Kremer, Geschichte der herrschenden Ideen des Islams, Leipzig, 1868.
- I. Goldziher, Muhammedanische Studien, Tl 1—2, Halle, 1889—1890.
- D. B. Macdonald, Development of Muslim Theology, London, 1903.
- H. Lammens, L'Islam, criyances et institutions, Beyrouth, 1941.
- G. E. von Grunebaum, Medieval Islam, London, 1946.
- 48 D. B. Macdonald, Djihad, Shorter Enc. of Isl., p. 89.
- 49 История стран зарубежной Азии в середине века, М., 1970, с. 130—131.
- 50 Там же, с. 133.
- 51 История Ирана, с. 86—87.
- 52 История стран зарубежной Азии, с. 133.
- 53 Там же.

54 Երկարնակության և միարնակության պայքարն այնքան էր սրվել, որ նրա մեջ ներգրավվեց նաև բազմաթիվ խմբավորումների՝ կապույտների (վենետիկացի) և կանաչների (պրատինոսների) հակամարտությունը: Կապույտների խմբավորման մեջ մտնում էին հողատեր ազնվականները, որոնք կողմնակից էին երկարնակության և Արևմտքի հետ սերտ կապերին, իսկ կանաչները՝ ասեղավաշխատական վերնախավից էին, հովանավորում էին միարնակներին և կողմնակից էին Արևելքի հետ սերտ կապերին: Այսպիսով, այս երկու բազմաթիվ խմբավորումների միջև պայքարը ստացել էր կրոնաքաղաքական բնույթ:

Բ. Պետրոսյանի կարծիքով, այդ պայքարը Բյուզանդիային ներսից թուլացնող ազդակներից մեկն էր: Ավելի ճիշտ է ասել, որ այդ կանաչների ու կապույտների պայքարը միահյուսվելով Երկարնակության և միարնակության դոգմաբանին, նրան առավել կատաղի բնույթ էր հաղորդում:

G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State.

История Византии, I, 134—136.

История стран зарубежной Азии, с. 133.

55 **A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1936,** p. 500—502.

56 **Hitti, History, p. 147.**

57 История Византии, I, с. 275.

58 Там же, с. 275—278.

59 **A. S. Atiya, A History of Eastern Christianity, London, 1969,** p. 179. **M. Kamil, Aspects de l'Egypte copte, Berlin, 1965, p. 9.**

60 Առաջին պատերազմը Սեբդիոսը Հակոբ Բարսեղոսի կողմից ձեռնադրվել է մոտավորապես 542-ին: **Atiya, A History, p. 183.**

61 **A. Мюллер, История ислама, СПб., 1895, I, с. 277—278.**

62 **Hitti, History, p. 147—148. W. Muir, The Caliphate, its rise, decline and fall, Edinburgh, 1924, p. 70.**

63 **Idem, p. 92—96.**

64 Թեոփանես, էջ 46: Թեոդորոս Սակելլարեսին Ֆ. Հիտտին շփոթում է Հերակլի եղբոր՝ Թեոդորոսի հետ: **Hitti, History, p. 152.**

65 Թեոփանես, էջ 46—47:

66 Նույն տեղում, էջ 47:

67 **Tabari, Tarikh, al-Qahira, 1962, III, p. 570:** Հոտ նրա, հայկական զորամասի հրամանատարն էր Զարաշան, որը գուցե Գեորգ լինի:

68 **Beladsori.**

69 **Tabari, III, p. 572.** Հոտ որոշ արար պատմիչների, Վահանք փրկվեց, սակայն վախենալով, որ Հերակլը իրեն կպատմի եթե զնա նրա

մատ, ապաստանեց Սինայի Ս. Կատարինե վանքը, գտնալով վանական՝ Անաստաս անվամբ, և Հորինեց Գավթի 2 սաղմոսի մեկնությունը: Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales, t. I, CSCO, Scriptores Arabici, III, Beryti, 1906, p. 15: Վահանի մասին տե՛ս A. Stratos, Byzantium in the seventh century, I, Amsterdam, 1972, p. 64—73.

Ю. Кулаковский, История Византии, III, Киев, 1915, с. 149—151.

70 Beladsoni, p. 137. Muir, The Caliphate, p. 129.

71 Muir, p. 129—130. Hitti, History, p. 153.

72 Muir, The Caliphate, p. 131—132.

73 Idem, p. 66.

74 Мюллер, История ислама, с. 262.

75 Muir, The Caliphate, p. 104—111.

76 Սերբյո, էջ 137:

77 Мюллер, История ислама, с. 269—270. Hitti, History, p. 156—157.

78 Мюллер, История ислама, с. 268.

79 Там же, с. 273.

80 Там же, с. 274—275.

81 Atiya, A History, p. 74. M. Kamil, Aspects, p. 9—10.

82 Idem, p. 10.

83 Muir, The Caliphate, p. 160.

84 Hitti, History, p. 160.

85 Վարդանը (Ուարդան ալ-Ռումի, հոռոմ Վարդանը) Հայաստանի բյուզանդական մասից էր: Գերի էր բնիկը, ապա ազատագրվել (մատուլա): Նա Ամբուի խորհրդականն էր, իսկ որոշ ժամանակ՝ հարկերի վերահսկող: Եգիպտոսի Ֆուսթատ մայրաքաղաքում նրա անվամբ շուկա կար:

86 Հերակլիի մահվանից հետո իշխեց նրա առաջին կնոջից ձեռնած Կոստանդին Գ-ը, որին շուտով թունավորեցին, ապա գահին տիրացան Երկրորդ կիներ՝ Մարտինեն ու նրա օրդին՝ Հերակլեոնասը (Վարդան պատմիչի մոտ՝ Հերակլեակ, էջ 94), որոնց իշխանություն շրջանում քաղաքական վիճակը խառն էր և Կյուրոսը կարողացավ թուլլալույնն ստանալ վերագառնալու Եգիպտոս՝ ստանձնելով պատրիարքի ու Կոստանդինի պաշտոնները, և որոշվեց բյուզանդական կայսրոսը դուրս բերել Եգիպտոսից: Ostrogorsky, History, p. 113. Ֆ. Հիտտին կարծում է, թե այդ թուլլալույններ շնորհեց Հերակլեոնասի հաջորդ Կոստանդ Բ-ը (641—668): Hitti, History, p. 164.

87 Muir, The Caliphate, p. 160, 164—165.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

- 1 Denus de Tell Mahré, p. 6.
- 2 Թեոփանէս, *էջ 49 (6128 թ.)*;
- 3 Michel le Syrien, II, p. 426.
- 4 Թեոփանէս, *էջ 49—50 (6130 թ.)*;
- 5 Beladsori, p. 174.
- 6 Թեոփանէս, *էջ 49*;
- 7 Beladsori, p. 175—176.
- 8 Թեոփանէս, *էջ 49—50*;
- 9 Beladsori, p. 176.
- 10 Khalifa Ibn Khayyat.
- 11 Այս մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, *Հ. Բ, էջ 508—513*;
- 12 Beladsori, p. 176.
- 13 նույն տեղում:
- 14 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, *էջ 105*;
- 15 Michel le Syrien, II, p. 424—425.
- 16 Տարօնի պատմութիւն, *էջ 285—286*;
- 17 Beladsori, p. 176.
- 18 Ս. երեմյան, Հայաստանը բառ է դարձի «Աշխարհացոյցին», *էջ 53*;
- 19 Beladsori, p. 176.
- 20 նույն տեղում:
- 21 Տարօնի պատմութիւն, *էջ 286*;
- 22 Սեբեոս, *էջ 138*;
- 23 Ղևնդ, *էջ 9*; Հմմտ. M. Ghazarian, Armenien unter der Arabischen Herrschaft, Marburg, 1903. J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919.
- 24 Սեբեոս, *էջ 138*;
- 25 նույն տեղում:
- 26 նույն տեղում: Սամուէլ Անեցի, *էջ 8*: Երբ ներսեւ Տալեցին դարձա՞վ կաթողիկոս, դրազ՞կեց Դժինի դիակները թաղելով և, որպէս նահապանակներ, նրանց հիշատակին կառուցեց եկեղեցի: Մ. Օրմանյանը վրկայում է. որ դա ս. Սարգիս եկեղեցին է: Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, *էջ 708*;
- 27 Denys, p. 6. Սամուէլ Անեցի, *էջ 80*, Կիւսակոս Գանձակեցի, *էջ 60*;
- 28 Սեբեոս, *էջ 139*;
- 29 Tabari, IV, p. 53.
- 30 Այս վաղենափնոսին (վաղենափանոս) հիշում է Սեբեոսը. երբ 640-ին մեռա՞վ Հերակլը և նրան հաջորդեց ա՛վագ որդին՝ Կոստանդին Գ-ը,

առ Վալենտիանոսին, որն Արշակունի էր, նշանակեց իր զորքերի հրամանատար (Սեբեոս, էջ 140): Սակայն, երբ մի քանի ամսից հետո մեռավ Կոստանդին Գ-ը և թագավորեցին Հերակլի երկրորդ կինը՝ Մարտինեն և որդին, Վալենտիանոսը փոքրամիկ զորքով ապրաստամբեց նրանց դեմ և զոյւով Կոստանդնուպոլիս, զահրնկեց արեց նրանց: Կայսր դարձավ Կոստանդին Գ-ի որդի Կոստանդ Բ-ը (Սեբեոս, էջ 141): Այս առթիվ Օստրոգորսկին հիշում է, որ այս Վալենտիանոսը հայ էր և Արշակունի (G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State).

Այս Վալենտիանոսը ապստամբեց Կոստանդ Բ կայսեր դեմ (Սեբեոս, էջ 142), սակայն սպանվեց (Թեոփանես, էջ 52, Սեբեոս, էջ 143): Դիոնիսիոս Տելլ-Մահրացու հիշած արշավանքը Վալենտիանոսը կատարեց 641-ի սկզբին, նախքան Կոստանդնուպոլիս գնալը և Կոստանդ Բ-ին զահրն նստեցնելը (641 թ. սկսվեմբեր):

- 31 Denys, p. 7.
- 32 Michel le Syrien, II, p. 443.
- 33 Anonym 1234, p. 287.
- 34 Michel le Syrien, II, p. 443.
- 35 Anonym 1234, p. 287.
- 36 Michel le Syrien, II, p. 443—444.
- 37 Michel le Syrien, II, p. 444.
- 38 Denys, p. 7.
- 39 Michel le Syrien, II, p. 444.
- 40 Anonym 1234, p. 288.
- 41 Beladsori, p. 176.
- 42 Anonym 1234, p. 287.
- 43 Սեբեոս, էջ 133—134.
- 44 Նույն տեղում, էջ 139.
- 45 Denys, p. 7.
- 46 2. Մանանդյանը այն գնում է 642—643-ին (2. Մանանդյան, երկեր, հ. Բ, էջ 526—527):
- 47 Beladsori.
- 48 Tabari, IV, p. 153—155.
- 49 Նույն տեղում, էջ 156—157.
- 50 Նույն տեղում, էջ 157.
- 51 Ղևոնդ, էջ 7.
- 52 Նույն տեղում, էջ 7—8.
- 53 Սեբեոս, էջ 165.
- 54 Tabari, IV, p. 162.
- 55 Նույն տեղում, էջ 162—163.

- 56 Beladsori, p. 201.
- 57 Tabari, IV, p. 246.
- 58 Նույն տեղում:
- 59 Սեբեոս, էջ 165:
- 60 Beladsori, p. 163.
- 61 Yaqubi, II, p. 155.
- 62 Beladsori, p. 163.
- 63 Yaqubi, II, p. 155.
- 64 Նույն տեղում, էջ 156:
- 65 Beladsori, p. 189—190.
- 66 Նույն տեղում, էջ 191:
- 67 Նույն տեղում, էջ 184:
- 68 Tabari, IV, p. 241.
- 69 Նույն տեղում, էջ 248:
- 70 Beladsori, p. 185.
- 71 Իբն ալ-Ասիր, էջ 56: Tabari, IV, p. 250.
- 72 Michel le Syrien, II, p. 441.
- 73 G. Ostrogorsky, p. 116.
- 74 Գառատառանագիրք Հայոց, Վ. Բ, էջ 200—215:
- 75 Թեոփանես, էջ 52:
- 76 Սեբեոս, էջ 143:
- 77 Նույն տեղում, էջ 133:
- 78 Հ. Մանանդյան, Վ. Բ, էջ 539—541:
- 79 Սեբեոս, էջ 143:
- 80 Նույն տեղում, էջ 144:
- 81 Հ. Մանանդյան, Վ. Բ, էջ 537:
- 82 Սեբեոս, էջ 144:
- 83 Նույն տեղում, էջ 144—145:
- 84 Հ. Մանանդյան, Բ, էջ 539—541:
- 85 Սեբեոս, էջ 145:
- 86 Նույն տեղում, էջ 147:
- 87 Նույն տեղում, էջ 148:
- 88 Նույն տեղում, էջ 148—162:
- 89 Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, Վ. Ա, Մասն Բ, էջ 720:
- 90 Թեոփանես, էջ 54:
- 91 Նույն տեղում:
- 92 Հ. Մանանդյան, Վ. Բ, էջ 528—536:
- 93 Սեբեոս, էջ 146—147:
- 94 Թեոփանես, էջ 55:
- 95 Սեբեոս, էջ 145:

- 96 Ղևոնդ, էջ 11:
- 97 Սերևու, էջ 145—146:
- 98 Նույն տեղում, էջ 148:
- 99 Նույն տեղում, էջ 147:
- 100 P. Peeters, Παριζ/Βυζάντιον—Περσ/Βυζάντιον, «Byzantion», t. VIII, fasc. 2, 1933; p. 410, n. 2.
- 101 H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens und der Ersten Kriege der Araber, REA, t. XIII, p. 336, n. 98.
- 102 Michel le Syrien, II, p. 466.
- 103 Սերևու, էջ 147:
- 104 Denys de Tell Mahré, p. 8.
- 105 Քեոփանես, էջ 55:
- 106 Michel le Syrien, II, p. 466.
- 107 Սերևու, էջ 164:
- 108 Նույն տեղում: Տե՛ս և M. Jinbashian, The arabo-armenian peace Treaty of A. D. 652. «Հայկազեան Հայադիտական Հանդես», հ. 2, Պեյրաթ, 1977—1978:
- 109 Սերևու, էջ 164:
- 110 Քեոփանես, էջ 55:
- 111 Մ. Զամչեան, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, էջ 354:
- 112 Հ. Անատյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1962, էջ 95:
- 113 P. Peeters, op. cit.
- 114 Հեղինակի ձեռագրում անընթեռնելի:
- 115 К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959, с. 247.
- 116 Սերևու, էջ 164:
- 117 Նույն տեղում, էջ 165:
- 118 Նույն տեղում:
- 119 Բ. Առաքելյան, Ժամանակագրական դիտողություններ, ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի Տեղեկագիր (Հասարակական գիտություններ), 6, 1941:
- 120 Ю. Кулаковский, История Византии, т. III, Киев, 1915.
- 121 A. Stratos, Byzantium in the Seventh Century, I. Amsterdam, 1972, p. 19—35.
- 122 Սերևու, էջ 165:
- 123 Նույն տեղում, էջ 166:
- 124 Նույն տեղում:
- 125 Կարծվում է, որ այս եպիսկոպոսը Հենց Սերևուան է (Մ. Արևիկյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 392):
- 126 Մ. Օրմանյանը նկատում է, որ Ներսեսն ու հայ եկեղեցին բնորոշում

են ոչ թե քաղկեդոնականությունը, այլ միակամությունը: Ազգապատում, Ա, էջ 726—727:

127 Մ. Օրմանյան, էջ 735:

128 Արևու, էջ 169:

129 նույն տեղում:

130 Թեոփանես, էջ 55:

131 Արևու, էջ 170—171:

132 Khalifa Ibn Khayyat, p. 167.

133 Yaqubi, II, p. 169.

134 Tabari, IV, p. 304.

135 նույն տեղում, էջ 317:

136 Khalifa Ibn Khayyat, p. 167. Եղիա Քար Շինայա միարնակ մետրապոլիտար հիշում է, որ հիշրի 33-ին (նրանց 9661 թ.) Մուսավիան հասավ Մարջ Շահմ (Մալաթիայի և Կիլիկիայի միջև): Elie metropolitane, Opus Chronol., p. 33.

137 Արևու, էջ 173:

138 Tabari, IV, p. 304—305.

139 նույն տեղում:

140 Beladsori.

141 Արևու, էջ 171:

142 Գ. Արքայան, Արևու, ծանոթ. 648, էջ 358:

143 Արևու, էջ 172:

144 Beladsori, p. 197.

145 Թեոփանես, էջ 56:

146 Այս Մանգիրը գուցե Մանգղիկա տեղան աղավաղումը լինի:

147 Այս Աբրազ գետը տեղական աղավաղում է, պետք է լինի Ահրաբ, Ազատ գետ, որը արդեն մեկ տեղում հիշված է որպես Ազատաց հովիտ:

148 Beladsori, p. 199.

149 նույն տեղում, էջ 197—203:

150 Արևու, էջ 173—174:

151 Beladsori, p. 203—204.

152 Սահա Մոկր, Մ. Արևիյան և Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Ա, Երևան, 1936, էջ ԺԳ:

Գ Լ Ո Ի Խ Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽԱՐՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱԿԻԱՅԻ ՄԵԶԵՎ
Է ԳԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍՈՒՄ

1 E. Беляев, Арабы, Ислам и Арабский халифат, с. 156.

2 Tabari, IV, p. 330—339. Мюллер, с. 335—341. Muir, p. 216—233.

- 3 Նույն տեղում, էջ 231:
- 4 Սեբեոս, էջ 174:
- 5 Հովնանեն Դրասխանակերացի, էջ 112:
- 6 Սեբեոս, էջ 175:
- 7 Թեոփանես, էջ 56:
- 8 Նույն տեղում, էջ 56—57: Tabari, IV, p. 290.
- 9 Սեբեոս, էջ 175:
- 10 Հովնանեն Դրասխանակերացի, էջ 113:
- 11 Սեբեոս, էջ 175:
- 12 Նույն տեղում, էջ 175—176:
- 13 Hitti, History, p. 170—171.
- 14 Սիֆֆինի ճակատամարտում Ալիի զորքը հաղթում էր (կոչվում հատկապես աչքի բնկալ Մալիկ իբն Ազրազ զորավարը): Սակայն Ամրու իբն ալ-Ասր, Մուավիայի հավատարիմ դաշնակիցը, գիմեց խորամանկությամբ, զինվորների սվինների ծայրերին ամրացնելով Ղուրանի թերթերը, զոչեց՝ թող ալլահը գառի: Ալիի զորքի ներսում որոշ տարրեր (թե՛ մոլեհանդ, թե՛ կաշառված Մուավիայի կողմից) ստիպեցին նրան համաձայնվել և հաղթանակը վերածվեց կեղծ հաջողության: Muir, p. 261—264.
- 15 G. Levi della Vida, Kharidjits. Shorter Enc. of Islam, Leiden, 1953, p. 246—249.
- 16 H. Lammens, L'Islam croyances et institutions, Beyrouth, 1941, p. 187—231.
- 17 W. Muir, p. 286—287.
- 18 Սեբեոս, էջ 175:
- 19 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 180—181:
- 20 Նույն տեղում, էջ 181:
- 21 Նույն տեղում:
- 22 Նույն տեղում, էջ 182:
- 23 Նույն տեղում, էջ 184:
- 24 Նույն տեղում, էջ 185:
- 25 К. В. Тревер, Очерки, с. 246.
- 26 Թեոփանես, էջ 58:
- 27 Զեռազրում անընթեռնելի:
- 28 Հովնանեն Դրասխանակերացի, էջ 114:
- 29 Նույն տեղում:
- 30 Նույն տեղում:
- 31 Ibn Khayyat, p. 228. Lammens, Syrie, p. 69—70.
- 32 Hitti, p. 195.
- 33 H. Lammens, Syrie, p. 70—71.

- 34 Հաս Ղևոնդի, Վարդ Ռշտունին խնդրեց Հույն զորավարին, որ իրեն հրամանատար կարգի: Պատերազմի ժամանակ, երբ արարները գերակշռություն ունեցան, Վարդը, որը կամենում էր Բյուզանդիայի պարտությունը, գետի այն կողմն անցնելով, կարեց կամբջի լարերը, որպեսզի փախապախան Հույները շփրկվեն: Արարները շրջապատեցին նրանց. Հույների մի մասը զետամ խեղդվեց, իսկ մնացածները փախան (Ղևոնդ, էջ 13):
- 35 Yaqubi, II, p. 217.
- 36 Ibn Khayyat, p. 205.
- 37 Ղևոնդ, էջ 14:
- 38 Հովհաննես Գրախանակերացի, էջ 114:
- 39 Սերևուս, էջ 175:
- 40 Ostrogorsky, p. 121. История Византии, т. I, с. 320.
- 41 Yaqubi, II, p. 239—240.
- 42 Tabari, V, p. 232. Hitti, History, p. 201.
- 43 Թեոփանես, էջ 63—64:
- 44 Hitti, p. 201.
- 45 Թեոփանես, էջ 65—66: Ostrogorsky, p. 124. История Византии, I, с. 372.
- 46 Նույն տեղում, էջ 67:
- 47 Ղևոնդ, էջ 15:
- 48 Հովհաննես Գրախանակերացի, էջ 118:
- 49 Նույն տեղում, էջ 114—115:
- 50 Ղևոնդ, էջ 15:
- 51 Հովհաննես Գրախանակերացի, էջ 116—117:
- 52 Նույն տեղում, էջ 115—116:
- 53 И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 402.
- 54 Tabari, V, p. 172.
М. И. Артамонов, История Хазар, 1962, с. 181.
- 55 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 186—187: М. И. Артамонов, История Хазар, М., 1962, с. 181.
- 56 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 190—191:
- 57 М. И. Артамонов, История Хазар, с. 182.
- 58 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 193:
- 59 К. В. Тревер, Очерки, с. 248.
- 60 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 195:
- 61 Նույն տեղում, էջ 196:
- 62 Թեոփանես, էջ 61:
- 63 The History of the Caucasian Albanians by Movses Daskhurantzi, translated by C. J. F. Dowsett, London, 1961, p. 127, n. 1.
- 64 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 198:

- 65 Muir, p. 306—310.
- 66 Նույն տեղում, էջ 313:
- 67 Նույն տեղում, էջ 317:
- 68 Ղևոնդ, էջ 14:
- 69 Նույն տեղում, էջ 15:
- 70 Beladsori, p. 205.
- 71 Թեոփանես, էջ 69—70: Ostrogorsky, I, էջ 126—127:
- 72 Թեոփանես, էջ 71: Ostrogorsky, էջ 128:
- 73 Ղևոնդ, էջ 15: Բ. Առաքելյանը գտնում է, որ Հայաստանը անկախ էր 680-ական թվականներից մինչև 689 թվականը: Տե՛ս նրա «Հայաստանը արաբական տիրապետության առաջին շրջանում և Հայերի պաշարքը անկախության համար», ԳԱ, Արմֆանի Տեղեկագիր, 1941, էջ 89—101:
- 74 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 232—233:
- 75 Նույն տեղում, էջ 237:
- 76 Նույն տեղում, էջ 235—237:
- 77 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 237—259: Տե՛ս նաև С. Т. Еремян, Моисей Каланкатуийский о посольстве князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Али-Плитверу, Записки Института востоковедения АН СССР, т. VII, М.—Л., 1939, с. 134—137, М. И. Артамонов, История Хазар, с. 186—189.
- 78 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 263—264:
- 79 Նույն տեղում, էջ 264—266:
- 80 Ղևոնդ, էջ 16: Ասողիկ, էջ 100:
- 81 Ղևոնդ, էջ 16:
- 82 Թեոփանես, էջ 75:
- 83 Նույն տեղում, էջ 74:
- 84 Նույն տեղում, էջ 75:
- 85 Michel le Syrien, II, p. 469.
- 86 Թեոփանես, էջ 74:
- 87 Michel le Syrien, II, p. 469.
- 88 Tabari, VI, p. 150.
- 89 Ասողիկ, էջ 100:
- 90 Թեոփանես, էջ 75:
- 91 Ղևոնդ, էջ 17:
- 92 Նույն տեղում, էջ 16:
- 93 Նույն տեղում, էջ 18:
- 94 Ասողիկ, էջ 100—101:
- 95 Թեոփանես, էջ 75:
- 96 Muir, p. 321.
- 97 Նույն տեղում, էջ 325:

- 98 նույն տեղում, էջ 326—329;
- 99 նույն տեղում, էջ 330—331;
- 100 նույն տեղում, էջ 333—334;
- 101 Քեոփանես, էջ 78;
- 102 Tabari, VI, p. 194.
- 103 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 303—304;
- 104 Ibn Khayyat, p. 270.
- 105 Քեոփանես, էջ 78;
- 106 Իբն ալ-Ասիր, էջ 62;
- 107 Ibn Khayyat, p. 270.
- 108 նույն տեղում, էջ 271;
- 109 Քեոփանես, էջ 79;
- 110 Ibn Khayyat, p. 275.
- 111 Քեոփանես, էջ 80;
- 112 Yaqubi, II, p. 283.
- 113 Քեոփանես, էջ 80—81;
- 114 Ibn Khayyat, p. 276. Yaqubi, II, p. 280—282.
- 115 Ibn Khayyat, p. 277.
- 116 Քեոփանես, էջ 82;
- 117 Ibn Khayyat, p. 278.
- 118 Քեոփանես, էջ 82—83;
- 119 Tabari, VI, p. 322.
- 120 Ibn al-Athir.
- 121 Ղևոնդ, էջ 19;
- 122 Tabari, VI, p. 330.
- 123 Ղևոնդ, էջ 20;
- 124 Հովհաննես Գրատաճանակեացի, էջ 119; Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 318;
- 125 Քեոփանես, էջ 83;
- 126 X. A. Мусегян, Денежное обращение Двиня по нумизматическим данным, Ереван, 1962, с. 169.
- 127 Tabari, VI, p. 331.
- 128 Ղևոնդ, էջ 20;
- 129 նույն տեղում, էջ 19;
- 130 Ibn Khayyat, p. 288.
- 131 Իբն ալ-Ասիր, էջ 65;
- 132 Ղևոնդ, էջ 20;
- 133 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 317—318;
- 134 Հովհաննես Գրատաճանակեացի, էջ 119;
- 135 Ղևոնդ, էջ 22;
- 136 Հովհաննես Գրատաճանակեացի, էջ 120;

- 137 Beladsori, p. 205.
 138 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 311—312:
 139 Նույն տեղում, էջ 318—319:
 140 К. В. Тревер, Очерки, с. 250.

Գ Լ ՈՒՆ Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՕՐԱՅԱՆ ԽԱՆԻՑԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

- 1 Khalifa Ibn Khayyat, p. 288.
 2 Նույն տեղում, էջ 289:
 3 Իրն ալ—Ասիր, էջ 65:
 4 Նույն տեղում:
 5 Պատմություն Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867, էջ 120:
 6 Kitabul Futuh by Abu-Muhammad Ahmad Ibn U'tham al-Kufi, Hyderabad, vol. 6, p. 294.
 7 Հ. Նալբանդյան, Արարացի ոստիկանները Հայաստանում, Տեղեկա-
 դիր, 8, 1956, էջ 107:
 8 Chronique de Michel le Syrien. Editée pour la premier fois et
 traduite en française par J.B. Chabot, t. II, Paris, 1901.
 9 Նույն տեղում, էջ 474:
 10 Chronique de Denys de Tell Mahré, publié et traduit par J. B.
 Chabot, Paris, 1895.
 11 Beladsori, p. 193.
 12 Ibn al-Fakih al-Hamadhâni, Compendium libri Kitâb al-Boldân.
 Bidliotheca Geographorum Arabicorum, V, Lugduni Batavorum,
 1967, p. 292.
 13 Իրն ալ—Ասիր, էջ 62:
 14 Նույն տեղում:
 15 Պատմություն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ,
 1887, էջ 23:
 16 Հովհաննես Գրախանակերտցի, էջ 120:
 17 Նույն տեղում:
 18 Վարդ Վահանի Գողթնացու:
 19 Թեոփանես Խոստովանոզ, Ժամանակագրություն, էջ 84:
 20 Ya' qub b. Gafar b. Nahb b. Nadin al Katib al Ya'kubi al-Abbasi,
 Tarih, t. II, Beyrouth, 1970, p. 282.
 21 Khalifa Ibn Khayyat, p. 288.
 22 Իրն ալ—Ասիր, էջ 65:

- 23 al-Kufi, vol. 6, p. 294.
- 24 Քեոփանոս Խոստովանող, էջ 84:
- 25 Khalifa Ibn Khayyat, p. 288—289.
- 26 Իբն ալ-Խաիբ, էջ 65:
- 27 Al-Kufi, vol. 6, p. 294.
- 28 Khalifa Ibn Khayyat, p. 288—289. Իբն ալ-Խաիբ, էջ 65:
- 29 Ղևոնդ, էջ 28:
- 30 Նույն տեղում, էջ 25:
- 31 Նույն տեղում:
- 32 Նույն տեղում:
- 33 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 781:
- 34 Al-Kufi, vol. 6, p. 294.
- 35 Ղևոնդ, էջ 27:
- 36 Հեղինակի ձեռագրում անընթեռնելի:
- 37 Հովհաննես Գրասխանակերտցի, էջ 121:
- 38 Նույն տեղում, էջ 122:
- 39 Նույն տեղում, էջ 28:
- 40 Նույն տեղում, էջ 29:
- 41 Նույն տեղում:
- 42 Քեոփանոս Խոստովանող, էջ 89:
- 43 Ղևոնդ, էջ 32:
- 44 Khalifa Ibn Khayyat, p. 291.
- 45 Հեղինակի ձեռագրում անընթեռնելի:
- 46 Հեղինակի ձեռագրում անընթեռնելի:
- 47 Ղևոնդ, էջ 32:
- 48 Նույն տեղում:
- 49 Նույն տեղում:
- 50 Khalifa Ibn Khayyat, p. 290.
- 51 Al-Kufi, vol. 6, p. 294.
- 52 Նույն տեղում:
- 53 Մովսես Կաղանկատացի, էջ 318:
- 54 Ղևոնդ, էջ 33:
- 55 Հովհաննես Գրասխանակերտցի, էջ 125:
- 56 Ղևոնդ, էջ 34—35:
- 57 Khalifa Ibn Khayyat, p. 290.
- 58 Beladsori, p. 205.
- 59 Tarih al-Yaqubi, t. II, p. 272.
- 60 Al-Kufi, vol. 6, p. 294—295.
61. Ibn Kathir, Al-Bidayat-wal-nihayat, vol. 9—10, Beirut, 1981, p. 52.
- 62 Տադրիթիդի:

- 63 Tarih al-Yaqubi, t. II, p. 272.
- 64 Al-Kufi, vol. 6, p. 294—295.
- 65 Հեղինակի ձեռագրում անընթեռնելի:
- 66 Al-Kufi, vol. 6, p. 295.
- 67 Հեղինակի ձեռագրում անընթեռնելի:
- 68 Թեոփանես խոստովանող, էջ 84:
- 69 Chronique de Michel le Syrien, t. II, p. 474.
- 70 Մովսես Կաղանկատացի, էջ 318—319:
- 71 Beladsori, p. 203.
- 72 К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959, с. 310.
- 73 Սարաբոն:
- 74 Լ. Մելիքսեր-Բեկ, Վրաց ազդեցությունը Հայաստանի և Հայերի մասին, Է. Ա., Երևան, 1934, էջ 98:
- 75 Նույն տեղում, էջ 46:
- 76 Beladsori, p. 204.
- 77 Ղևոնդ, էջ 35:
- 78 Beladsori, p. 205.
- 79 Ղևոնդ, էջ 36:
- 80 Թեոփանես:
- 81 Chronique de Michel le Syrien, t. II, p. 482.
- 82 Ղևոնդ, էջ 36:
- 83 Մովսես Կաղանկատացի, էջ 303:
- 84 Նույն տեղում, էջ 318—319:
- 85 Նույն տեղում, էջ 295:
- 86 Հովնանես Դրասխանակերտցի, էջ 126:
- 87 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Մասն Ա, էջ 812:
- 88 Հովնանես Դրասխանակերտցի, էջ 130—131:
- 89 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 68:
- 90 Ղևոնդ, էջ 42:
- 91 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Մասն Ա, էջ 824:
- 92 Աբու Յուսուֆ:
- 93 Թեոփանես խոստովանող, էջ 109:
- 94 Նույն տեղում:
- 95 Մովսես Կաղանկատացի, էջ 319:
- 96 Chronique de Denys de Tell Mahré.
- 97 Թեոփանես խոստովանող, էջ 111:
- 98 Ղևոնդ, էջ 100:
- 99 Նույն տեղում:
- 100 Նույն տեղում:
- 101 Նույն տեղում:

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԻՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

1 9 5 6

- 1) Դվինը Սալարյանների ժամանակ:— Տեղեկագիր Հաս. գիտ., 1956,
2, էջ 81—89:

1 9 5 7

- 2) Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9—11-րդ դարերում:— Տեղե-
կագիր Հաս. գիտ., 1957, 10, էջ 85—98:

1 9 5 8

- 3) Գրախոս. Կ. Ղաֆազարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրու-
թյունները:— Տեղեկագիր Հաս. գիտ., 1958, 4, էջ 97—98:
4) Քուտա-ի Կապկոհ վարչական միավորի վերադրուկները խալիֆա-
լության ժամանակ:— Տեղեկագիր Հաս. գիտ., 1958, 9, էջ 73—77:
5) Двинский эмират в Армении в 9—11 вв. Автореф. дис. канд.
ист. наук. Л., 1958, 16 с.

1 9 5 9

- 6) Gr. V. Minorsky, Studies in Caucasian History, Cambridge Oriental
Series, № 6, London, 1953.— ՊԲՀ, 1959, 2—3, p. 402.
7) Bulletin arménologique I (1947—1948), II (1953), Beyrouth.—
ՊԲՀ, 1959, 4, p. 46—49.
8) Մեղյալ ծովի ձեռագրերը:— «Էջմիածին», 1959, ժ, էջ 50—52:
9) Գրախոս. Հայագիտությունը Լոնդոնի Համալսարանում, Հայագիտա-
կան աշխատություններ օտար լեզուներով:— ՊԲՀ, 1959, 2—3, էջ
399—402:

1 9 6 0

- 10) Գրախոս. Մատենագրարանի պարսկերեն վավերագրեր, Ա, Հրավար-

տակներ, պրակ 2, կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1959:— *Տեղեկագիր Հաս. գիտ.*, 1960, 3, էջ 97—102:

11) Գրախոս. Արտասահմանյան հրատարակություններ (Քրիստոնյա արար. գրակ. պատմ., Կովկասի ժողովուրդներ և լեզուներ, Կիլիկիայի շարժարանք):— *ՊԲՀ*, 1960, 1, էջ 276—278:

12) К вопросу о возникновении Двинского эмирата в Армении.— Сборник в честь ак. Н. А. Орбели, Л., 1960, с. 133—139.

13) Երեմիա Ձեկեյին որպես Մանաջքիմ Բաշիի օգրչյուրներից մեկը:— *Տեղեկագիր Հաս. գիտ.*, 1960, 7—8, էջ 143—151:

14) Գրախոս. Եվրոպական ժամանակակից Հայագիտության մասին:— *ՊԲՀ*, 1960, 3, էջ 228—232:

1 9 6 1

15) Арабские эмираты в Армении при Багратидах.—Краткие сообщения Института востоковедения, XLVII, Арабские страны, М., 1961, с. 71—74

16) Ազախանգեղոսի նորահայտ արարելեն համաստամը:— «*Էջմիածին*», 1961, 2, էջ 27—32:

17) Հայաստանի վարչական բաժանումները ըստ արար աշխարհագրիչների:— *Տեղեկագիր Հաս. գիտ.*, 1961, 5, էջ 63—72:

1 9 6 2

18) Մանաջքիմ Բաշիի 11—12-րդ դարերի անանուն օգրչյուրը Գվինի և Գանձակի Շաղգազյանների մասին:— Բանբեր Մատենադարանի, 1962, 6, էջ 471—486:

19) Դիտադություններ «սոսիկան» բառի մասին:— *ՊԲՀ*, 1962, 4, էջ 243—248:

1 9 6 4

20) «Հալոց իշխանը» արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում:— *ՊԲՀ*, 1964, 2, էջ 121—134:

21) Duin sous les Salarides.—Revue des Etudes Arméniennes, 1964, I, p. 233—242.

1 9 6 5

22) «Արա և Շամիրամ» առասպելի մի արձագանքը արար պատմիչ Մասուգու մոտ:— *ՊԲՀ*, 1965, 4, էջ 249—253:

23) Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում:— *Երևան*, 1965, 310 էջ:

24) Chronologie de la ville de Dvin aux 9 et 11 siècles.—Revue des Etudes Arméniennes, 1965, II, p. 303—318.

25) Խմբ. Արարական աղբյուրները Հայաստանի և Հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյանը:—Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1965 (Հ. Փափաղյանի հետ համատեղ):

26) 10-րդ դարի արար մատենագիրը Հայկական սովորույթների և Լրա-
ժըշտության մասին:—Տեղեկագիր հաս. գիտ., 1965, 10, էջ 75—78:

1 9 6 6

27) Le «Prince d'Arménie» a l'époque de la domination arabe.—Revue des Etudes Arméniennes, 1966, III, p. 185—200.

1 9 6 7

28) Новая арабская редакция Истории Армении Агафангела.—Палестинский сборник, вып. 17, Л., 1967, с. 125—130.

29) Մանոթագր. Աետ, Երկերի ժողովածու, հ. 2:—Երևան, Հայաստան
Հրատ., 1967, էջ 716—762 (Հ. Բարթիկյանի հետ համատեղ):

30) Արարական խալիֆայության Հյուսիսային փոխարքայությունը: «Աեր-
ձավոր և Միշին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», 3: Արարական
երկրներ, Երևան, 1967, էջ 162—174:

1 9 6 8

31) La survivance de la division administrative Kust-i Kapkoh sous le Califat.—Revue des Etudes Arméniennes, 1968, V, p. 323—328.

32) Աղաթանգեղոսի արարական նոր խմբագրությունը:—Երևան, 1968,
258 էջ:

1 9 6 9

33) «Հայոց իշխան» տիտղոսի ծագումը և Հայոց տերությունը 7-րդ դա-
րում:—Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1969, 1, էջ 241—247:

34) Հայաստանի բնահարկը արարական ժամանակաշրջանում:—Լրաբեր
հաս. գիտ., 1969, 2, էջ 52—60:

35) Գրախոս. Հայագիտական ուսումնասիրությունների հանդես (Թրվյու-
ղեզ Հայուզ Արմենիեն), Փարիզ, 5, 1968:—Բանբեր Երևանի Համալ-
սարանի, 1959, 2, էջ 255—257:

1 9 7 0

36) Գրախոս. Սարմատյան Ա. Հայկական մատենագիտություն (Փրանս.):
Երևան, 1969:—Լրաբեր հաս. գիտ., 1970, 2, էջ 114—115:

1 9 7 1

- 37) Զարարիայի և Իվանևի արարատառ արձանագրությունը Անրերդում:
— ՊԲՀ, 1971, 1, էջ 185—187:
- 38) Կարին-Քեղոցազուիս ավանդության և պատմության մեջ:— Լրարկի
Հաս. գիտ., 1971, 3, էջ 63—69:
- 39) Գրախոս, Սուրբ Գրիգորի վարդապետությունը (անգլ.), Բարզմ. Ռ.
Քոմսոն, Քեմբրիջ, Մասաչուսեթս, 1970 — ՊԲՀ, 1971, 2, էջ 266—267:
- 40) Գրախոս. Նոր մենագրություն Հայ-ասորական Հարաբերություն-
ների մասին:— Լրարկի Հաս. գիտ., 1971, 4, էջ 115—117:
- 41) Հայերի ծագման գրույցը արարական տարրերակր:— Բանրեր Երեւ-
նի Համալսարանի, 1971, 1, էջ 159—164:
- 42) Մաթա լեռան մասին արարական գրույցը:— Հայկազյան Հայագի-
տական Հանգես, Բեյրութ, 1971, Բ, էջ 9—14:
- 43) Սասունի 749—752 թվականների անհայտ ապստամբությունը Խալի-
ֆայության դեմ:— ՊԲՀ, 1971, 3, էջ 196—202:

1 9 7 2

- 44) Հայ-արարական մասնագրական կապերը միջին դարերում: «Զար-
թոնք», Azdak, Ararat, 1972, 8 հուլիս:

1 9 7 3

- 45) Ազաթանգեղոսի արարական խմբագրության նորահայտ մեթոդական
բնագիրը:— ՊԲՀ, 1973, 1, էջ 209—237:
- 46) Գրախոս. Ազաթանգեղոսի մի նոր բնագիր:— ՊԲՀ, 1973, 2, էջ 303—
309:
- 47) Армения и Арабский халифат, Автореф. дис., д-ра ист. наук.
Ереван, 1973, 50 с.

1 9 7 4

- 48) Գրախոս. Ազաթանգեղոսի Հայերեն գրքի Հին Հունարեն տարրերա-
կր (Ֆրանս.), Լուվեն-լա-նեով, 1973:— ՊԲՀ, 1974, 2, էջ 278—280:
- 49) Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները 7—9-րդ դարե-
րում, ըստ խալիֆայության պայմանագրերի:— ՊԲՀ, 1974, 4, էջ
20—34:
- 50) Չարիկիի «Նիքիկերտի պատմությունը» (12-րդ դար) Հյուսիսային
Հայաստանի գեղարքի մասին:— Մերձավոր և Միջին Արևելքի Երկրներ
և հողավորներ, Երևան, 6, Արարական Երկրներ, 1974, էջ 195—
212:

- 51) Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը հալիֆայության տիրապետության ներքո:— Լրագրեր Հաս. գիտ., 1975, 4, էջ 74—88:
 52) Լր. Արեւելագիտական համամիութենական նստաշրջան:— ՊԲՀ, 1975, 3, էջ 250—252:
 53) Ազաթանգեղոսի խմբագրությունների հարցը ըստ Խորենացու արվյալների:— ՊԲՀ, 1975, 4, էջ 129—139:

- 54) Les impôts en nature en Arménie à l'époque arabe,—Revue des Etudes Arméniennes, XI, Paris, 1975—1976, p. 313—321.
 55) The Arab Emirates in Bagratid Armenia, tr. N. Garsoïan,—Lisboa, 1976, 244p.
 56) 8—9-րդ դարերի մահմեդական իրավունքը վաղ միջնադարյան Հայաստանի ուսումնասիրման աղբյուր:— ՊԲՀ, 1976, 2, էջ 75—88:
 57) Ազաթանգեղոսի պատմության Անտոնիո Բոնուկկիի մշակումը և նրա արաբներին համառոտ խորհրդանշությունը:— «Էջմիածին», 1976, 6, էջ 45—50:
 58) Հայ ժողովրդի պատմություն (8 հատորով), հ. 3: Հայաստանը դարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում. 9-րդ դարի կեսից մինչև 14-րդ դարի կեսերը: Երևան, 1976: Գլուխ 4. Արաբական ամիրայությունները Հայաստանում, էջ 58—70: Գլուխ 6. Տարսնի իշխանությունը, էջ 83—86: Գլուխ 17. Բաղրատունյաց թագավորության պետական կարգը, էջ 266—278: Գլուխ 28, § 1. Հայաստանը սելջուկ աշխարհակալության ժամանակաշրջանում, էջ 469—471: Գլուխ 28, § 4. Անին Շաղգաղյանների տիրույթ, էջ 478—482: Գլուխ 28, § 5. Խեղենեկյան Արծրունիները Վասպուրականում, էջ 482—483: Գլուխ 28, § 6. Սասունի Թոռնիկյանները, էջ 483—487: Գլուխ 28, § 7. Շահ Աբմենների ամիրայությունը Խլաթում, էջ 487—490: Գլուխ 30, § 2. Հայերը Եգիպտոսում, էջ 516—523:
 59) Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմություն (8 հատորով), հ. 3: Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում. 9-րդ դարի կեսից մինչև 14-րդ դ. կեսերը:— Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976 (Բ. Ն. Առաքելյանի, Լ. Ն. Բաբայանի և Ա. Շ. Մնացականյանի հետ համատեղ):
 60) Ազաթանգեղոս:— «Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները 5—18-րդ դարերում» գրքում: Երևանի համալսարանի հրատ., 1976, էջ 26—35:
 61) Սերեոս:— «Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները 5—18-րդ դարերում» գրքում: Երևանի համալսարանի հրատ., 1976, էջ 125—133:
 62) Ղևոնդ:— «Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները 5—18-րդ դարերում» գրքում: Երևանի համալսարանի հրատ., 1976, էջ 142—149:

1 9 7 7

- 63) Армения и Арабский халифат. Ереван, 1977, 319 с.
 64) Աղաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց:— Երևան, 1977, 191 էջ:
 65) Քրիստոնեյն արարները և հայերը միջնադարում:— «էջմիածին», Գ., 1977, էջ 34—39:
 66) Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը:— ՊԲՀ, 1977, 1, էջ 117—128:
 67) Հայ և քրիստոնեյն արարական մատենագրական առնչությունների պատմությունը:— «էջմիածին», 1977, ԺԱ, էջ 57—63:
 68) Գրախոս, Աղաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց (անգլ.), Ալբանի, 1976:— ՊԲՀ, 4, 1977, էջ 240—242:

1 9 7 8

- 69) Գրախոս, Об очередных «размышлениях» З. М. Бунятова. Էրարեր հաս. գիտությունների, 1978, 5, էջ 95—104 (Լ. Խաչիկյանի և Ա. Ղանալանյանի հեղինակակցությամբ):
 70) Աղջիկ Տարսնի գրույցը 12-րդ դարի արարական պոլոյություն:— ՊԲՀ, 1978, 3, էջ 265—286:
 71) Litterature Arménienne et littérature Arabe Chrétienne ancienne.— Bulletin d'Arabe Chrétien, v. II, № 1, Louvain, 1978, p. 19—22.

1 9 7 9

- 72) Հաղրատի արարերեն արձանագրությունը և Բաղրատունի թագավորների տիտղոսները:— Էրարեր հաս. գիտ., 1979, 1, էջ 73—80:
 73) Բվականություն ժամանակագրությունը հայ պատմագրության մեջ:— ՊԲՀ, 1979, 1, էջ 34—44:

1 9 8 0

- 74) Auteurs Chrétiens Arméniens, Bibliographie du dialogue islamo-chrétien.—Islamochristiana, 6, Roma, 1980, p. 279—287.
 75) Первый этап образования арабской пограничной области (ас-Сугур).—Кавказ и Византия, вып. 2, Ереван, 1980, с. 21—27.
 76) Խմբ. Ս. Վ. Բոսնազյան, Հայաստանի և սելջուկները 11—12-րդ դդ.:— Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, 299 էջ:

1 9 8 1

- 77) Իրն ալ-Ասիր. Օտար պոլոյութները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արարական պոլոյութներ, Բ:—Երևան, 1981, 442 էջ:

- 78) Գրախոս. Հ. Գ. Մելքոնյան, Ազիաբերդի պետությունը և Հայաստանը: Երևան, 1980:— Լրարեր Հաս. դիտ., 1981, 5, էջ 114—117:
- 79) Արարական սահմանային ամբաստանների գոտին (Սուգուր):—ՊԲՀ, 1981, 2, էջ 134—149:
- 80) Անձեռագրած դաստառակը արար պատմագրության էջերում:— «էջ-միաձին», 1981, Ա, էջ 37—43:
- 81) Новонайденные арабские релакции «Истории Армении» Ага-фангела.—Письменные памятники Востока, М., 1981, с. 105—109.

1 9 8 2

- 82) Ղևոնդ, Պատմություն:— Երևան, 1982, 180 էջ:

1 9 8 3

- 83) Գրախոս. Մաշտոցյան արարչության նոր մեկնություն:— Սովետական Հայաստան, 1983, 22 մարտի, էջ 3:
- 84) Գրախոս՝ Ղևոնդի պատմությունն անդերևն:— «էջմիաձին», Գ, 1983, էջ 55—57:
- 85) Ազաբանգեղոս, Հայոց պատմություն (գրաբար և աշխարհաբար), Երևան, 1983, 550 էջ:
- 86) Վահրամ Պահլավունին Ֆալիմյան խալիֆայության զեզիր:— Արևելագիտության հարցեր, 1—2 (1983), էջ 109—120:

1 9 8 4

- 87) Գրախոս. Թևոփանես Խառովանդ, Բարզմ. Հ. Բարբիկյանի, Երև-
վան, 1983:— ՊԲՀ, 1984, 3, էջ 215—218:
- 88) Հայ ժողովրդի պատմություն (8 հատորով), հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ
հրատ., 487 էջ: Գլուխ 14: Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնու-
թյունը 7-րդ դարի 30—90-ական թվականներին, էջ 305—325: Գլուխ
15: Հայ ժողովրդի պայքարը Խալիֆայության դեմ, էջ 325—361: Գր-
լուխ 16: Հայաստանի վարչատնտեսական և իրավական վիճակը 8-րդ
դ.—9-րդ դ. առաջին կես, էջ 362—389:
- 89) Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմություն (8 հատորով), հ. 2:—Երևան,
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 687 էջ. (Ս. Տ. Երեմյանի, Բ. Ն. Առաքելյա-
նի, Ս. Ս. Արեշտյանի, Հ. Մ. Բարբիկյանի և է. Լ. Գանիկյանի
հետ համատեղ):
- 90) Observations sur la situation politique et économique de l'Arménie
aux VII—IX siècles.—Revue des Etudes Arméniennes, XVIII, Paris,
1984, p. 197—213.

- 91) Արեւելքի երկրները 5—18-րդ դդ. Հայ պատմագրության էջերում:— ՊԲՀ, 1985, 4, էջ 55—65:
- 92) Գրախոս. «Բժշկարան ձիոյ» երկի նորահայտ արարներն թարգմանությունը:— Լրարեր Հաս. գիտ., 1985, 11, էջ 63—68 (Բ. Չուգասյանի հեղինակակցությունը):

- 93) Մուշեղի վեպը արար պատմագրության մեջ:— Լրարեր Հաս. գիտ., 1986, 6, էջ 52—58:
- 94) Les familles feudales d'Arménie et leurs possessions hereditaires. D. Kouymjian ed., Etudes arméniennes in Memoriam Haig Berberian, Coimbra, 1986, p. 89—104.

- 95) Մահմեդական ամիրությունների բացասական դերը միջնադարյան Հայաստանի ճակատագրում: Արեւելագիտության հարցեր:— Գիտական աշխատությունների միջրուհական ժողովածու, 3—4, Երևան, 1987, էջ 130—149:
- 96) Գրախոս. R. H. Kevorkian, J.-P. Mahé edd., Le livre arménien a travers les âges, Marseille, 1985.— ՊԲՀ, 1987, 1, էջ 219—221:

- 97) Արարական աղբյուրների ուսումնասիրությունը և օգտագործումը հայագիտության մեջ:— Արեւելյան աղբյուրագիտություն, 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988, էջ 8—34:
- 98) Խալիֆա իբն Խալլաֆը որպես Հայաստանի և խալիֆայության է—թ դդ. պատմության աղբյուր:— Արեւելյան աղբյուրագիտություն, 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 134—151:
- 99) Արարադի աղբյուրադեղն Հակոբ Նալբանդյան:— Արեւելյան աղբյուրագիտություն, 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 288—294:
- 100) Արեւելագետ Մարիուս Կանար:— Արեւելյան աղբյուրագիտություն, 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 300—310:
- 101) Սերևոսի երկը որպես 7-րդ դարի Մերձավոր Արեւելքի պատմության աղբյուր:— ՊԲՀ, 1988, 1, էջ 121—131:
- 102) «L'Arménie et les Arabes», R. H. Kevorkian: J.-P. Mahé (edd.), Arménie 3000 ans d'histoire, Marseille, 1988, p. 133—147.

- 103) Գրախոս. J. R. Russel. Yovhannes T'lkuranc'i and the Medieval Armenian Lyric Tradition (University of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies, 7), Atlanta, 1987, ՊՔ2, 1989, 4, p. 227—229.
- 104) Notes sur le Sake-Kambecan (Ier-XIV s.), Revue des Etudes Arméniennes, 21 (1988—1989), p. 321—331.

1990

- 105) Развитие ремесел и торговых связей Армении со странами Халифата при Багратидях. Проблемы современной арабистики, том II. Проблемы истории и филологии, Ереван, 1990, с. 113—118.

1994

- 106) Աստուածաշունչ, արեւելահայերէն նոր թարգմանութիւն, Ս. Էշմիաժին, 1994, «Թագաւորութիւններ Ա., Բ., Գ., Դ» և «Ա. Մնացորդաց, Բ. Մնացորդաց», էջ 319—548:

ԿՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՆԳՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

- 1) Հայրենագործները բուրգերի երկրից. նա ուսումնասիրում է իր ծոզովրդի պատմությունը:— Սովետական Հայաստան, 1958, 6, էջ 6—7:
- 2) Հայեր և արաբներ՝ հարեան մշակույթներ:— Այլ-նահաբ (Բեյքույմ), 1972, 12 հուլիսի (Հայկազյան կոլեջում կարգացած դասախոսության մասին):
- 3) Հարցադրույց՝ հայրենի պատմության Արամ Տեր-Ղենգյանի հետ:— Կանչ, 1972, 22 հուլիսի, էջ 7:
- 4) Հայրենի հարկի տակ:— Սովետական Հայաստան, 1977, ապրիլ, էջ 4—12 (այլ հայրենագործների հետ մեկտեղ):
- 5) Journeys into Armenian History.— Newsletter, Digest of articles from the monthly «Sovetakan Hayastan», 1978, sept.—october, p. 19—20.
- 6) Ջանջան Բ., Ճանապարհորդը դեպի հայաց վաղ դարերը:— Սովետական Հայաստան, 1978, 10, էջ 37—38:
- 7) Ջանջան Բ., Արամ Տեր-Ղենգյան, Ճանապարհորդը դեպի հայաց հին դարերը:— Հառաջ, 1979, 20—21 հունվարի, էջ 1 (արտասույցություն Սովետական Հայաստան ամսագրից):

- 8) Զ. Ս., Դատախոսություն Հայրենի պատմության զոկա. Արամ Տեր-Ղե-
զնդյանի:— Աշխարհ, 1979, 2 փետրվարի, էջ 3:
- 9) Զախյան Բ., Դոկտ. Արամ Տեր-Ղեզնդյան կր ճանապարհորդի զարկ
զար, ուսումնասիրելով Հայ և արար Հարարերությունը Հարցերը:—
Կանչ, 1979, 26 մայիսի, էջ 5—6:
- 10) Զախյան Բ., Դոկտ. Արամ Տեր-Ղեզնդյան կր ճանապարհորդի զարկ
զար, ուսումնասիրելով Հայ և արար Հարարերությանը Հարցերը:—
Մեան, 1979, 11 Հուլիսի, էջ 2 (9 և 10 արտատպություններ Սովե-
տական Հայաստան ամսագրից):
- 11) Յափուջյան Ա., Եղիպտոսի մշակույթի պատմություն (Արամ Տեր-
Ղեզնդյան, Զավեն Դոկտրին):— Արև, 1982, 18 փետրվարի, էջ 3:
- 12) Փոլազյան Ա., Արամ Տեր-Ղեզնդյան Հայրենի պատմությանը, Գերմա-
նիկ, 1987, Հունվար-Հունիս, էջ 20—21:
- 13) Գրիգորյան Վ., Գիտնականը և մարդը:— Հայրենիքի Զայն, 1988, 30
մարտի, էջ 6—7:
- 14) Խաչատրյան Ա., Արամ Նահապետի Տեր-Ղեզնդյան:— Լրարեր Հաս.
գիտ., 1988, 3, էջ 93—94:
- 15) Փափազյան Հ., Արամ Տեր-Ղեզնդյան:— ՊԲՀ, 1988, 1, էջ 243—245:
- 16) Քելիշյան Ս., Արարական ամիրայությունները Բաղրատունյաց Հայաս-
տանում (Հեղինակ՝ Արամ Տեր-Ղեզնդյան, Երևան, 1965):— Նոր օր,
1968, 31 Հունվարի:
- 17) Грязневич П. А., Юзбашян К. Н., Тер-Гевондян А. Н., Но-
вая арабская редакция Агафангела (Арабск. текст и иссл.). —
Народы Азии и Африки, с. 208—210.
- 18) Զախյան Լ., Առեղծվածները տեղի և տալիս (Ազաթանգեղոսի ա-
րարական Նոր խմբագրությունը գրքի մասին):— Հայրենիքի Զայն,
1969, 30 ապրիլի:
- 19) Մելիքյան Հ. Գ., Նոր աշխատություն Ազաթանգեղոսի պատմության
մասին:— Լրարեր Հաս. գիտ., Երևան, 1969, 8, էջ 98—99:
- 20) Garitte G., A. N. Ter-Ghevondian, La nouvelle recension arabe
d'Agathange (texte arabe et etude), Erevan (URSS), Academie
des Sciences de la RSS d'Arménie, Institut d'Histoire, 1968.—Revue
des Etudes Armeniennes, t. VII, 1970, p. 482—485.
- 21) Garitte G., A. N. Ter-Ghevondian, La nouvelle... —Le Muséon,
Revue d'Etudes Orientales, t. LXXXIII, Louvain, 1970, p. 267—269.
- 22) Հայ պատմությանը աշխատությունը՝ անդերերն (Արմենյան):— Սո-
վետական Հայաստան, 1976, 7 սեպտեմբերի, էջ 4:
- 23) Հայ պատմությանը գիրքը անդերերն:— Հայրենիք, 1976, 21 նոյեմ-
բերի:
- 24) Ազաթանգեղոսի՝ աշխարհարար (Արմենյան):— Երկույան Երևան,
1977, 17 սեպտեմբերի, էջ 3:

- 25) Ազաթանգեղոս Թարգմանված է աշխարհարարի:— Զարթոնք, 1977, 19 սեպտեմբերի:
- 26) Ազաթանգեղոսի պատմությունը աշխարհարարով:— Հայրենիքի Զայն, 1977, 7 դեկտեմբերի, էջ 8:
- 27) Չորրորդ դարու մատենագրական գործեր:— Ազգակ, 1978, 24 մարտի:
- 28) Hewsen, The Arab Emirates in Bagratid Armenia, by A. Ter-Ghevondian, trans. by Nina G. Garsoïan, Lisbon, 1976.—Society for Armenian studies Newsletter, vol. III, no. 2, 1978, p. 6.
- 29) Canard M., Ter-Ghevondian A. N., L'Arménie et le califat arabe (en russe), Erevan, 1977, 314 p.—Revue des Etudes Arméniennes, t. XIII, Paris, 1978—1979, p. 387—407.
- 30) Տեր-Ղևոնդյան Ա., Միջնադարյան արաբ պատմիչը Հայաստանի մասին:— Գրքերի աշխարհ, 1982, 15 փետրվարի, էջ 2:
- 31) Տեր-Ղևոնդյան Ա., Ղևոնդ պատմագիր:— Գրքերի աշխարհ, 1982, 15 նոյեմբերի, էջ 5:
- 32) Թեղիբյան Պ., Մատենագրական զույգ հատորներ (առաջինը՝ Բ. Ուլուբարյանի կողմից՝ Ղազար Փարպեցու, իսկ երկրորդը՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կողմից՝ Ղևոնդի Թարգմանության մասին):— էջմիածին, 1982, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 51—54:
- 33) Իրն ալ-Ասիրի աշխատություններու հավաքածոն լույս տեսած է:— Զարթոնք, Կանչ, Արարատ:
- 34) Նալբանդյան Վ., Հաջողված հրատարակություն (Ղևոնդի Թարգմ. մասին):— Գրական թերթ, 1983, 4 մարտի, էջ 2:
- 35) Ազաթանգեղոսի «Պատմության» նոր հրատարակությունը (Արմենյան):— Սովետական Հայաստան, 1983, 16 նոյեմբերի, էջ 2:
- 36) Հակոբյան Պ., Ազաթանգեղոսը համալսարանական մատենաշարով:— Գրքերի աշխարհ, 1983, 20 նոյեմբերի, էջ 4—5:
- 37) Դուլյանյան Ա., Ազաթանգեղոսի «Հայոց Պատմության» նոր հրատարակությունը:— Գրական Թերթ, 1984, 10 փետրվարի, էջ 4:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Արամ Նահապետի Տեր-Ղևոնդյան (1928—1988)	3
Կ Լ Ո Ւ Խ Ա Հայաստանը արարական նվաճումներին նախորդող ժամանակաշրջանում	8
1 Հայաստանը վաղ միջնադարում (Գ—Է դարեր)	8
2 Հայոց իշխանապետության կազմավորումը	12
Կ Լ Ո Ւ Խ Բ Արարների հանդես գալը	22
1 Հեթանոս Արարիան	22
2 Մահմեդականություն և հալիֆայություն	31
3 հալիֆայության առաջին նվաճումները	36
Կ Լ Ո Ւ Խ Գ Հայաստանը արարական առաջին արշավանքների ժամանակ	43
1 Արարական ասպատակությունները	43
2 Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները և Թեոդորոս Թշտունու բազարականությունը	54
3 Բյուզանդական հակահարվածը հայ-արարական դաշինքին և դրա արձագանքները	67
4 Արարների 654 թ. արշավանքը Հայաստան	75
Կ Լ Ո Ւ Խ Գ Հայաստանը հալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև և դարի երկրորդ կեսում	85
1 Հայաստանը Բյուզանդիային դաշնակից	85
2 հալիֆայության դաշնակից Հայաստանը Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք	91
3 Հայոց անկախ իշխանապետությունը 680-ական թվականներին	98
4 Հայաստանը կովախնձոր հալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև	105
Կ Լ Ո Ւ Խ Ե Հայաստանը Օմայան հալիֆայության կազմում	116
1 Հայաստանի ծանր վիճակը նվաճումից հետո	116
2 703 թվականի ապստամբությունը	121
3 Նոր բազարականությունը հայ նախարարների և եկեղեցու նկատմամբ	135
4 Հայաստանի վիճակը հալիֆայության խաղաղների և Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարի ժամանակ	143
Մանոթվազրություններ	158
Արամ Տեր-Ղևոնդյանի աշխատությունների ժամանակագրական ցանկ	180
Արամ Տեր-Ղևոնդյանի կյանքի և աշխատություն- ֆրականությունները մասին	188

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI—VIII ԳԱՐԵՐՈՒՄ
(ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻՆ ՆԱԽՈՐԳՈՂ ԵՎ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ)

Հրատ. խմբագիր Ս. Ե. Գուլասարյան
Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան

Հանձնված է շարվածքի 4.12.1995 թ. Ստորագրված է տպագրության 21.03.1996 թ.: Չափը $84 \times 108^{1/32}$ թուղթ № 1: Տառատեսակ «Գրքի սովորական»: Բարձր տպագրություն: Պայմ. 8,0 մամ., տպագր. 12,0 մամ.: Պատվեր № 29: Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» Հրատարակչություն, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» Հրատարակչության տպարան, 378410,
ք. Աշտարակ 2:

գԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0076568

30077

A ii
83821